

ԱՐԱ ՊԱՊՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ
ՊԱՀԱՆՁԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ
ԻՐԱՎԱԿԱՆ
ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԸ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ 2009

Արա Պապյան

ՀԱՅՈՑ
ՊԱՀԱՆՁԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ
ԻՐԱՎԱԿԱՆ
ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԸ

(ՀՈԳՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ)

ԵՐՐՈՐԴ, ԼՐԱՄՇԱԿԱԾ ՅՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հայոց պահանջատիրությունը հայերի հավաքական շահերի պաշտպանությունն է՝ միջազգային իրավունքով ամրագրված և հայ ժողովրդին վերապահված, սակայն, ոտնահարված իրավունքների վերականգնումը:

ԵՐԵՎԱՆ 2009

*Հոդվածները գրվել են 2006թ. դեկտեմբերից մինչև
2009թ. հուլիսն ընկած ժամանակահատվածում*

*Համակարգչային շարվածք և տպագրություն. **Դավիթ Օ. Աբրահամյան***

Երրորդ, լրամշակված հրատարակություն, Երևան, 2009թ.

Երկրորդ հրատարակություն (արևմտահայերենով), Թորոնթո, 2008թ.

Առաջին հրատարակություն, Երևան, 2007թ.

© *Ara Papian, 2009*

© *Արա Պասյան, 2009*

Legal Bases for Armenian Claims

Հայոց պահանջատիրության
իրավական հիմունքները

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Սպասելով Փոքր Սիերի վերադարձին /նախաբանի փոխարեն/	7
I. Հայկական հարցի լուծման հայեցակարգ	11
II. Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռը Հայաստանի և Թուրքիայի սահմանի վերաբերյալ	38
III. Հիմնավորում՝ նոյեմբերի 22-ը «Հայրենատիրության օր» հռչակելու	41
IV. «Վուդրո Վիլսոնի 14 կետերը» և Հայաստանը	43
V. Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների սահմանադրությունը, Հայկական հարցը և Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռը	47
VI. Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագրի (16 մարտի, 1921թ.) փորձաքննությունն ըստ միջազգային իրավունքի	50
VII. Կարսի պայմանագիրն ու Հայաստանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության իրավական կարգավիճակն ըստ միջազգային իրավունքի	55
VIII. Սերի և Լոզանի պայմանագրերի իրավական փոխհարաբերությունները	63
IX. Հայ ժողովրդի նյութական կորուստները Հայոց ցեղասպանության ժամանակ	71
X. Հայկական հուշարձանների կարգավիճակը Թուրքիայում ըստ միջազգային իրավունքի	77
XI. Լեռնային Գարաբաղի հիմնահարցը ժողովուրդների ինքնորոշման և տարածքային ամբողջականության լույսի ներքո	82
XII. Կրկին Հայաստանի Հանրապետության սահմանների և Լեռնային Գարաբաղի ինքնորոշման մասին	88
XIII. Նախկին սովետական հանրապետությունների ճանաչման, ինքնորոշման և սահմանների մասին	95
XIV. Հայտարարություն. միջազգային իրավունքով Հայաստանի Հանրապետությանը վերապահված տարածքի մի մասի վրա Հայաստանի Հանրապետության ինքնիշխանության վերականգնման վերաբերյալ /նախագիծ/	100
XV. Заявление: о восстановлении суверенитета Республики Армения над частью территории, отведенной для Республики Армения согласно международному праву /проект/	106

XVI.	Declaration: for reclaiming the sovereignty of the Republic of Armenia on part of the territory stipulated to the Republic of Armenia by international law /draft/	111
XVII.	Հայաստանի Հանրապետության և Վրաստանի սահմանն ըստ միջազգային իրավունքի	116
XVIII.	Թուրքիայի Հանրապետության կողմից Հայաստանի Հանրապետության շրջափակումը որպես միջազգային իրավունքի և ստանձնած պարտավորությունների կոպիտ խախտում	123
XIX.	Կոստվոյի անկախության ճանաչումը որպես իրավական նախադեպ	130
XX.	Հայկական հարցի լուծման իրավական հիմքերն ու ուղիները /Ելույթ Հայ դատի հանձնախմբերի խորհրդաժողովի ժամանակ, 13.03.07թ., Երևան/	132
XXI.	The Arbitral Award on Turkish-Armenian Boundary by Woodrow Wilson, the President of the United States of America	150
XXII.	The Legal Interrelation between the Treaty of Sevres and the Treaty Lausanne	169
XXIII.	Unlawfully Confiscated American Property in Turkey: Problems and Perspectives for the Indemnification and Compensation	176
	Հեղինակի մասին	182
	About the author	184

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ՄԻՋԵՎ *DE JURE* ՍԱՀՄԱՆԸ

ԸՍՏ ԱՄՆ ՆԱԽԱԳԱՀ ՎՈՒԴՐՈ ՎԻՍՈՆԻ
ԻՐԱՎԱՐԱՐ ՎՃՈՒ
22 նոյեմբերի, 1920թ.

ՀԱՅՈՑ ՊԱՀԱՆՁԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՎԱՔԱԿԱՆ ՇԱՀԵՐԻ
ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ Է՝ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ
ԻՐԱՎՈՒՆՔՈՎ ԱՄՐԱԳՐՎԱԾ ԵՎ
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ ՎԵՐԱՊԱՀՎԱԾ, ՍԱԿԱՅՆ,
ՈՏՆԱՀԱՐՎԱԾ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ
ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ:

Արա Պապյան

«Մոդուս վիվենդի» հասարակագիտական
հետազոտությունների կենտրոնի ղեկավար

Էլ. փոստ. ara.papian@gmail.com

Կայքէջ. www.wilsonforarmenia.org

M **dus**
V**ivendi**

Սպասելով Փոքր Սիերի վերադարձին

/նախաբանի փոխարեն/

Հին աշխարհում մի սովորություն կար. վատ լուր բերողի գլուխը կտրում էին: Երբ երեխա էի, չէի հասկանում՝ ինչո՞ւ են մարդիկ ստանձնում գուժկանի մահաբեր առաքելությունը: Հետո հասկացա: Ազգային, հասարակական շահի տեսանկյունից ոչինչ չկա ավելի բարձր, քան ճշմարտությունը: Պարզ, երբեմն դաժան ճշմարտությունը կենսական նշանակություն ունի, որովհետև առանց բաց աչքերով իրականությանը նայելու հնարավոր չէ գտնել փրկության ուղին: Միթե՞ կարող է կույրը կույրին առաջնորդել: Հիմա մեր հերթն է բաց աչքերով նայելու իրականությանը:

Հայ ժողովուրդի լինելիությունը նրա հինգհազարամյա գոյության ընթացքում երբեք այսքան վտանգված չի եղել, որքան այժմ: Սա պայմանավորված է Հայաստանում ձևավորված ժողովրդագրական սպառնալից իրավիճակով՝ անշեղորեն կրճատվող ծնունդով, հասարակության ծերացմամբ, մահացության աճով, ինչպես նաև չընդհատվող արտագաղթով: Պատճառները բազմաթիվ են, սակայն հիմա դրանք չենք քննարկի: Ըստ ՄԱԿ-ի ժողովրդագրական տվյալների, Հայաստանի բնակչությունը մինչև 2025թ. կնվազի 25%-ով: Միևնույն ժամանակ Ադրբեյջանի բնակչությունը կաճի 31%-ով, իսկ Թուրքիայինը՝ 43%-ով:¹ Հիսուն տարի հետո Հայաստանում կմնա ներկա բնակչության կեսը: Ցանկացած հասարակության պարզ վերարտադրությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ է, որ ծնելիության ցուցանիշը լինի առնվազն 2.11: Ծնելիության 1.3 ցուցանիշ ունեցող հասարակությունները դատապարտված են վերացման: 2007թ. Հայաստանում ծնելիության ցուցանիշը եղել է 1.348:²

Անգամ ցեղասպանության տարիներին դրությունն այսքան ողբերգական չէր: Պարզ էր, որ ինչ-որ քանակությամբ հայեր փրկվելու էին, որոնք էլ իրենց հայրենիքի մի հատվածվի վրա վերաշինելու էին իրենց տունը և շենացնելու էին հայրենիքը

¹ Գայանե Աբրահամյան, ArmeniaNow.com, 29.06.2007:

² Կարինե Կոյունջյան, Ազգային վիճակագրական ծառայության մարդահամարի և ժողովրդագրության բաժնի պետ, 22.04.2008, Panorama.am:

գավակներով: Հարցը ժամանակի մեջ էր՝ շատ կփրկվեին, քիչ ժամանակ պետք կլիներ ազգը վերականգնելու համար, քիչ կփրկվեին՝ շատ ժամանակ պետք կլիներ: Հավերժության գավակը՝ ժամանակը, մեր դաշնակիցն էր: Հիմա ժամանակը մեր թշնամին է. 5-10 տարի հետո Հայաստանի մեջ, առաջին անգամ խաղաղության տարիների ընթացքում, լույս աշխարհի եկած երեխաների թիվը զիջելու է այս աշխարհից գնացածների թվին: Այսինքն մենք սկսելու ենք վերջանալ, ինչպես ջուրը առվի մեջ՝ աղբյուրը ցամաքելուց հետո, ինչպես լույսը երկնքում՝ արևը մայր մտնելուց հետո: Քսանմեկերորդ լուսավոր դարը կարող է մեր վերջինը լինել: Վերջի սկիզբն արդեն դրված է:

Իհարկե ազգի վերացում չի նշանակում ազգի անհատների վերացում: Թերևս մեկ-երկու հայուր տարի ինչ-որ համայնքներ կլինեն, ինչ-որ անհատներ ազգի փրկության ծրագրեր կմշակեն, ինչ-որ կուսակցություններ ազգի փրկության համար դրամ կհավաքեն: Գուցե մինչևիսկ ինչ-որ վարչատարածքային միավոր էլ լինի՝ Армянский фортост կամ Ermenistan vilayeti: Անգամ գուցե նրա ղեկավարը նախագահ կկոչվի և *ախառնա* էլ կունենա: Սակայն դա Հայաստան չի լինի, այլ կլինի ուրիշի փարախում կապված մատաղացու գառ, որին ցանկացած պահին մատաղ կանեն փարախի տիրոջ գավակի ողջության համար: Հիշու՞մ եք, մեզ մի անգամ արդեն մատաղ արել են համաշխարհային հեղափոխության հաղթանակի ճանապարհին:

Հիմա անդրադառնանք մի բնական հարցի. իսկ ի՞նչ անել: Պատասխանը շատ պարզ է՝ պետք է խրախուսել բազմազավակությունը, այսինքն՝ Հայաստանում ծնված առաջին երեխայի համար մինչև չափահասության տարիքը յուրաքանչյուր ամիս ընտանիքին պետք է տալ հարյուր դոլար, կուգեք՝ համարժեքը դրամով, երկրորդի համար՝ երկու հայուր, երրորդի համար՝ երեք հայուր, և այդպես շարունակ: Դրա համար տարեկան պետք կլինի լրացուցիչ 2-3 մլրդ դոլար: Այդքան էլ պետք կլինի ենթակառույցների վերականգնման, առողջապահական և կրթական համակարգերի նորացման, կարճ ասած, երկիրը երկիր դարձնելու համար: Իհարկե, Հայաստանում յուրաքանչյուր տարի լրացուցիչ ծախսված 5-6 միլիարդ դոլարը էապես կխթանի նաև երկրի տնտեսությունը, կստեղծի նոր աշխա-

տատեղեր և, բնականաբար, հարկերի, մաքսերի, տուրքերի և այլ գանձումների տեսքով կապահովի դրամական նոր մուտքեր: Առաջին հայացքից տարեկան 7-8 միլիարդ դոլար ծախսային մասը ՀՀ ներկա բյուջեի համեմատ (2.7 մլրդ դոլար) հսկայական է թվում, սակայն իրականության մեջ այն ընդամենը, օրինակ, Եվրոպայի ոչ հարուստ երկրներից մեկի և չափորոշիչներով մեզ մոտ՝ Լիտվայի 2008թ. բյուջեի ծախսային մասի հազիվ կեսն է:

Այժմ անդրադառնանք ամենակարևոր հարցին. Իսկ որտեղի՞ց այդքան փող: Ակնհայտ է, որ հարկերի հավաքման տեսանկյունից Հայաստանը երբեք Շվեյցարիա, իսկ մարդու իրավունքների տեսանկյունից՝ երբեք Շվեդիա չի դառնա: Ենթադրենք դարձավ, հետո՞: Հետո այն, որ Հայաստանի բյուջեն լավագույն դեպքում կարող է կրկնապատկվել և մենք կհավասարվենք Ալբանիային: Արդյո՞ք մեր երազանքը հայկական Ալբանիա կառուցելն է: Իհարկե՝ ոչ: Անգամ կրկնապատիկ բյուջեի դեպքում մենք չենք կարող մեզ թույլ տալ տարեկան 2-3 մլրդ դոլար ծախսել ազգապահպան, իսկ ավելի պարզ լեզվով, վերարտադրողական ծրագրերի վրա:

Ակնհայտ է, որ այսօրվա մեր վիճակը խուլ արձագանքն է Հայոց ցեղասպանության և հայրենագրկման: Չլինեք ցեղասպանությունը, մենք կլինեինք ավելի շատ, ավելի մեծ ու բարգավաճ հայրենիքի սահմաններում: Գրեթե հարյուր տարի առաջ ցեղասպանի բարձրացրած կացինը մեր օրերում հասցրեց իր վերջին հարվածը: Մեր ազգի կենաց ծառն այլևս անկարող է ինքնուրույնաբար ապաքինելու իր վերքերը: Հետևաբար, մեր ազգային գոյության 2 մեծագույն ողբերգությունները՝ ցեղասպանությունն ու հայրենագրկումը, պիտի դառնան մեր ազգային գոյությանը նոր ավիշ հաղորդող երկու հիմնական աղբյուրները: Մենք այլընտրանք չունենք:

Միտելի ընթերցող, հարցի ավելի հանգամանալից և մասնագիտական քննարկումը տե՛ս սույն ժողովածուի մեջ ընդգրկված **«Հայկական հարցի լուծման հայեցակարգ»**-ի մեջ: Մի բան բոլորիս համար պիտի պարզ լինի. հայկական հարցի լուծումը մասնագիտական մտավարժանք կամ տեսական գլոխկոտորուկ չէ: Դա հայ ժողովրդի գոյատևման **միակ ուղին** է: Կսկսենք առաջիկա 10 տարվա մեջ Թուրքիայից տարին 3-5 մլրդ դոլար նյութական կորուստների հատուցում և Թուրքիայի կողմից հայկական գույքի ու

տարածքների օգտագործման վարձավճար ստանալ, ապա, միգուցե, դուրս կգանք ժողովրդագրական անդունդից, ապահով գոյության ու տնտեսական զարգացման հիմքեր կստեղծենք, չենք կարողանա՝ կզանք միանալու մեր նախկին հարևաններին՝ բաբելացիներին, շումերներին և այլոց:

Առաջարկվող հայեցակարգն իրատեսական է, որովհետև ունի գորավոր իրավական հիմքեր և շահագրգիռ քաղաքական ուժեր: Մակայն մենք ոչնչի չենք հասնի, քանի դեռ մեր իրավունքների վերահաստատումն ու մեր կորուստների դիմաց հատուցման ծրագիրը համազգային նպատակ ու պետական քաղաքականություն չի դարձել: Մանր հաջողություններն ու դրանց մասին մեծ-մեծ խոսելը երկիրը չեն փրկի: Քաղաքական շամանությամբ երկիր պահել հնարավոր չէ:

Եկել է **գործնական** ծրագրերի ժամանակը:

Մեր ազգային էպոսի վերջին ճյուղի հերոսը՝ Փոքր Սիերը, պարտության մատնեց հարազատ հորը՝ անպարտ Սասունցի Դավթին, ապա անզավակ գնաց անէանալու Ագռավաքարի որջի մեջ: Միթե՞ հայ ժողովուրդը, պարտություն կրելով ինքն իրենից, պիտի անզավակ փակվի պատմության Ագռավաքարի մեջ:

Արա Պապյան,
2 հուլիսի 2009թ., Երևան

Հայկական հարցի լուծման հայեցակարգ

*Հայկական հարցի լուծումը որպես հայոց պետականության
հզորացման եզակի հնարավորություն և հայ
ժողովրդի հարատևման միակ ուղի*

Եւ եղիցին գործք արդարութեան խաղաղութեամբ. եւ կացի արդարութիւն
զհանգիստ. եւ յուսացեալքն եղիցին՝ մինչև յավիտեան:
Մարգարէութիւն Եսայեայ, գլ. ԼԹ, 17-18:

Եվ արդարության գործը կլինի խաղաղություն, և արդարության
արդյունքը՝ հանգիստ ու հավիտյան ապահովություն:
Եսայիայի մարգարէությունը, գլ. ԼԹ, 17-18:

Պետականությունը հասարակության կազմակերպման
բարձրագույն ձևն է: Ազգային պետականությունը՝ ազգի
կազմակերպման բարձրագույն ձևը, ազգի առջև ծառայած
խնդիրների լուծման հնարավորությունը, նրա դեմ ուղղված
անվտանգության մարտահրավերների չեզոքացման ամենաար-
դյունավետ միջոցը: Ազգային պետությունն է տվյալ ազգի լինե-
լիության գրավականը, ազգային ինքնության պահպանման ու
տնտեսական զարգացման անսասան հիմքը:

Ըստ այդմ, երբ ազգային գոյության, ինքնության
պահպանման և տնտեսական զարգացման տեսանկյունից ենք
քննում արդի հայոց պետականությունը, ապա ակնհայտ է
դառնում, որ առանց Հայկական հարցի լուծման հայոց արդի
պետականությունը ներկա սահմաններով և ներկա ձևով ոչ միայն
ի գորու չէ և ի գորու չի լինելու երաշխավորել վերոհիշյալ
գործառույթների իրագործումը, այլև խիստ խնդրահարույց է
մնալու նրա՝ որպես պետական ինքնիշխան և ինքնուրույն
միավորի, հարատևելու հնարավորությունը: Ընդամին, Հայկական
հարցի մասնակի լուծումը (օրինակ, միայն արևելյան
սահմանների մասով, այսինքն Լեռնային Ղարաբաղի առումով)
չի լուծելու հայոց պետականության առաջ կանգնած
հիմնախնդիրները և չի չեզոքացնելու մեր գոյությանը վտանգող
մարտահրավերները:

1. Հայկական հարցի լուծման բուն նպատակը

Ներկայումս Հայաստանի Հանրապետությունը կանգնած է լուրջ մարտահրավերների առջև: Հայկական հարցի լուծումը, այն է Հայաստանի Հանրապետության և հայ ժողովրդի իրավունքների վերահաստատումը, ինքնանպատակ չէ: Հայաստանի Հանրապետությունը որպես քաղաքական ինքնուրույն և արժանապատիվ միավոր կամ կարող է գոյություն ունենալ միայն իր անօտարելի և անժամանցելի իրավունքների հաստատումով կամ, ընդհանրապես, չի կարող գոյություն ունենալ որպես այդպիսին:

Հայկական հարցի լուծման բուն նպատակը հայոց կենսունակ պետականության ստեղծումն է, անվտանգության և զարգացման համար անհրաժեշտ նվազագույն պայմանների ապահովման ճանապարհով հայերի՝ որպես մարդկության անբաժանելի և ինքնատիպ հատվածի, հարստևման ապահովումը:

2. Հայկական հարցի լուծման հրամայականը

Առանց հայկական հարցի լուծման հայոց պետականությունը կմնա քաղաքականապես անհաստատ, ռազմականապես խոցելի, տնտեսապես կախյալ և հոգեբանորեն վեհերոտ: Հարցականի տակ կդրվի հայոց պետականության ինքնին իմաստը, քանի որ այն կունենա զուտ ձևական բնույթ և չի լուծի պետականության հիմնական խնդիրները.

- I. Պետության ինքնիշխանության և այդ պետության քաղաքացիների անվտանգության ապահովում;
- II. Երկրի տնտեսական զարգացման և այդ երկրի քաղաքացիների բարեկեցության համար նպաստավոր պայմանների ստեղծում;
- III. Նախորդ երկուսի հենքի վրա՝ այսինքն ապահով և բարեկեցիկ երկրի մեջ, ազգային ինքնության և մշակույթի զարգացում:

Ընդամին, Հայկական հարցի լուծումը կենսական կարևորություն ունի ոչ միայն հայոց պետականության համար, այլև սեփական

հայրենիքում որպես հավաքական հանրություն ապրելու հայ ժողովրդի ընդհանրական իրավունքի կենսագործման համար:

3. Հայկական հարցի լուծման հրատապությունը

Ներկայումս Հայաստանի Հանրապետության առջև ծառայել են մի շարք լուրջ մարտահրավերներ, առանց որոնց հաղթահարման Հայաստանը չի կարող հասնել կայուն կենսապահովման: Հայկական հարցի որոշակի լուծումը հնարավորություն կտա.

I. Դիմակայել և չեզոքացնել, թերևս Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական կամքից լուրջ կախվածության մեջ դնել, Հայաստանը շրջանցել և մեկուսացնել ձգտող այնպիսի ծրագրեր, ինչպիսիք են.

- Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղը,
- Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազամուղը,
- Կարս-Ախալքալաք-Թբիլիսի երկաթուղին:

II. Նվազագույնի հասցնել Թուրքիայի բացասական ներգրավվածությունը դարաբաղյան հակամարտության մեջ: Թուրքիային ստիպել առավել կենտրոնանալ սեփական խնդիրների վրա:

III. Առանց քաղաքական կամ այլ զիջումների բացել, այսպես կոչված, հայ-թուրքական սահմանը: Ապահովել Տրապիզոն նավահանգստի և դեպի այն տանող ճանապարհի օգտագործումն անվճար կամ արտոնյալ սակագներով:

IV. Հայ-վրացական հարաբերություններին հաղորդել նոր բնույթ: Համարժեք լծակի միջոցով դուրս գալ բեռնափոխադրումների հարցում Վրաստանից Հայաստանի միակողմանի կախվածությունից: Էական լծակներ ձեռք բերել Վրաստանի և Թուրքիայի հարաբերությունների վրա:

V. Հիմքեր ստեղծել տարածաշրջանում Հայաստանի առաջանցիկ տնտեսական զարգացման համար, ապահովելով ներդրումների և եկամուտների նոր, ոչ ավանդական, աղբյուրներ: Հայ-թուրքական դիմակայությունը, որը մինչ այժմ մեզ համար եղել է միջոցներ սպառող կամ միջոցներ ստեղծելուն խոչընդոտող, վերափոխել, հեղաշրջել և դարձնել միջոցներ տրամադրող:

- VI. Հաշվի առնելով ամերիկա-թուրքական ներկա լարվածությունը՝ այն դարձնել, եթե ոչ անշրջելի, ապա գոնե տևական: Ամերիկա-թուրքական հարաբերությունների մեջ ներդնել նոր գործոն:
- VII. Վերարժարծել ԱՄՆ-ի, եվրոպական և ոչ եվրոպական մի շարք ազդեցիկ երկրների, ՀՀ նկատմամբ իրավական, քաղաքական և բարոյական պարտավորությունների հարցը:
- VIII. Հաշվի առնելով Թուրքիայի շարունակական ձգտումը անդամակցելու Եվրոպական Միությանը և Եվրոպական Միության մի շարք երկրների դրան ընդդիմանալու բացահայտ կամ ծածուկ ճիգերը, եվրոպացիների գործածության համար քաղաքական շրջանառության մեջ մտցնել Թուրքիայի անդամակցության նոր չափորոշիչ:
- IX. Իրավական և քաղաքական հիմքեր նախապատրաստել աշխարհաքաղաքական հետագա և անխուսափելի տեղաշարժերից ոչ միայն չտուժելու, այլև օգտվելու համար:

Հույժ հրատապ և խիստ կարևոր են ՀՀ շարունակական քայլերը հայոց իրավունքներին տեր կանգնելու ուղղությամբ: Պատեհապաշտ հայտարարություններն ու պահանջատիրական քայլերի տևական բացակայությունը կարող են լուրջ խնդիրներ ստեղծել հետագայում: Հայկական հարցի անտարբերության մատնումն ու պահանջատիրության ուղղությամբ քայլեր չձեռնարկելու ՀՀ արդեն գրեթե երկու տասնամյակ տևող քաղաքականությունը, առաջիկայում Թուրքիային հնարավորություն կտա վկայակոչել *եստոպպել (estoppel)* կիրարկումը (այսինքն, երբ ՀՀ-ն իր գործողություններով կամ գործողությունների բացակայությամբ ցույց է տալիս, որ հաշտվել է ստեղծված իրավիճակի հետ) և դրանով իսկ էապես հակազդել հայոց հետագա հնարավոր պահանջներին:

4. Հայկական հարցի լուծման ուղին

Հայկական հարցի լուծումն ունի միայն մեկ ուղի՝ խաղաղ միջոցներով, փոխզիջումների ճանապարհով, հետևողական և տևական աշխատանքի շնորհիվ արդյունքի հասնելու ուղին: Միևնույն

ժամանակ, հաշվի առնելով, որ Հայաստանի Հանրապետության, ինչպես նաև հայ ժողովրդի հավաքական ներուժը քաղաքական, տնտեսական կամ ռազմական ոլորտներում զիջում է, և մշտապես զիջելու է, Թուրքիայի ու Ադրբեջանի, ինչպես նաև նրանց քաղաքական հոլովույթի մեջ արքանված Վրաստանի, ընդհանուր ներուժին, ուստի անհրաժեշտ է պայքարի ու դիմակայության ողջ գործընթացը տեղափոխել այլ ոլորտ, ուր Հայաստանը ոչ միայն չի զիջում նրանց, այլև ունի շոշափելի առավելություն:

Այսինքն, անհրաժեշտ է Հայաստանի Հանրապետության և նրա իրավունքները ոտնահարած երկրների հարաբերությունները տեղափոխել միջազգային իրավունքի դաշտ և այդ հարաբերություններում առկա բոլոր խնդիրներին տալ իրավական լուծումներ ու ձևակերպումներ:

5. Հայկական հարցի էությունը ներկա փուլում

Որպես միջազգային հարց և քաղաքական խնդիր Հայկական հարցն ունեցել է մի քանի փուլ: Սկզբնավորվելով որպես Օսմանյան կայսրության հպատակ հայերի անհատական և հավաքական անվտանգության և արժանապատվության հարց՝ այն աստիճանաբար վերաճել է հայոց պետականության և այդ պետականության ոտնահարված իրավունքների վերահաստատման հարցի:

Ներկա փուլում Հայկական հարցը միջազգային իրավունքով արդի Հայաստանի Հանրապետությանը հատկացված կամ վերապահված տարածքային, նյութական և բարոյական իրավունքների վերականգնումն է:

6. Հայկական հարցի լուծման փուլայնությունը

Հայկական հարցի լուծման ողջ գործընթացը կարելի է բաժանել երեք հաջորդական և փոխլրացնող փուլի.

ա. Նախնական փուլ

Հայկական հարցի (չփոթել Հայոց ցեղասպանության հետ) լուծմանը նպատակամղված փաստաթղթերի հավաքման, հետա-

գոտման ու համադրման փուլ: Այս փուլի վերջնական արդյունքը պետք է լինի Հայկական հարցին (այլ ոչ թե նրա չեզոքացմանն ուղղված թուրքական հանցագործությանը՝ Հայոց ցեղասպանությանը) վերաբերող և հայոց պահանջատիրությունը հիմնավորող փաստաթղթի ժողովածուների պատրաստումը, այդ ժողովածուների տարածն և բազմալեզու հրապարակումը: Այս փաստաթղթերի մեջ առաջնահերթությունը պատկանում է ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի՝ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանը որոշող իրավարար վճռի և առդիր գեկույցի, ինչպես նաև հարակից պաշտոնական փաստաթղթերի ամողջական հրապարակմանը: Հետևողական աշխատանք պետք է իրականացնել այդ հարցի մասին հանրության իրազեկման և տեղեկացման ուղղությամբ:

բ. Միջին փուլ

Այս փուլում անհրաժեշտ կլինի ներգրավել միջազգային իրավունքի, դատական վարույթի ու ընթացակարգերի հեղինակավոր մասնագետների, փորձառու գործող իրավաբանների: Փուլի վերջնական արդյունքը պետք է լինի իրավագիտության տարբեր ոլորտների խորագետների մասնակցությամբ ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանում ընդդեմ Թուրքիայի Հանրապետության դատական գործի պատրաստումը: Այս փուլում նպատակահարմար կդառնա համահայկական ներկայացուցչական կառույցի գումարումը: Կկարևորվի հարցի ուսումնասիրման, հետամտման և հանրայնացման մասնագիտացված կենտրոնի ստեղծումը:

գ. Վերջնական փուլ

Դատական հայցի առաջադրման և դատընթացի սկզբնավորման փուլ: Այս փուլում պետք է ապահովել ՀՀ, որպես հայոց պահանջատիրության հիմնական իրավունքների առաջնային կրողի, լիակատար ընդգրկումը գործընթացի մեջ: Հասնել ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանում (տվյալ կառույցի Կանոնակարգի #36 հոդվածի 2-րդ կետի շրջանակում) Թուրքիայի Հանրապետության կողմից միջազգային իրավունքի ոտնահարման և ստանձնած միջազգային պարտավորությունների չկատարման հարցի ընդգրկմանը:

Փուլի վեջնական արդյունքը պետք է լինի ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում (ՄԱԿ-ի Կանոնակարգի #34 և #35 հոդվածների շրջանակում) Թուրքիայի Հանրապետության ստանձնած միջազգային պարտավորությունների չկատարման հետևանքով տարածաշրջանային խաղաղությանն ու անվտանգությանը սպառնացող վտանգների հարցի քննարկումը, ինչպես նաև գործնական քայլերի նախաձեռնումը իրավիճակը շտկելու ուղղությամբ: Այսինքն, միջազգային օրենքի շրջանակում պարտադրումը Թուրքիայի Հանրապետությանը, ինչպես նաև այլ հանձնառու երկրներին, կյանքի կոչելու ստանձնած պարտավորությունները, որոնք մասնավորապես ներառված են Վուդրո Վիլսոնի 22 նոյեմբերի 1920թ. իրավարար վճռի մեջ, և ապահովելու միջազգային օրենքի լիակատար իրագործումը տարածաշրջանում ու օրենքի ոտնահարման հետևանքով առաջացած հետևանքների ամբողջական հաղթահարումը:

7. Հայկական հարցի բովանդակությունը ներկա փուլում

Հայկական հարցը ներկա փուլում ունի երեք հիմնական բաղադրիչ՝ տարածքային, նյութական և բարոյական: Հետևաբար, Հայկական հարցը լուծված կարելի է համարել միայն նշյալ երեք բաղադրիչներից բխող խնդիրների լիակատար լուծման՝ այն է ամբողջական կամ մասնակի հատուցման, դեպքում:

ա. Հայկական հարցի տարածքային բաղադրիչը.

Վերոնշյալ եռամիասնության մեջ տարածքային բաղադրիչն ամենաեականն է: Թեև 1920-1923թթ. Հայաստանի Հանրապետությունն ունեցել է տարածքային զգալի կորուստներ, այսուհանդերձ դրանք ոչ թե *de jure* այլ միայն *de facto* կորուստներ են: Այսինքն, չնայած այդ տարածքները բռնազավթվել (occupied) են օտար ուժերի կողմից և հետագայում բռնակցվել են (annexed) այլ երկրներին, բայցևայնպես ՀՀ-ն շարունակում է պահպանել դրանց տիրոջը և դրանց նկատմամբ իր ունեցած օրինական իրավունքները, քանի որ ՀՀ տարածքային իրավունքները խարսխված են միջազգային իրավունքի անբեկանելի սկզբունքների, պետությունների կողմից

ստանձնած պարտավորությունների, ինչպես նաև, կատարման համար պարտադիր վճիռների և իրավական փաստաթղթերի վրա:

Հայաստանի Հանրապետության տարածքային իրավունքները հստակեցնող և տիտղոսը ամրագրող փաստաթղթերից կարևորագույնը Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահ Վուդրո թոմաս Վիլսոնի (1913-1921թթ.)` Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի միջև սահմանը որոշող Իրավարար վճիռն է (Arbitral Award) կատարված և ուժի մեջ մտած 1920թ. նոյեմբերի 22-ին: Մույն իրավական փաստաթղթով Հայաստանի Հանրապետության տիտղոսը ճանաչվեց և իրավունքները հաստատվեցին հայության բնօրրան-հայրենիքի մի փոքր մասի` նրա հյուսիս-արևելյան հատվածի, վրա: Իրավարար վճիռն իր կայացման և ուժի մեջ մտնելու պահից (22.11.1920թ.) կատարման համար անվերապահ, պարտադիր, իրավաբանական տեսանկյունից անբեկանելի և իրավական հետևանքների առումով անժամանցելի է:

Քանի որ Իրավարար վճիռը կայացվել է երկու փաստաթղթի` Դաշնակից ուժերի անունից հանդես եկող Գերագույն խորհրդի (Բրիտանական կայսրություն, Ֆրանսիա և Իտալիա) 26.04.1920 թվակիր իրավարարության հայցադիմումի (compromis), ինչպես նաև Սևրի խաղաղության պայմանագրի մեջ 89-րդ հոդվածի տեսքով ներառված իրավարարության հայցադիմումի, հիման վրա, ուստի Իրավարար վճիռը նշյալ երկու փաստաթղթերին կողմ հանդիսացող երկրների և նրանց իրավահաջորդ պետությունների համար անսակարկ իրավական պարտավորություն է և անխուսափելի քաղաքական հանձնառություն:

Ըստ այսմ.

- I. Քանի որ Բրիտանական կայսրության վարչապետը, իր համաձայնությունը տալով Իրավարար վճռի 26.04.1920 թվակիր հայցադիմումին, հանդես էր գալիս այդ ժամանակ Բրիտանական կայսրությանը մաս հանդիսացող կամ նրա քաղաքական ենթակայության տակ գտնվող բոլոր երկրների անունից, ինչպես նաև նկատի ունենալով, որ իրավահաջորդ երկիրը շարու-

նակում է կրել տարածքի միջազգային հարաբերությունների պատասխանատվությունը (in the responsibility for the international relations of territory)¹, ուստի Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի սահմանը որոշող Իրավարար վճիռը (22.11.1920թ.) կատարման համար պարտադիր իրավական փաստաթուղթ է (legally binding document) Միացյալ Թագավորության և Բրիտանական կայսրության իրավահաջորդ բոլոր երկրների համար: (Այս երկրների ցանկը տե՛ս՝ հավելված I, սյունակ 3-րդ (էջ 31):

II. Քանի որ Ֆրանսիայի Հանրապետության վարչապետը, իր համաձայնությունը տալով Իրավարար վճռի 26.04.1920 թվակիր հայցադիմումին, հանդես էր գալիս այդ ժամանակ Ֆրանսիայի երրորդ հանրապետությանը մաս հանդիսացող կամ նրա քաղաքական ենթակայության տակ գտնվող բոլոր երկրների անունից, ինչպես նաև նկատի ունենալով, որ իրավահաջորդ երկիրը շարունակում է կրել տարածքի միջազգային հարաբերությունների պատասխանատվությունը (in the responsibility for the international relations of territory), ուստի Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի սահմանը որոշող Իրավարար վճիռը (22.11.1920թ.) կատարման համար պարտադիր իրավական փաստաթուղթ է (legally binding document) Ֆրանսիայի Հանրապետության և Ֆրանսիայի երրորդ հանրապետության իրավահաջորդ բոլոր երկրների համար: (Տե՛ս՝ հավելված I, սյունակ 4-րդ (էջ 31)):

III. Քանի որ Գաշնակից ուժերի (Անտանտի; Entente Powers) Գերագույն խորհուրդը՝ Մեծ եռյակը, լիազորված էր հանդես գալու և հանդես էր գալիս բոլոր դաշնակից ուժերի անունից, ուստի Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի սահմանը որոշող Իրավարար վճիռը (22.11.1920թ.), կատարված նաև Իրավարար վճռի 26.04.1920 թվակիր հայցադիմումի հիման վրա, հանդիսանում է կատարման համար պարտադիր իրավական փաստաթուղթ (legally binding document) Գաշնակից

ուժերի և նրանց իրավահաջորդ բոլոր երկրների համար: (Տե՛ս՝ հավելված I, սյունակ 5-րդ (էջ 31)):

IV. Քանի որ Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի սահմանը որոշող Իրավարար վճիռը (22.11.1920թ.) կատարվել է նաև Սևրի խաղաղության պայմանագրի (10.08.1920թ.) մեջ 89-րդ հոդվածի տեսքով ներառված իրավարարության հայցադիմումի հիման վրա, ուստի Իրավարար վճիռը կատարման համար պարտադիր իրավական փաստաթուղթ է (legally binding document) Սևրի պայմանագիրը ստորագրած բոլոր երկրների և նրանց իրավահաջորդ պետությունների համար: (Տե՛ս՝ հավելված I, սյունակ 6-րդ (էջ 31)):

V. Քանի որ Կենտրոնական ուժերից (Central Powers) յուրաքանչյուրը՝ Գերմանիան, Ավստրիան, Հունգարիան և Բուլղարիան, իրենց կնքած խաղաղության պայմանագրերի մեջ կանխավ պարտավորվել էին ճանաչել *«բոլոր այն պայմանագրերի և համաձայնությունների լիազորությունները, որոնք ուժի մեջ կմտնեն ապագայում ... և ճանաչել դրանցով որոշվող սահմանները»*, ապա Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի սահմանը որոշող Իրավարար վճիռը (22.11.1920թ.) կատարման համար պարտադիր իրավական փաստաթուղթ է (legally binding document) նաև բոլոր վերոնշյալ երկրների համար: (Մանրամասների համար տե՛ս՝ հավելված I, սյունակ 7-րդ (էջ 31)):

Ամփոփում

- ☞ Նկատի ունենալով, որ ներկա Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության սահմանը հստակորեն և հանգամանալից նկարագրված ու ամրագրված է ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի 22.11.1920 թվակիր Իրավարար վճռի մեջ;
- ☞ Ընդունելով, որ թեև հայ ժողովրդի իրավունքները պատմականորեն հաստատված են Հայկական բարձրավանդակի և նրա հարակից տարածքների մի մասի վրա, այսուհանդերձ, ներկայումս

Հայաստանի Հանրապետության ինքնիշխանությունն ու տիրոջը անբեկանելիորեն ճանաչված են և իրավականորեն սահմանափակվում են միայն նախկին Օսմանյան կայսրության Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի նահանգների մի մասի վրա;

☞ Հաշվի առնելով, որ պետություններն ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն իրենց մասնակցությունը բերելով իրավարար վճռի հայցադիմումին՝ դրանով իսկ նախապես տալիս են իրենց անվերապահ համաձայնությունը որպես պարտադիր ընդունել ցանկացած կայացվելիք վճիռ, ուստի.

ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի՝ Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի սահմանը որոշող Իրավարար վճիռը (22.11.1920թ.) կատարման համար պարտադիր փաստաթուղթ է ներկայումս ՄԱԿ-ի 192 անդամ պետություններից 142-ի համար, այդ թվում ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի մշտական հինգը անդամներից չորսի համար՝ ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Միացյալ Թագավորություն և Չինաստան:

Այսպիսով, սա **աննախադեպ** երևույթ է միջազգային հարաբերությունների և միջազգային իրավունքի մեջ. չկա մի որևէ այլ սահման, որը խարսխված լինի նման իրավական ամուր հիմքի վրա, որքան Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության *de jure* սահմանը:

p. Հայկական հարցի նյութական քաղաքիչք.

Ի սկզբանե պետք է հստակ լինի, որ նյութական հատուցումը որևէ կապ չունի «արյան գնի» հետ: Նյութական հատուցումն առաջին հերթին պետք է ընդգրկի հայության և Հայաստանի Հանրապետության կրած ուղղակի նյութական կորուստները, զանազան հաշվարկներով և ներկա փոխարժեքային դրսորմամբ, 40-100 միլիարդ ԱՄՆ դոլար:

Քանի որ հատուցման ընդհանուր սկզբունքն առնվազն նախնական վիճակի վերականգնումն է, ուստի հատուցումը պետք է նախա-

տեսի հայության ամենացավագին կորստի՝ մարդկային կորուստների, վերականգնման ծրագիր: Թուրքական իշխանությունները, միջազգային հանրության և կառույցների վերահսկողության ներքո, պետք է ստեղծեն հատուկ հիմնադրամ, որն անկախ քաղաքացիությունից կխրախուսի հայերի մեջ բազմազավակությունը և նյութական զգալի աջակցություն կցուցաբերի Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների ժառանգների բազմազավակ ընտանիքներին:

Նյութական հատուցումը պետք է ընդգրկի Թուրքիայի Հանրապետության տարածքում առկա հայկական ժառանգության թուրքական իշխանությունների կողմից միտումնավոր ոչնչացված կամ վնասված հայկական հուշարձանների և այլ ժառանգության վերականգնման ծախսերը: Թուրքական իշխանությունները օրինական տիրոջը՝ հայ ժողովրդին, պետք է վերադարձնեն թանգարաններում, արխիվներում և այլ, այդ թվում նաև մասնավոր, հավաքածուներում պահվող հայ ժողովրդի ժառանգությունը հանդիսացող ցուցանմուշները, առարկաներն ու նյութերը:

Առանձին քննարկման առարկա պետք է դառնան.

- Օսմանյան կայսրությանը պատկանող կամ նրա տարածքում գործած բանկերում հայերի ի պահ տված գումարների հարցը;
- հայերից բռնագրավված ոսկու, այլ թանկարժեք մետաղների ու թանկարժեք քարերի հարցը;
- հայերի կյանքի, առողջության և գույքի ապահովագրական գումարների հարցը;
- թուրքական պետության և անհատ թուրքերի կողմից հայ համայնքին և անհատ հայերին պատկանած անշարժ գույքի (տներ, դպրոցներ, եկեղեցիներ և այլն) և հողամասերի անօրինական գործածություն (1920թ. նոյեմբերից առ այսօր) վարձավճարների հատուցման հարցը;
- Օսմանյան կայսրության հայազգի քաղաքացիական և զինվորական անձանց անօրինական աշխատանքի դիմաց չվճարված գումարների հարցը;
- նյութական կորուստների այլ դրսևորումներ:

Մասնավոր քննության առարկա պետք է դառնա.

- Գերմանիայի (որպես Օսմանյան կայսրության կառավարման մեջ ներգրավված, հետևաբար հանցակից երկրի),
- Ֆրանսիայի (որպես Կիլիկիայի մանդատը ստանձնած, սակայն միջազգային պարտավորությունը չկատարած, ինչպես նաև ներպետական օրենսդրության և միջազգային իրավունքի խախտումով ընթացող անօրինական շարժմանը /քեմալականներին/ ռազմական օգնություն ցուցաբերած երկրի),
- Իտալիայի (որպես ներպետական օրենսդրության և միջազգային իրավունքի խախտումով ընթացող անօրինական շարժմանը /քեմալականներին/ ռազմական օգնություն ցուցաբերած երկրի),
- Ռուսաստանի (որպես ներպետական օրենսդրության և միջազգային իրավունքի խախտումով ընթացող անօրինական /քեմալականների/ շարժումը հրահրած, նրան լայնորեն աջակցած ու անմիջականորեն մասնակցած և տվյալ շարժմանը ռազմական օգնություն ցուցաբերած երկրի) և այլ երկրների անօրինական գործողությունների պատճառով հայ ժողովրդի կրած վնասների հատուցման հարցը այդ երկրների կողմից:

Ամփոփում.

Հայաստանի Հանրապետությունը և հայ ժողովուրդը պետք է ամբողջական հատուցում ստանան իրենց կրած բազմաբնույթ նյութական կորուստների համար՝ վերականգնելու համար կորուստերին նախորդող վիճակը, ինչպես նաև կայացնելու բնականոն զարգացման պարագային ստեղծվելիք նյութական իրավիճակը:

գ. Հայկական հարցի բարոյական բաղադրիչը

Բարոյական հատուցումը պետք է ընդգրկի ոչ միայն Թուրքիայի Հանրապետության կողմից Հայոց ցեղասպանության ուղղակի ճանաչումն ու միանշանակ դատապարտումը, այլև, որն ավելի կարևոր է, պետք է խորանա հաշտեցման ծրագրի իրականացմամբ: Թուրքիայի իշխանությունները թուրք հասարակու-

թյան համար պետք է իրականացնեն պատմական իրականությունը բացահայտող քարոզչական և ուսումնակրթական համապարփակ բազմափուլ ծրագրեր:

8. Հայկական հարցի լուծման ձևախեղման վտանգը

Վերջին հիսուն տարում Հայկական հարցի լուծումը, որը հիմնականում պայմանավորված է եղել հայոց պետականագուրկ վիճակով և որոշակի հաջողություններ գրանցելու ձգտումով, ընթացել է Հայոց ցեղասպանությունը ընդունել տալու ճանապարհով: Եթե այս քաղաքականությունը, որոշակի վերապահումով, կարելի է արդարացված համարել իր ժամանակի և հնարավորությունների համար, ապա 1991թ.-ին հայոց պետականության վերահաստատումից հետո նման քաղաքական հիմնուղին ժամանակավրեպ է և անարդյունավետ: Նմանապես, Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության գերակայությունների մեջ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ընդգրկումն առանց Հայաստանի Հանրապետության իրավունքների վերականգնման և Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ Թուրքիայի Հանրապետության կողմից տարածքային, նյութական և բարոյական հատուցման զուգորդման, անպտուղ է և, մինչևիսկ, վտանգավոր: Նման ձևով հարցի առաջադրումը ստեղծում է հարցի հնարավոր լուծման պատրանքային վիճակ, այն կլանում է հսկայական մարդկային և նյութական միջոցներ, փոշիացնում է բուն նպատակին հասնելու քաղաքական կամքը: Ներկա փուլում Սփյուռքի քաղաքական բոլոր կառույցների համար հույժ կարևոր է վերաձևակերպել առաջնահերթությունները, վերասահմանել թիրախային նպատակները և, համապատասխանաբար, վերաբաշխել մարդկային ու նյութական միջոցները:

Հայկական հարցի անգամ մասնակի լուծումը, այն է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ընդլայնումը կամ Լեռնային Դարաբաղի հարցի մինչևիսկ կատարելապես հայանպաստ ելքը, էապես չեն փոխելու Հայաստանի Հանրապետության աշխարհաքաղա-

քական վիճակը: Հայաստանը մնալու է նույնքան խոցելի և շրջափակելի, գոյատևման և զարգացման համար խիստ սահմանափակ հնարավորություններով: Հետևաբար, Հայաստանի Հանապետության համար կենսական անհրաժեշտություն է երկրի իշխանության կողմից պետականությանը սպառնացող մարտահրավերների խորը գիտակցումը, ինքնախաբեկանքի վիճից դուրս գալու քաղաքական կամքի դրսևորումը և, համապատասխանաբար, այդ վտանգները չեզոքացնելու համար Հայկական հարցի լուծմանը նպատակամղված լուրջ քաղաքականության իրականացումը:

9. Հայկական հարցի լուծման դրսևորման ձևերը

Հայկական հարցի լուծումը հնարավոր է և այն կարող է ունենալ դրսևորման բազմամսական ձևեր: Այսուհանդերձ, Հայկական հարցի լուծումը հնարավոր կլինի, եթե այն խարսխված լինի իրատեսության վրա, այսինքն հաշվի առնի ներկայիս ժողովրդագրական, ռազմական, քաղաքական և տնտեսական իրողությունները: Միևնույն ժամանակ, իրագործելի լինելու համար Հայկական հարցի լուծումը պիտի գործնականում նպաստի ողջ տարածաշրջանում կայուն խաղաղության հաստատմանը, տնտեսության բազմակողմանի զարգացմանը, գործակցական մթնոլորտի ձևավորմանը, ինչպես նաև ծառայի համաշխարհային ուժային կենտրոնների որոշակի շահերի կենսագործմանն ու նրանց տարածաշրջանի հարցերի մեջ ավելի լայն ներգրավվմանը:

Տարակույս չկա, որ 1920թ. նոյեմբերի 22-ից Վիլսոնի Իրավարար վճռով Հայաստանի Հանրապետության իրավատիրությանն անցած տարածքները (նախկին Օսմանյան կայսրության Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի վիլայեթների զգալի մասը) առ այսօր իրավականորեն Հայաստանի Հանրապետության մաս են կազմում: Սակայն կարծել, որ Թուրքիայի Հանրապետությունը դրանք կամավորությամբ կամ միայն միջազգային օրենքների ճնշման տակ, առանց ռազմական ճնշման, կվերադարձնի իրավատիրոջը, իրատեսական չէ: Ուստի, անրաժեշտ է գտնել Հայաստանի և Թուրքիայի Հանրապետությունների համար երկուստեք ընդու-

նելի, Իրավարար վճռին մաս կազմած երկրների հավանությանն արժանացած, համաշխարհային ուժային կենտրոնների շահերը հաշվի առնող և միջազգային իրավունքով ամրագրելի ձև: Ընդամին, այդ ձևը պիտի լինի այնպիսին, որ փարատի հայկական կողմի անվտանգության մտահոգությունները, հնարավորություն ընձեռնի Հայաստանի Հանրապետության տնտեսությանը հարաճուն և շարունակական զարգանալու համար, ինչպես նաև երաշխավորի հայկական մշակութային արժեքների պահպանումը: Միևնույն ժամանակ, հարցի լուծումը չպիտի Էականորեն ոտնահարի Թուրքիայի շահերը և թուրքական կողմին պետք է հնարավորություն տա զգալու և մեկընդմիջտ հասկանալու, որ հարցի առաջարկվող լուծումը երկուստեք արժանապատիվ էլք է ստեղծված իրավիճակից:

Ըստ այդմ, Հայկական հարցի լուծումը հնարավոր է խնդրո առարկա տարածքին տարածքային վարձակալության ճանապարհով, որոշակի նոր կարգավիճակ շնորհելու ճանապարհով, ուր Հայաստանի Հանրապետության *de jure* իրավատիրությունը կհամարվի Թուրքիայի Հանրապետության *de facto* տնօրինման հետ:

Այսինքն.

I. Թուրքիայի Հանրապետությունը Հայաստանի Հանրապետությունից, միջազգային երաշխիքներ պարունակող երկկողմ պայմանագրի հիման վրա և ողջամիտ վարձավճարով,² վարձակալում է «*Վիլսոնյան Հայաստանը*»: Նշյալ պայմանագիրը և կից համաձայնագրերը ամրագրում են կողմերի իրավունքներն ու պարտականությունները, ինչպես նաև միջազգային կառույցների և շահագրգիռ երկրների մասնակցության ձևն ու ընդգրկվածության ծավալը խնդրո առարկա տարածքում: Վարձավճարի չափը, վճարման ձևն ու պարբերականությունը որոշվում է համապատասխան համաձայնագրով:

II. Թուրքիայի Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիներն անկախ բնակության վայրից պահպանում են իրենց քաղաքացիությունը, օգտվում են այդ քաղաքա-

ցիության ընձեռած բոլոր իրավունքներից, կատարում են իրենց քաղաքացիական պարտականությունները: Երկու երկրի բոլոր քաղաքացիները ստանում են տարածքում ազատ տեղաշարժի, բեռնափոխադրման, բնակության և տնտեսական գործունեություն ծավալելու ազատ ու անկաշկանդ իրավունք: Տարածքում գործունեություն ծավալած ընկերությունները և անձինք, բացի տեղական հարկերից ու վճարներից, համապատասխան օրենսդրությամբ նախատեսված չափով, հարկեր են վճարում ըստ գրանցման վայրի և քաղաքացիության:

III. Երրոդ երկրների տարանցիկ փոխադրումներից (ներառյալ նավթամուղերից և գազամուղերից) ստացած եկամուտները գնում են տեղական ենթակառույցների (ճանապարհներ, երկաթուղիներ, ընդհանուր օգտագործման հանրային տարածքներ) բարեկարգմանը և զարգացմանը:

IV. Տարածքն ապառազմականացվում է, այսինքն տարածքից դուրս են բերվում «Եվրոպայում սովորական սպառազինությունների մասին» պայմանագրով (Treaty on Conventional Armed Forces in Europe (CFE), 1990) առանձնանշած հարձակողական բնույթի 5 զինատեսակները³: Տարածքի վերահսկողությունը, անհրաժեշտության դեպքում՝ պաշտպանությունը, իրականացնում են համապատասխան լիազորություններով օժտված և ՍԱԿ-ի անվտանգության հովանու ներքո գործող միջազգային խաղաղապահ ուժերը: Համայնքներում կարգուկանոնն ու անվտանգությունն ապահովում են համայնքային ոստիկանությունը, անհրաժեշտության դեպքում՝ ներքին զորքերը: Տարածքում տեղակայվում են միջազգային ռազմական և քաղաքացիական դիտորդական ու խորհրդատվական առաքելություններ:

V. Առանձին քննարկման հարց պիտի դառնա և լուծման դրսևորում պիտի ունենա նախկին Ռուսական Կայսրության և Հայաստանի Հանրապետության (1878-1918/20թթ.) Կարսի մարզի, Բաթումի մարզի հարավային հատվածի և Սուրմալուի

գավառի տարածքների կարգավիճակի հարցը: Ներկայումս այդ տարածքները կազմում են Թուրքիայի Հանրապետության Կարսի (9587 քկմ; 130 000 բնակիչ), Արդահանի (5661 քկմ; 120 000 բնակիչ), Արդվինի (7436 քկմ; 192 000 բնակիչ) և Իգդիրի (3587 քկմ; 180 000 բնակիչ) նահանգները: Ընդամենը՝ 26 241 քկմ (3.4%) և 779 000 բնակիչ (1.1%) (Մանրամասների համար տե՛ս՝ հավելված II): Այս տարածքների վրա, ի տարբերություն Վիլսոնյան Հայաստանի, անմիջականորեն պիտի հաստատվի հայաստանյան ուղղակի ինքնիշխանություն:

10. Հայկական հարցի լուծման գործընթացը որպես ՀՀ հզորացման միջոց և նախադրյալ

Ոչ միայն Հայկական հարցի վերջնական կամ ընդունելի լուծումն ունի կենսական նշանակություն Հայաստանի Հանրապետության անկախ ու արժանապատիվ գոյության համար, այլև լուծման գործընթացն ինքնին վճռորոշ նշանակություն ունի հայոց պետականության հզորացման, հետևաբար չընդմիջվող գոյության, համար:

Քաղաքագիտությունը վաղուց է մշակել պետության հզորության հաշվարկի բանաձևը: Ամերիկյան քաղաքագիտության մեջ այն հայտնի է Յաբլոնսկու (Jablonsky) բանաձև անունով.⁴

$$Pp = (C+E+M) \times (S+W)$$

որտեղ՝

Pp (Perceived power)	հաշվարկվող հզորությունն է;
C (Critical mass: population+territory)	որոշիչ գանգվածը. բնակչությունը + տարածքը;
E (Economic capability)	տնտեսական կարողությունը;
M (Military capability)	ռազմական կարողությունը;
S (Strategic purpose)	հեռազնա (ստրատեգիական) նպատակը;
W (Will to pursue national strategy)	հեռազնա (ստրատեգիական) պետական/ազգային նպատակը հետապնդելու կամքը:

Բանաձևից ակնհայտ է, որ պետության հզորությունը նույնքան պայմանավորված է հեռագնա նպատակի առկայությամբ և դրան հասնելու պետական նպատակաձեռնությամբ, որքան բնակչությամբ, տարածքով, տնտեսական և ռազմական հզորությամբ:

Պետության հզորությունը որոշակի ցուցանիշների սուկական գումար չէ, այլ շոշափելի, նյութական ցուցանիշների բազմապատկումն է նպատակի և նպատակաձեռնության գումարային ցուցանիշով: Անկախ տարածքի, բնակչության, տնտեսական և ռազմական հզորությունից, եթե պետությունը չունի նպատակ, հետևաբար՝ դրան հասնելու կամք, պետության հզորությունը ոչինչ է, քանի որ ցանկացած թիվ բազմապատկած զրոյով արդյունքում զրո է:

Այսօր Ղարաբաղի հարցը, մի շարք առարկայական և ոչ առարկայական պատճառներով, չի հանդիսանում համազգային նպատակ:

Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչել տալու քաղաքական գործընթացն ըստ էության չի կարող լինել համազգային, առավել ևս պետական նպատակ, քանի որ բացակայում է նպատակի հստակ ձևակերպումն ու որևէ էական արդյունքի հասնելու հնարավորությունը:

Հետևաբար ոչ միայն Հայկական հարցի լուծումն է հայոց պետականության հզորացման եզակի հնարավորությունը և հայ ժողովրդի հարատևման միակ ուղին, այլև Հայկական հարցը լուծելու սուկ գործընթացը, այսինքն նման նպատակի առկայությունն ու նրան հասնելու քաղաքական կամքը, հայոց պետականության հզորության ամրապնդման անփոխարինելի գործոն է, քանզի ***Հայրենիքը, որ նպատակ չունի միայն բնակավայր է:***

Եզրակացություն.

Վերլուծելով վերը շարադրածը, ինչպես նաև նկատի ունենալով Հայկական հարցի լուծմանը վերաբերող վերոհիշյալ հիմնադրույթները՝ կարելի է անել հետևյալ եզրակացությունը.

- ☞ Հայկական հարցի լուծումն իրատեսական է և իրագործելի:
- ☞ Հայկական հարցի լուծումն այլընտրանք չունի: Հայկական հարցը չլուծելու դեպքում Հայաստանի Հանրապետությունը մշտապես կախված է լինելու հարևան երկրների իրավիճակից կամ բարեհաճությունից:
- ☞ Հայկական հարցի լուծումը հայոց պետականության հզորացման եզակի հնարավորությունն է և հայ ժողովրդի հարատևման միակ ուղին:

Հոկտեմբեր 2008թ. – մարտ 2009թ., Երևան–Օտտավա

Հղումներ և ծանոթագրություն

1. Vienna Convention on Succession of States in respect of Treaties 1978, Article 2, (b).
2. Ողջամիտ կարելի է համարել Թուրքիայի Հանրապետության ՀՆԱ-ի 1%-ին համարժեք վճարը՝ 8.6 մլրդ ԱՄՆ դոլար, քանի որ այդ տարածքը կազմում է Թուրքիայի կողմից վերահսկվող տարածքի գրեթե 13%-ը (ավելի քան 100 հազ. քվմ) և այնտեղ ապրում է Թուրքիայի բնակչության ավելի քան 8%-ը (մոտվորապես 5.6 մլն մարդ): (Վերոհիշյալի մեջ չեն հաշվարկված մախկին Ռուսական Կայսրության և Հայաստանի Հանրապետության (1878-1918/20թթ.) Կարսի մարզի, Բաթումի մարզի հարավային հատվածի և Սուրմալուի գավառի տարածքները: Մանրամասների համար տե՛ս սույն հայեցակարգի 9-րդ կետի V ենթակետը:)
3. Այդ զինատեսակներն են՝ տանկերը, զրահամեքենաները, հրանոթները, մարտական ինքնաթիռներն ու հարձակողական ուղղաթիռները:
4. David Jablonsky, National Power, Parameters, vol. 27, 1, Spring, 1997, p. 34-54.

Երկրների ցանկ, որոնք զանվում են միջազգային պարտավորության ներքո, քանի որ կողմ են հանդիսացել հայ-թուրքական սահմանին վերաբերող իրավաբարությանը

/Հաշվարկը կատարվել է ըստ ՄԱԿ անդամության ցուցակի:
Սգեցված հենքով երկրները չեն զանվում պարտավորության ներքո/

№	Արդի անվանումը (հաջորդականությունն ըստ ՄԱԿ-ի անգլերեն ցանկի)	ըստ Գաշնակից ուժերի Գերագույն խորհրդի Սան Ռեմոյի հայցադիմումի (<i>compromis</i>) (26 ապրիլի, 1920թ.)			Մաս են համոխացել Գաշնակից ուժերին ըստ Սերի պայմանագրի մեջ ներառված (հոդված # 89) իրավաբարության հայցի (<i>compromis</i>)	Ծանոթագրություն
		Մաս են համոխացել Բրիտանական կայսրությանը կամ գտնվել են նրա քաղաքական ենթակայության ներքո	Մաս են համոխացել Ֆրանսիական (Երրորդ) Հանրապետությանը կամ գտնվել են նրա քաղաքական ենթակայության ներքո	Մաս են համոխացել Գաշնակից ուժերին		
I	II	III	IV	V	VI	VII
1.	Աֆղանստան					
2.	Ալբանիա			+		
3.	Ալժիր		+			
4.	Անդորրա			+		
5.	Անգոլա					որպես Պորտուգալիայի անդրծովյան տարածք
6.	Անտիգուա և Բարբուդա	+				
7.	Արգենտինա					
8.	Հայաստան			+	+	
9.	Ավստրալիա	+		+	+	
10.	Ավստրիա					ըստ Սեն ժերմենյնի պայմանագրի # 87 հոդվածի, § 2
11.	Արդենջան					
12.	Բահամներ	+				
13.	Բահրեյն	+				որպես Բրիտանիայի պրոտեկտորատ
14.	Բանգլադեշ	+		+		
15.	Բարբադոս				+	
16.	Բելառուս					
17.	Բելգիա			+	+	
18.	Բելիզ	+				
19.	Բենին		+			որպես Ֆրանսիական Արևմտյան Աֆրիկայի մաս

I	II	III	IV	V	VI	VII
20.	Քուտան	+				ըստ 1910թ. պայմանագրի
21.	Քոլիվիա			+		
22.	Քոսնիա և Հերցոգովինա					որպես Ավստրո-Հունգարիայի մաս
23.	Քոտավանա	+				
24.	Քրագլիյա			+		
25.	Քրունեյ Դարեսասլամ	+				
26.	Քուլարիա					ըստ Նոյիի պայմանագրի (հոդված # 60)
27.	Քուրկինա Ֆաստ		+			
28.	Քուրունդի					
29.	Կամպուչիա		+			
30.	Կամերուն					
31.	Կանադա			+	+	
32.	Քաի Վեռլե		+			
33.	Աֆրիկայի Կենտրոնական Հանրապետություն		+			
34.	Չադ		+			
35.	Չիլի					
36.	Չինաստան			+		
37.	Կոլումբիա					
38.	Կոմորներ		+			
39.	Կոնգոյի Դեմոկրատական Հանրապետություն					որպես Բելգիայի մաս
40.	Կոնգոյի Հանրապետություն		+			
41.	Կոստա Ռիկա			+		
42.	Կոտդիվուար		+			
43.	Խորվաթիա					որպես Հարավսլավիայի մաս
44.	Կուբա			+		
45.	Կիպրոս	+				
46.	Չեխիա			+	+	
47.	Դանիա					
48.	Ջիբուտի		+			
49.	Դոմինիկա	+				
50.	Դոմինիկյան Հանրապետություն					
51.	Էկվադոր			+		
52.	Եգիպտոս	+				
53.	Էլ Սալվադոր					
54.	Հասարակածային Գվինեա					
55.	Էրիթրեա					որպես Իտալիայի գաղութ
56.	Էստոնիա					
57.	Եթովպիա					

I	II	III	IV	V	VI	VII
58.	Ֆիջի	+				
59.	Ֆինլանդիա			+		
60.	Ֆրանսիա			+	+	
61.	Գաբոն		+			
62.	Գամբիա	+				
63.	Վրաստան					
64.	Գերմանիա					ըստ Վերսալի պայմանագրի (հոդված #117)
65.	Գանա	+				
66.	Հունաստան			+	+	
67.	Գրենադա	+				
68.	Գվատեմալա			+		
69.	Գվինեա		+			
70.	Գվինեա-Բիսաու					որպես Պորտուգալիայի գաղութ
71.	Գայանա	+				
72.	Հայիթի			+		
73.	Հոնդուրաս			+		
74.	Հունգարիա					ըստ Տրիանոնի պայմանագրի (հոդվածներ # 70 և 72)
75.	Իսլանդիա					
76.	Հնդկաստան	+		+	+	
77.	Ինդոնեզիա					
78.	Իրանի Իսլամական Հանրապետություն					
79.	Իրաք					
80.	Իռլանդիա	+				
81.	Իսրայել					
82.	Իտալիա			+	+	
83.	Ջամայկա	+				
84.	Ճապոնիա			+	+	
85.	Հորդանան					
86.	Ղազախստան					
87.	Քենիա	+				
88.	Կիրիբատի	+				
89.	Կորեայի Դեմոկրատական Հանրապետություն					որպես Ճապոնիայի մաս
90.	Կորեայի Հանրապետություն					որպես Ճապոնիայի մաս
91.	Բուվեյթ	+				
92.	Ղրղզստան					
93.	Լատվի Դեմոկրատական Հանրապետություն		+			
94.	Լատվիա					
95.	Լիբանան					
96.	Լեսոտո	+				
97.	Լիբիա					

I	II	III	IV	V	VI	VII
98.	Լիբիայի Արաբական Հանրապետություն					որպես Իտալիայի մաս
99.	Լիխտենշտեյն					
100.	Լիտվա					
101.	Լյուքսեմբուրգ					
102.	Հարավսլավիայի նախկին հանրապետություն Մակեդոնիա					որպես Սերբիայի մաս
103.	Մարագասկար		+			
104.	Մալավի	+				
105.	Մալայզիա	+				
106.	Մադիվներ	+				
107.	Մալի		+			
108.	Մալթա	+				
109.	Մարշալյան կղզիներ					
110.	Մավրիտանիա		+			
111.	Մավրիտիուս	+				
112.	Մեքսիկա					
113.	Միկրոնեզիայի Դաշնակցային պետություններ					
114.	Մոլդովայի Հանրապետություն					որպես Ռումինիայի մաս
115.	Մոնակո		+			ըստ 1918թ. հուլիսի պայմանագրի
116.	Մոնղոլիա					որպես Չինաստանի մաս
117.	Չեռնոգորիա					որպես Սերբիայի մաս
118.	Մոնակո		+			
119.	Մոզամբիկ					որպես Պորտուգալիայի գաղութ
120.	Սիանմար	+			+	որպես Բրիտանական Հնդկաստանի մաս
121.	Նամիբիա					
122.	Նաուտու	+				
123.	Նեպալ	+				
124.	Նիդեռլանդներ					
125.	Նոր Զելանդիա	+			+	+
126.	Նիկարագուա				+	
127.	Նիգեր		+			
128.	Նիգերիա	+				
129.	Նորվեգիա					
130.	Օման					
131.	Պակիստան	+			+	
132.	Փայու					
133.	Պանամա				+	
134.	Պապուա Նոր Գվինեա	+				
135.	Պարագվայ					
136.	Պերու				+	

I	II	III	IV	V	VI	VII
137	Ֆիլիպիններ			+		ըստ Ֆիլիպիններ-ԱՄՆ ակտի 1902թ.
138	Լեհաստան				+	
139	Պորտուգալիա			+	+	
140	Ղաթար	+				
141	Ռումինիա			+	+	
142	Ռուսաստանի Դաշնություն					
143	Ռուանդա					
144	Սեն Քիթս և Նևիս	+				
145	Սեն Լուչիա	+				
146	Սեն Վինսենտ և Գրենադինս	+				
147	Սամոա					
148	Սեն Մարինա			+		
149	Սաո Տոմե և Փրինսիպե					որպես Պորտուգալիայի զաղութ
150	Սաուդյան Արաբիա					
151	Սենեգալ		+			
152	Սերբիա			+	+	
153	Սեյշելներ	+				
154	Սիերրա Լեոնե	+				
155	Սինգապուր	+				
156	Սլովակիա			+	+	
157	Սլովենիա			+	+	որպես Սերբիայի մաս
158	Սողոմոնի կղզիներ	+				
159	Սոմալի	+				
160	Հարավային Աֆրիկա	+		+	+	
161	Իսպանիա					
162	Շրի Լանկա	+				
163	Սուդան	+				որպես Բրիտանիայի զաղութ (Անգլո-եգիպտակա ն կոնդոմինիում)
164	Սուրինամ					
165	Սվազիլենդ	+				
166	Շվեդիա					
167	Շվեյցարիա	+				
168	Սիրիայի Արաբական Հանրապետություն					
169	Տաջիկստան					
170	Տանզանիայի Սիսցալ Հանրապետություն	+				
171	Թաիլանդ	+		+		
172	Արևելյան Թիմոր					որպես Պորտուգալիայի զաղութ
173	Տոգո					
174	Տոնգա	+				
175	Տրինիդադ և Տոբագո	+				
176	Թունիս		+			

I	II	III	IV	V	VI	VII
177	Թուրքիա				+	
178	Թուրքմենստան					
179	Տուվալու	+				
180	Ուզանդա					
181	Ուկրաինա					
182	Արարական Միացյալ Էմիրություններ					
183	Մեծ Բրիտանիայի և Հյուսիսային Իռլան- դիայի Միացյալ Թագավորություն	+		+	+	
184	Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ			+		որպես Գաշնակից ուժե- րի մաս և Իրավարար
185	Ուրուգվայ			+		
186	Ուզբեկստան					
187	Վանուատու	+				
188	Վենեսուելայի Բոլիվիական Հանրապետություն					
189	Վիետնամ		+			
190	Եմեն	+				
191	Չամբիա	+				
192	Չինքաբվե	+				

**Ներկայումս Թուրքիայի Հանրապետության կողմից
վերահսկվող Հայաստանի Հանրապետության տարածքների
բնակչությունն ու մակերեսը**

(մգեցված հենքով տողերը վերաբերում են Նախկին Ռուսական կայսրության և
Հայաստանի Հանրապետության տարածքներին (1878-1918/20թթ.)/

№	Province	Նահանգը	Տարածքը (քկմ)	Բնակչությունը	Բնակչության խտությունը (1/քկմ)
1.	Agri	Ադրի	11 376	571 000	50
2.	Ardahan	Արդահան	5 661	120 000	21
3.	Artvin	Արդվին	7 436	192 000	26
4.	Bayburt	Բայբուրդ	4 043	97 400	24
5.	Bingol	Բինգյոլ	8 125	245 000	30
6.	Bitlis	Բիթլիս	6 707	414 000	62
7.	Erzurum	Էրզրում	25 066	959 000	38
8.	Giresun	Գիրեսուն	6 934	524 000	76
9.	Gumushane	Գյումուշխանե	6 575	192 000	29
10.	Igdir	Իգդիր	3 587	180 000	50
11.	Kars	Կարս	9 587	287 000	30
12.	Mus	Մուշ	8 196	489 000	60
13.	Rize	Ռիզե	3 920	362 000	92
14.	Trabzon	Տրապիզոն	6 685	1 061 000	159
15.	Van	Վան	19 069	1 013 000	53
Նախկին Ռուսական կայսրության և Հայաստանի Հանրապետության տարածք (1878-1918/20թթ.)			26 241	779 000	30
Ընդամենը			132 967	6 461 400	49

Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռը Հայաստանի և Թուրքիայի սահմանի վերաբերյալ

Տարեվերջին՝ դեկտեմբերի 28-ին [2006թ.], լրանում է ԱՄՆ 28-րդ նախագահ (1913-1921թթ.), Խաղաղության նոբելյան մրցանակի դափնեկիր (1920թ.), հայ ժողովրդի մեծագույն բարեկամ Վուդրո Թոմաս Վիլսոնի (Woodrow Thomas Wilson) ծննդյան 150-ամյակը:

Համաշխարհային քաղաքագիտական միտքը բազմիցս է անդրադարձել Վուդրո Վիլսոնի քաղաքական ժառանգությանը, սակայն գրեթե ոչինչ չի արվել վեր հանելու համար ԱՄՆ նախագահի հետևողական և աննկուն ջանքերը հանուն հայ ժողովրդի դարավոր իղձերի իրականացման և, ամենակարևորը, արժեվորելու համար այդ գործունեության բարձրակետը հանդիսացող Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության միջև սահմանը որոշող և մեկընդմիջտ ամրագրող **իրավարար վճիռ (arbitral award)** քաղաքական անանց կարևորությունը մերօրյա Հայաստանի Հանրապետության ներկայի և ապագայի համար:

Իրավարար վճիռի նախընթացը

1920թ. ապրիլի 25-26-ին Գաշնակից և ընթերակա ուժերի Գերագույն խորհուրդը (Supreme Council of Allied and Associated Powers), բաղկացած Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի ներկայացուցիչներից, որոշում կայացրեց դիմել ԱՄՆ նախագահին երկու խնդրանքով.

- ա) ստանձնել Հայաստանի մանդատը,
- բ) իրավարար վճռով որոշել Հայաստանի և Թուրքիայի սահմանը¹:

Երկրորդ խնդրանքը նաև պաշտոնապես ամրագրվեց խաղաղության վեհաժողովի նախագահի՝ Ֆրանսիայի վարչապետ և արտգործնախարար Ալեքսանդր Միլերանի, 1920թ. ապրիլի 27-ի պաշտոնագրով²: Նույն խնդրանքը, 89-րդ հոդվածի տեսքով, ներառվեց Սևրի դաշնագրի մեջ և արդեն Հայաստանի և Թուրքիայի,

ինչպես նաև դաշնագիրը ստորագրած գրեթե 20 երկրի, անունից հղվեց ԱՄՆ նախագահին: ԱՄՆ նախագահը, իրավասու մարմինները (պետքարտուղարությունը, պաշտպանության նախարարությունը և նախագահի վարչակազմը) և համապատասխան աշխատանքային խումբը (պրոֆ. Վեստերմանի գլխավորությամբ), մանրակրկիտ ուսումնասիրեցին հայցը և կայացրին իրավարար վճիռը:

Վուդրո Վիլսոնը *իրավարար վճիռը* ստորագրեց 1920թ. նոյեմբերի 22-ին: Այն դեկտեմբերի 6-ին պաշտոնապես փոխանցվեց Փարիզ՝ դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհրդին: Սույն վճռի պաշտոնական և ամբողջական անվանումն է. «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահի որոշումը Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանի, Հայաստանի դեպի ծով ելքի և հայկական սահմանին հարակից թուրքական տարածքի ապառազմականացման վերաբերյալ» 22 նոյեմբերի, 1920թ.:

Իրավարար վճռի բովանդակությունը

Ըստ իրավարար վճռի, Հայաստանի Հանրապետության տիտղոսն ու իրավունքները ճանաչվում էին նախկին Օսմանյան կայսրության Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի նահանգների վրա՝ ընդհանուր առմամբ 103 599 քկմ: Դա կրկնակի քիչ էր այն տարածքից, որի վրա Մուդրոսի զինադադարի 24-րդ հոդվածով ճանաչվել էր հայկական տիտղոսը: Նման էական կրճատումը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ արդեն այդ ժամանակ ի հայտ էին եկել հայերի հսկայական մարդկային կորուստները՝ Հայոց ցեղասպանության հետևանքով:

Իրավարար վճռի ներկա կարգավիճակը

Իրավարար վճիռը վերջնական է և պարտադիր է կատարման համար³: Այն չունի ժամանակային սահմանափակում⁴, և նրա կարգավիճակը կախում չունի վճռի հետագա ճակատագրից: Միջազգային իրավունքը, մասնավորապես Հասագայի կոնվենցիայի (1907թ.) 81-րդ հոդվածը, որով ամփոփվել և ամրագրվել է իրավարար վճիռների կարգավիճակը, ընդհանրապես չի նախատեսում վճռի չեղյալ հայտարարում⁵: Ըստ միջազգային իրավունքի՝ կողմերը, համաձայնվելով իրավարար որոշմանը ներկայացնել իրենց

վեճը, մեկընդմիջտ ընդունում են, որ իրենց կողմից կատարման համար պարտադիր կլինի իրավարարի ցանկացած վճիռ⁶: Կողմերից մեկի մերժումը ի կատար ածելու իրավարարությունը, չի ազդում վճռի վավերականության վրա: Ըստ այդմ, քանի որ իրավարարության հայցը ներկայացվել է ոչ միայն Հայաստանի և Թուրքիայի, այլև 16 այլ երկրի կողմից, ուստի վճիռը պարտադիր է բոլոր հայցվորների համար, որոնք ներկայումս հետևյալ երկրներն են՝ Միացյալ Թագավորություն, Կանադա, Ավստրալիա, Նոր Զելանդիա, Հարավային Աֆրիկա, Հնդկաստան, Պակիստան, Բանգլադեշ, Ֆրանսիա, Իտալիա, Ճապոնիա, Բելգիա, Հունաստան, Լեհաստան, Պորտուգալիա, Ռումինիա, Չեխիա, Սլովակիա, Սերբիա, Խորվաթիա, Սլովենիա, Բոսնիա, Հեթցեգովինա, Մակեդոնիա և Մոնտենեգրո: Այն պարտադիր է նաև իրավարարի՝ Միացյալ Նահանգների համար, քանի որ ԱՄՆ մախսագահի ցանկացած պաշտոնական դիրքորոշում հանդիսանում է երկրի դիրքորոշումը⁷ և իրավարարությունից բխող քայլերը պարտադիր են կատարման համար⁸:

Հայաստանը, որպես ՄԱԿ-ի անդամ երկիր, կարող է ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանի միջոցով (Միջազգային դատարանի կանոնադրության 36-րդ հոդվածի 2 կետի (ա) և (բ) ենթակետերի հիման վրա) հավաստել Վիլսոնի իրավարար վճռի վավերականությունը և դրանով իսկ վերահաստատել իր տիտղոսը իրավարար վճռով Հայաստանին հատկացված տարածքի վրա:

Հղումներ և ծանոթագրություն

1. The Treaties of Peace, 1919-1923, vol. I, New York, 1924, p. xxxii.
2. Papers Relating to Foreign Relations of the United States, 1920, Washington, 1936, v. III, p. 780.
3. A Dictionary of Arbitration & its Terms, (ed. Seide K.), New York, 1970. p. 32.
4. Luzius Wildhaber, Treaty Making Power & Constitution, Basel & Stuttgart, 1971, p. 98.
5. Manual of Public International Law, (ed. Sorensen M.), New York, 1968, p. 693-4.
6. A Dictionary of Arbitration and its Terms, նշվ. աշխ. էջ 27:
7. Quincy Wright, The Control of American Foreign Relations, New York, 1922, p. 38.
8. John Collier, The Settlement of Disputes in International Law, Oxford, 1999, p. 265.

*առաջին անգամ տպագրվել է ԱԶԳ օրաթերթում,
28 դեկտեմբերի, 2006թ., էջ 3*

Հիմնավորում

նոյեմբերի 22-ը «Հայրենատիրության օր» հռչակելու

Արդեն մի քանի տասնամյակ է, ինչ **Ապրիլի 24-ը** հանդիսանում է հայ ժողովրդի նվիրական օրերից մեկը՝ հայոց միասնական քաղաքական վարքի թերևս ամենավառ դրսևորման օրը: Հայ իրականության մեջ այդ օրը մտավ նախ որպես հոգեհանգստի ու հիշատակի խնկարկման օր, ապա աստիճանաբար վերաճեց և դարձավ ոգեկոչման ու **Հայոց ցեղասպանությունը** ճանաչելու պահանջի օր: Այսուհանդերձ, այդ օրը կորստի օր է, առավելագույնը՝ կորուստը ճանաչել տալու օր:

Սակայն, որպես ազգ և որպես արդարությանը հետամուտ հանրություն, մենք կարիք ունենք հաղթանակի ու հատուցման օրվա, արդարության կայացման ու իրավունքի հաստատման օրվա: Մեր իրականության մեջ կա՛ այդ օրը. հաղթանակի անթեղված կրակը պահող այդ օրը **նոյեմբերի 22-ն** է՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահ **Վուդրո Վիլսոնի** կողմից Հայաստանի և Թուրքիայի սահմանը որոշող **Իրավարար վճռի (Arbitral Award)** կայացման օրը: Այդ օրն իրավարար վճռով Հայաստանի Հանրապետությանը հատկացվեց մեր բնօրրան-հայրենիքի մի մասը՝ հյուսիս-արևելյան հատվածը: Այդ օրը միջազգային իրավունքի հիման վրա կայացվեց և **մեկընդմիջտ** ուժի մեջ մտավ մի վճիռ, որը.

1. կատարման համար պարտադիր է,
2. իրավական տեսանկյունից անբեկանելի է և
3. իրավունքների գոյության առումով անժամանցելի է:

Քանի որ Իրավարար վճիռը կայացվել է Թուրքիայի և Հայաստանի, ինչպես նաև Բրիտանական Կայսրության, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ճապոնիայի, Կանադայի, Հնդկաստանի, Բելգիայի, Հունաստանի, Պորտուգալիայի, Լեհաստանի, Հարավային Աֆրիկայի, Ավստրալիայի, Նոր Զելանդիայի, Չեխոսլովակիայի, Հարավսլավիայի, Ռումինիայի անվերապահ հայցադիմումի

(*compromis*) հիման վրա և ուժի մեջ է մտել ստորագրման պահից, ուստի այն պարտադիր, անբեկանելի ու անժամանցելի է բոլոր վերոհիշյալ երկրների կամ նրանց իրավահաջորդների համար: Այն պարտադիր, անբեկանելի ու անժամանցելի է նաև Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների համար, քանի որ Իրավարար Վճիռը կրում է ԱՄՆ Մեծ կնիքը, ստորագրված է ԱՄՆ նախագահի և ենթաստորագրված է ԱՄՆ պետքարտուղարի կողմից:

Ըստ միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունքի, որն ամրագրված է միջազգային բազմաթիվ փաստաթղթերում, Իրավարար Վճիռն ի կատար ածումն այդ փաստաթղթին կողմ հանդիսացող, այսինքն՝ հայցադիմումը ստորագրած, բոլոր երկրների անսակարկ պարտավորությունն է, նրանց անօտարելի հանձնառությունը: Ըստ այդմ, մեր համազգային խնդիրը պետք է լինի յուրաքանչյուր տարի նոյեմբերի 22-ին այդ երկրներից պահանջել, որպեսզի նրանք տեր կանգնեն միջազգային իրավունքից բխող իրենց պարտավորությանը և դա անեն ոչ թե որպես բարեհաճություն, այլ որպես մոռացված և մասամբ ուրացված, սակայն անխաթար ու անբեկանելի միջազգային պարտավորություն:

ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ 22-ը պետք է դառնա ոտնահարված արդարության վերականգնման, ազգային պահանջատիրության և մեզանից խլված իրավունքների վերահաստատման օրը: Մեծ հայորդի Գարեգին Նժդեհի մեկ բառով՝ **ՀԱՅՐԵՆԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՕՐԸ:**

Այսու, միանգամայն նպատակահարմար է, որ ՀՀ Ազգային ժողովը, համաձայն ՀՀ սահմանադրության 62-րդ հոդվածի 2-րդ պարբերության, ընդունի հայտարարություն, որով նոյեմբերի 22-ը հայտարարվի **ՀԱՅՐԵՆԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՕՐ:**

«Վուդրո Վիլսոնի 14 կետերը» և Հայաստանը

Վուդրո Վիլսոնն իր ձեռքում է պահել ԱՄՆ քաղաքական ղեկը մի խռովահույզ ժամանակաշրջանում (1913-1921թթ.), երբ առաջին աշխարհամարտի փոթորիկների մեջ և դրան հաջորդած քաղաքական վերածնունդների ընթացքում կործանվում էին կայսրություններ, պատմական ասպարեզ էին իջնում նորանոր երկրներ, ի հայտ էր գալիս աշխարհի, որպես մի փոխկապակցված ընդհանրության, նոր ըմբռնումը: Անուրանալի է ԱՄՆ նախագահի և իրավագիտության դոկտորի դերը ազգերի ինքնորոշման իրավունքի քաղաքական հասկացության առաջադրման, մշակման և աներկբա սատարման ուղղությամբ, ինչպես նաև Ազգերի լիգայի, հետևաբար դրա իրավահաջորդը հանդիսացող ՄԱԿ-ի, ստեղծման գործում:

Գրեթե ինը տասնամյակ առաջ՝ 1918թ. հունվարի 8-ին, ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնը Կոնգրեսի համատեղ նիստին դիմեց մի ուղերձով, որը քաղաքական պատմության մեջ առավելաբար հայտնի է **«Վուդրո Վիլսոնի 14 կետերը»** անունով (*“14 Points of Woodrow Wilson”*), սակայն որի պաշտոնական անվանումն է **«Ուղերձ Կոնգրեսին, որը հայտարարում է Միացյալ Նահանգների պատերազմի նպատակներն ու խաղաղության պայմանները»** (*“Address to Congress, Stating the War Aims and Peace Terms of the United States”*): Այս ուղերձի մեջ, որը մինչ օրս ԱՄՆ արտաքին քաղաքականության հիմնարար փաստաթղթերից է¹, շարադրված էին ԱՄՆ բարձրագույն իշխանավորի և արտաքին քաղաքականության համար անմիջական պատասխանատուի հայացքները հետպատերազմյան աշխարհակարգի վերաբերյալ:

Սույն փաստաթղթի 12-րդ կետն անմիջականորեն վերաբերում էր հայ ժողովրդի ապագային և ստեղծվելիք Հայաստանի Հանրապետությանը: Այն միանշանակորեն շեշտում էր Օսմանյան կայսրության ոչ թուրք ազգերի, մասնավորապես հայության, ազատորեն ապրելու և սեփական ճակատագիրը տնօրինելու իրավունքը: Ուղերձի 12-րդ կետը հայտարարում էր. *«Ներկայիս»*

Օսմանյան կայսրության թուրքական մասի համար պետք է հավաստել անվտանգ ինքնիշխանություն, սակայն մյուս ազգերի համար, որոնք ներկայումս գտնվում են թուրքական իշխանության տակ, պետք է ապահովել կյանքի աներկբա անվտանգություն և ինքնավար զարգացման կատարելապես անխափան հնարավորություն, Դարդանելը, որպես ազատ ջրուղի, միջազգային երաշխիքների ներքո, մշտապես պետք է բաց լինի բոլոր երկրների նավերի և առևտրի համար»²:

Թեև Վիլսոնի ուղերձում առանձնանշված չէ որևէ երկիր, այսուհանդերձ, անտարակույս, ԱՄՆ նախագահի ուղերձը վերաբերում էր նաև Հայաստանին: Վիլսոնը սույն ուղերձի վրա, իր խորհրդական, գնդապետ Էդվարդ Հաուզի (Edward House) հետ միասին, աշխատել է 1918թ. հունվարի 4-ին, 5-ին և 7-ին: Այդ մասին վկայված է նախագահի խորհրդականի օրագրի մեջ: Ահա թե ինչ է արձանագրում Հաուզը 1918թ. հունվարի 7-ին. «*Երբ գրվել էր Թուրքիային վերաբերող պարբերությունը, նախագահը մտածեց, որ այն պետք է դարձնել ավելի հստակ, որ Հայաստանը, Միջագետքը, Սիրիան և այլ մասերը պետք է նշվեն անուններով: Ես չհամաձայնեցի սրա հետ, հավատացած լինելով, որ այն ինչ ասված է բավարար է ցույց տալու համար դա, և ի վերջո ամեն ինչ մնաց այնպես, ինչպես ձևակերպված էր սկզբում»³:*

Ի լրումն և ի հաստատումն այս վկայության, վերոհիշյալ ուղերձի պաշտոնական մեկնաբանության մեջ (*“Official American Commentary on the Fourteen Points”*), հղված Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում ԱՄՆ պաշտոնական պատվիրակությանը (30 հոկտեմբերի, 1918թ.), նախագահ Վիլսոնը, անդրադառնալով իր ծրագրային ուղերձի 12-րդ կետին, տալիս է իր պատկերացումները Թուրքիայի ապագայի և նախնական դիրքորոշումը` Հայաստանի սահմանների վերաբերյալ. «*Հայաստանին պետք է տրվի նավահանգիստ Միջերկրականի ծովափում, և հաստատվի հովանավորող ուժ: Ֆրանսիան կարող է հավակնել դրան, սակայն հայերը կնախընտրեն Մեծ Բրիտանիան»⁴:* Իր հերթին, մեկնաբանելով

ԱՄՆ նախագահի հանձնարարականը, գնդապետ Հաուզը, ով նաև Փարիզի Խաղաղության վեհաժողովում ԱՄՆ պաշտոնական պատվիրակության ղեկավարն էր, գրում է. *«Մերձավոր արևելքում նախագահ Վիլսոնի նպատակն էր Կոնստանտինոպոլսի համար սպահովել միջազգային վերահսկողություն, Անատոլիան տալ թուրքերին և ստեղծել անկախ Հայաստան»*⁵:

Հայերին թուրքական լծից ազատագրված տեսնելու իր այս ձգտումը նախագահ Վիլսոնը վերահաստատել է Հռոմի Բենեդիկտոս XV պապին 1918թ. դեկտեմբերի 26-ին գրած նամակում. *«Վստահեցնում եմ Ձեզ, որ խոսում եմ ոչ միայն իմ, այլև ողջ ամերիկյան ժողովրդի անունից, երբ ասում եմ, որ ոչ մի այլ ժողովրդի տառապանք այդքան խորապես չի խռովել ամերիկացիներին, որքան հայերինը: Վստահաբար, իմ ամենամյիրական ձգտումներից է լինելու կարողությանս չափով մասնակցություն ունենալ, սպահովելու համար այդ անիրավիկած և տարաբախտ ժողովրդի օրինավոր և ամբողջական ազատագրումը անարդար լծից»*⁶:

ԱՄՆ նախագահ Վիլսոնն իր մեկ այլ ուղերձում (23 սեպտեմբերի, 1919թ.) հստակորեն նշում է. *«Հայաստանը մեկն է այն շրջաններից, որը պետք է լինի Ազգերի լիգայի խնամակալության ներքո: Հայաստանը պետք է ազատվի: Թուրքին պետք է արգելվի իշխանություն բանեցնել այնտեղ, և քրիստոնյա ժողովրդներին ոչ միայն պետք է թույլ տրվի օգնել Հայաստանին, այլև նրանց պետք է թույլ տրվի պաշտպանել Հայաստանը»*⁷: Ավելին, նույն ուղերձի մեջ նախագահ Վիլսոնը, վկայակոչելով հայոց ջարդերը Թուրքիայում, միանշանակորեն մեղադրում է Թուրքիայի կառավարությանը. *«Թուրքական կառավարությունը պետք է ասի, որ ի վիճակի չի եղել կանխելու ահավոր ջարդերը, որոնք այդ երկիրը դարձրել են գերեզմանոց»*⁷:

Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ Թուրքիան Վուդրո Վիլսոնի առաջադրած սկզբունքները միանշանակորեն ճանաչել է որպես Խաղաղության բանակցությունների հիմք: Օսմանյան կառավարությունը զինադադարի իր պաշտոնական գրության մեջ (14 հոկ-

տեմբերի, 1918թ.) հստակորեն հայտարարել է. «*Ինքը (Օսմանյան կայսերական կառավարությունը) որպես բանակցությունների հիմք է ընդունում այն ծրագիրը, որն առաջադրվել է ԱՄՆ նախագահի կողմից Կոնգրեսին հոկտեմբեր 1918թ. հունվարի 8-ի ուղերձում*»⁸: Միմիայն այս պարտավորությունն ի նկատի ունենալով է, որ ամերիկացիները միջնորդել են դադարացնելու ռազմական գործողությունները Թուրքիայի դեմ և կնքելու Մուդրոսի զինադադարը (30 հոկտեմբերի, 1918թ.)⁹:

Հղումներ և ծանոթագրություն

1. Basic Documents in the United States Foreign Policy, (by Thomas P. Brockway), New Jersey, 1968, p. 71-4.
2. President Woodrow Wilson, Address to Congress, Stating War Aims and Peace Terms (Delivered in Joint Session, 8 January 1918), p. 470. (In: The Messages and Papers of Woodrow Wilson, Vol. I, New York, 1924, p. 464-72).
3. The Diary of Colonel House, 7 January 1918, p. 332. (In: The Intimate Papers of Colonel House, (by Charles Seymour), Boston-New York, 1928, Vol. III).
4. Official American Commentary on the Fourteen Points, p. 199-200 (In: The Intimate Papers of Colonel House, (by Charles Seymour), Boston-New York, 1928, Vol. IV).
5. Commentary on Fourteen Points, Colonel House to the President [cablegram], p. 157. (In: The Intimate Papers of Colonel House, (by Charles Seymour), Boston-New York, 1928, Vol. IV).
6. Quoted in: Manoug Joseph Somakian, Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920, London, 1995, p. 256.
7. Addresses Delivered on Western Tour, at Tabernacle, Salt Lake City, Utah, 23 September 1919, p. 358-9. (In: War and Peace, Presidential Messages, Addresses, and Public Papers (1917-1924) by Woodrow Wilson. Vol. II. Edited by Ray Stannard Baker William E. Dodd, New York, 1927, p. 346-65).
8. Scott J.B., Official Statements of War and Peace Proposals, December 1916 to November 1918, Washington, 1921, p. 419.
9. The Time, London, 2 November 1918, p. 7.

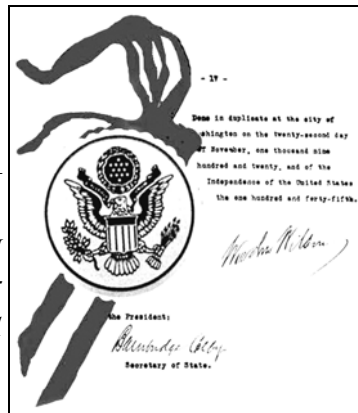
Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների սահմանադրությունը, Հայկական հարցը և Վուդրո Վիլսոնի իրավաբար վճիռը

Վերջին շրջանում հայաստանյան և համաշխարհային լրատվամիջոցները լայնորեն լուսաբանում են ԱՄՆ Կոնգրեսում Հայոց ցեղասպանության հնարավոր ճանաչման հարցը: Թուրքիան իր հերթին, ինչպես բազմաթիվ անգամներ անցյալում, փորձում է վիճարկել երկրների խորհրդարանների իրավունքը՝ գնահատականներ տալու անցյալում տեղի ունեցած իրադարձություններին:

Այս թոհուրոհի մեջ մեր ուշադրությունից վրիպում է մի շատ ավելի կարևոր հանգամանք՝ ԱՄՆ Կոնգրեսի սահմանադրական իրավասությունը գնահատականներ տալու միջազգային իրավունքի խախտումներին և քայլեր նախաձեռնելու մեղավորին պատժելու համար: Ըստ ԱՄՆ սահմանադրության առաջին հոդվածի 8-րդ մասի 10-րդ կետի, ԱՄՆ Կոնգրեսն իրավասու է որոշել միջազգային իրավունքի խախտումները և պատժել խախտողներին. *“The Congress shall have power ... to define and punish ... offenses against the law of nations”* (Article 1, Section 8, § 10): Առավել ևս սա վերաբերում է այն դեպքերին, երբ միջազգային իրավունքի հիման վրա որոշումների կայացմանը մասնակցել է ԱՄՆ բարձրագույն պաշտոնյան՝ երկրի նախագահ Վուդրո Վիլսոնը:

Ըստ այդմ, Կոնգրեսի ցանկացած անդամ կամ անդամների խումբ Կոնգրեսի պալատներից յուրաքանչյուրում կարող է հանդես գալ հետևյալ հարցապնդումով.

Արդյո՞ք Թուրքիայի կողմից ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի հայթորքական սահմանի վերաբերյալ իրավաբար վճիռի (22 նոյեմբերի, 1920թ.) չկատարումը հանդիսանում է

միջազգային իրավունքի խախտում: Եթե այո, ապա ինչպիսի՞ քայլեր է ձեռնարկում ԱՄՆ գործադիր իշխանությունը պատժելու համար միջազգային իրավունքը խախտողին:

Կոնգրեսը, վստահաբար, հաստատելու է Թուրքիայի կողմից միջազգային իրավունքի խախտումն առնվազն 2 հիմունքով.

• **Հիմունք առաջին – Սենատի նախադեպային դիրքորոշումը.**

Դեռևս 1927թ.-ին Սենատը հստակ դիրքորոշում է արտահայտել Վիլսոնի իրավարար վճռի վերաբերյալ: Այսպես, 1927թ. հունվարի 18-ին ԱՄՆ Սենատը, որի իրավասությունների շրջանակում է միջազգային պայմանագրերի վավերացումը, մերժել է վավերացնել ամերիկա-թուրքական պայմանագիրը (կնքված Լոզանում 1923թ. օգոստոսի 6-ին), հետևաբար ճանաչել ներկայիս Թուրքիայի հանրապետությունը¹: Ըստ այդմ, ամերիկա-թուրքական հարաբերությունները մնացել են առկախ վիճակում²: Պայմանագիրը մերժելու համար եղել է 3 պատճառ և դրանցից առաջինը եղել է ԱՄՆ նախագահ Վիլսոնի իրավարար վճռով Հայաստանի նկատմամբ Թուրքիայի ստանձնած պարտավորությունների չկատարումը. *“failed to provide for the fulfillment of the Wilson award to Armenia”*³: Հետագայում ԱՄՆ պետքարտուղարությունն այլևս փորձ չի արել Սենատում վավերացնել ամերիկա-թուրքական պայմանագիրը: Այն Սենատում մնացել է ևս 7 տարի՝ մինչև 1934թ. հունվարի 16-ը, երբ ԱՄՆ նախագահ Ֆրանկլին Ռուզվելտի խնդրանքով ետ է ուղարկվել նախագահի վարչակազմին⁴: Թուրքիան իր հերթին երբեք չի ամբողջացրել վավերացման գործընթացը⁵:

• **Հիմունք երկրորդ – Դեմոկրատական կուսակցության ծրագրային հիմնադրույթները.**

ԱՄՆ Դեմոկրատական կուսակցության 1924թ.-ի և 1928թ.-ի ծրագրային հիմնադրույթների (Party Platform) մեջ միանշանակորեն շեշտվել է Թուրքիայի կողմից ստանձնած պարտավորությունների կատարման անհրաժեշտությունը և Հայաստանի Հանրապետության իրավունքը «Վիլսոնյան Հայաստանի» նկատմամբ. *“Fulfillment of President Wilson’s arbitral award respecting Armenia”* (1924թ.-ի ծրագիր): Դեմոկրատական

կուսակցության 1928թ.-ի ծրագիրը ոչ միայն վերահաստատել է հայերի իրավունքները, այլև իր գորակցությունն է հայտնել ԱՄՆ այն հետևողական ջանքերին, որոնք նպատակամղված կլինեն Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ և դրանից հետո, ԱՄՆ և Գաշնակից ուժերի կողմից Հայաստանին ու հայ ժողովրդին տված խոստումների և պարտավորությունների կենսագործմանը. *“We favor the most earnest efforts on the part of the United States to secure the fulfillment of the promises and engagements made during and following the World War by the United States and the allied powers to Armenia and her people”*⁶: Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ **Հայաստանին տված ԱՄՆ միակ անկատար խոստումը եղել և մնում է Վիլսոնի իրավարար վճիռը:**

Հաշվի առնելով այն, որ ԱՄՆ ներկա Կոնգրեսի երկու պալատներում էլ դեմոկրատները մեծամասնություն են կազմում, միանգամայն հնարավոր և տրամաբանական է, ԱՄՆ Սահմանադրության ընձեռած իրավասության հիման վրա, Ներկայացուցիչների պալատում և Սենատում որոշել-սահմանել (define) Թուրքիայի կողմից միջազգային իրավունքի խախտումը (offences against the law of nations)՝ ԱՄՆ նախագահի իրավարար վճռով ստանձնած պարտավորությունների չկատարումը, և գործադիրին դիմել իրավախախտին պատժելու (punish) համար:

Հղումներ և ծանոթագրություն

1. Unperfected Treaties of the United States of America (1776-1976), (ed. & annot. by Christian L. Wiktor), 1919-1925, New York, 1984, v. 6, p. 421. Leland J. Gordon, Turkish-American Political Relations, The American Political Science Review, 1928, Vol. 22, No. 3, p. 721.
2. Roger R. Trask, The United States Response to Turkish Nationalism and Reform 1914-1939, Minneapolis, 1971, p. 36.
3. Lausanne Treaty is Defeated, the Davenport Democrat, 19 January 1927, p. 1.
4. Roger R. Trask, *Ibid*, p. 48.
5. Unperfected Treaties, *Ibid*, p. 421.
6. National Party Platforms, 1840-1968, (compl. by Kirk Porter and Donald Johnson), Urbana-Chicago-London, 1972, p. 277.

*առաջին անգամ տպագրվել է ԱԶԳ օրաթերթում,
28 փետրվարի, 2007թ., էջ 5*

Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագրի (16 մարտի, 1921թ.) փորձաքննությունն ըստ միջազգային իրավունքի

Այդ ժամանակ՝ 1921թ.-ի մարտի 16-ին, բոլշևիկները պայմանագիր կնքեցին Քենալի հետ, որով Թուրքիային հանձնեցին Հայաստանի Հանրապետության մի մասը, երկու այլ մասեր տվեցին Ադրբեջանին, և մնացորդի վրա փակցրեցին «Մովետական Հայաստան» պիտակն ու բռնակցեցին Ռուսաստանին:

Ջեյմս Ջերարդ, ԱՄՆ-ի դեսպան Գերմանիայում (1913-17թթ.)¹

Այսօր՝ մարտի 16-ին, լրանում է Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագրի (16 մարտի, 1921թ.) 86-րդ տարելիցը: Հիրավի տարելիցը, քանի որ նշյալ պայմանագրից է ածանցվում Կարսի պայմանագիրը (13 հոկտեմբերի, 1921թ.), որով, ըստ ոմանց, «որոշվում է» հայ-թուրքական սահմանը:

Տասնյակ գրքեր ու հարյուրավոր հոդվածներ են գրվել Մոսկվայի պայմանագրի մասին, սակայն, որքան էլ տարօրինակ է, միջազգային իրավունքի տեսանկյունից երբեք չի կատարվել պայմանագրի փորձաքննություն՝ որոշելու համար նրա վավերական կամ ոչ վավերական (*valid or not valid*) լինելը:

Ըստ ՄԱԿ-ի պաշտոնական ուղեցույց-ձեռնարկի, «**միջազգային պայմանագրերը** համաձայնություններ են **միջազգային իրավունքի սուբյեկտների** միջև, որոնց միջոցով նրանք ստեղծում, փոփոխության են ենթարկում կամ դադարեցնում են փոխադարձ իրավունքներն ու պարտավորությունները»: (**International treaties** are agreements between **subjects of International Law** – creating, amending or terminating their mutual rights and obligations)²: Սա ամրագրված է Պայմանագրային իրավունքի վերաբերյալ 1969թ. Վիեննայի կոնվենցիայի (*Vienna Convention on Treaty Law, 1969*) մեջ: Կոնվենցիայի հոդված 2 {1} {ա}-ն պայմանագիրը բնորոշում է որպես «պետությունների միջև գրավոր կերպով կնքված և միջազգային իրավունքի վրա խարսխված միջազգային համաձայնություն» (*an*

international agreement concluded between States in written form and governed by international law): Այսինքն, պայմանագրի օրինականության համար վճռորոշ է միջազգային իրավունքին համապատասխանելը: Ըստ այդմ, անհրաժեշտ է, որ պայմանագիրը կնքող կողմերից յուրաքանչյուրը լինի միջազգայնորեն ճանաչված պետության օրինական կառավարության լիազոր ներկայացուցիչը:

Ինչպես գրված է Մոսկվայի պայմանագրի նախաբանում, այն կնքվել է «*Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Սովետական Հանրապետության կառավարության և Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության*» միջև: Քանի որ ցանկացած պայմանագրի կարգավիճակ ածանցվում է այն ստորագրողների իրավական կարգավիճակից, ուստի առաջին հերթին անհրաժեշտ է հստակեցնել նրանցից յուրաքանչյուրի կարգավիճակը 1921թ. մարտի 16-ի դրությամբ:

I. Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Սովետական Հանրապետության (ԲՇՓՇ) կարգավիճակը 1921թ.-ին:

Պայմանագիրը կնքելու պահին չկար «*Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Սովետական Հանրապետություն*» (ԲՇՓՇ) ճանաչված պետություն, հետևաբար՝ միջազգային իրավունքի սուբյեկտ: Բնականաբար նրա կառավարությունը չուներ որևէ միջազգային պայմանագիր կնքելու իրավասություն: ՌՍՖՍՀ-ի, արդեն ՍՍՀՄ տարագրվ, միջազգային օրինական ճանաչումը սկսվել է միայն 1924թ.-ից՝ Մեծ Բրիտանիայի ճանաչումով (1 փետրվարի, 1924թ.)³: Մինչև 1924թ.-ը տեղի ունեցած, այսպես կոչված, «ճանաչումները», չեն առաջացրել որևէ իրավական հետևանք, քանի որ իրենց հերթին բխել են չճանաչված երկրներից կամ վարչախմբերից: Որպեսզի ճանաչումն օրինապես համարվի այդպիսին, այն պետք է կատարվի իր հերթին օրինականորեն ճանաչված միջազգային իրավունքի սուբյեկտի կողմից⁴: Օրինակ, 1920թ.-ին սովետական կառավարությունը ճանաչել է Բալթյան երկրները, սակայն այդ ճանաչումը չի ընդունվել Դաշնակից ուժերի

կողմից, այն հիմնավորմամբ, որ սովետական կառավարությունն իր հերթին օրինապես ճանաչված չէր^{5,6}: Նման մոտեցումը երկրորդվել է դատական վճիռներով: Այսպես, Ռ-ՍՖՍՀ-ն ընդդեմ Սիբրարիոյի (RSFSR vs. Cibrario) դատական գործում (1923թ.), ԱՄՆ դատարանը մերժել է ընդունել սովետական կառավարության հայցը այն հիմնավորմամբ, որ վերջինս ճանաչված չէ⁷: Նմանատիպ վճիռ, նույն հիմնավորմամբ կայացրել է Շվեդիայի Գերագույն դատարանը Սովետական կառավարությունն ընդդեմ Էրիքսոնի (*Soviet Government vs. Ericsson*) դատական գործում (1921թ.)⁸:

Վերոհիշյալ և տասնյակ այլ դատական վճիռներ և կառավարական որոշումներ վերահաստատում են միջազգային իրավունքի այն սկզբունքը, որ առանց ճանաչման կառավարություններն իրավական տեսանկյունից գոյություն չունեն, հետևաբար որևէ իրավական գործունեություն (պայմանագրերի կնքում, քաղաքացիության շնորհում կամ զրկում, մասնակցություն դատական գործընթացին և այլն) չեն կարող ծավալել⁹:

II. Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կարգավիճակը 1921թ.-ին:

Ըստ էության, սովետական իշխանության և կառավարության վերաբերյալ վերոգրյալը, ամբողջովին վերաբերում է նաև, այսպես կոչված, «Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի» կառավարությանը, որի անունից թուրքական կողմը ստորագրել է Մոսկվայի պայմանագիրը: Հիշարժան է, որ անգամ քեմալականները որևէ հավակնություն չունեին օրինական իշխանությունների առկայության դեպքում իրենց համարելու Թուրքիայի լիազոր ներկայացուցիչներ: Նրանք պայմանագրերը կնքում էին ոչ թե Թուրքիայի կամ Թուրքիայի կառավարության անունից, այլ՝ «*Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողով*» կառույցի «*կառավարության*»: Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովն իր կարգավիճակով հասարակական կազմակերպություն էր (NGO), և նրա մեջ միավորված էին նախկին պատգամավորներ, պաշտոնանկ զինվորականներ ու պաշտոնյաներ: Նմանօրինակ կազմակերպություններ եղել են ու կան աշխարհի զանազան երկրներում, այդ թվում նաև Հայաստանում: Մուստաֆա Քեմալի վարչախումբը որևէ իրավական հիմք չունեի միջազգային հարաբերու-

թյուններում ներկայացնելու թուրքական պետությունը: Աճերկբայորեն, առնվազն մինչև 1922թ.-ի նոյեմբերը, այսինքն սուլթան Մուհամմեդ VI-ի մեկնումը Թուրքիայից, վերջինիս կառավարությանն էր վերապահված Թուրքիայի անունից միջազգային հարաբերությունների մեջ մտնելու իրավունքը, և միայն սուլթանն էր կարող, ըստ Օսմանյան կայսրության սահմանադրության 7-րդ հոդվածի, լիազորել որևէ անձի՝ հանդես գալու երկրի անունից ¹⁰:

Ընդհանրապես քեմալականների շարժումը սկզբնավորվել ու ընթացել է օսմանյան սահմանադրության ոտնահարումով և միջազգային իրավունքի խախտումով, որոնք են երկրի օրինական իշխանության՝ սուլթան-խալիֆի, դեմ ապստամբությունը և Մուդրուսի զինադադարի (30 հոկտեմբերի, 1918թ.) ոտնահարումը: Մուստաֆա Քեմալը 1921թ.-ին պարզապես փախուստի մեջ գտնվող քրեական հանցագործ էր: Այդ իսկ պատճառով դեռևս 1920թ. ապրիլի 11-ին կայսրության բարձրագույն կրոնավորի՝ շեյխու-ուլ-խալամի, ֆեթվայով (կոնդակով) Մուստաֆա Քեմալը մահվան էր դատապարտվել: Նրա նկատմամբ նույն տարվա մայիսի 11-ին մահապատժի վճիռ էր կայացրել նաև թուրքական ռազմական դատարանը: Այս դատավճիռը 1920թ. մայիս 24-ին հաստատվել էր սուլթանի կողմից: Ի դեպ, Քեմալի և քեմալականների նկատմամբ քրեական հետապնդումը կարճվել է միայն 1923թ. հուլիսի 24-ին՝ ներման համապատասխան հայտարարագրով ¹¹:

Ի լրումն սրա, Մոսկվայի պայմանագրի Հայաստանին վերաբերող մասը միջազգային իրավունքի ևս մի խախտում է, քանի որ *«պայմանագրերը կարող են վերաբերել միայն պայմանագիրը ստորագրող կողմերին և որևէ պարտավորություն կամ իրավունք չեն ստեղծում պայմանագրին մաս չկազմող երրորդ կողմի համար առանց վերջինիս համաձայնության»* ¹²: Այս հիմնադրույթն ամրագրված է Պայմանագրային իրավունքի մասին Վիեննայի կոնվենցիայի 34-րդ հոդվածում. *“A treaty does not create either obligations or rights for a third State without its consent”*:

Այսպիսով, ըստ վերոշարադրյալի, Մոսկվայի պայմանագիրը.

ա) անօրինական է ու անվավեր;

բ) այն չէր կարող որևէ պարտավորություն պարունակել Հայաստանի Հանրապետության համար, առավել ևս որոշել հայ-

թուրքական սահմանը (պայմանագրում՝ հոդված 1) կամ Նախիջևանը որպես պրոտեկտորատ հանձնել Ադրբեջանին (պայմանագրում՝ հոդված 3), քանի որ Մոսկվայի պայմանագիրը կնքվել է միջազգային իրավունքի դարեր ի վեր գործող պարտադիր և անբեկանելի մի քանի հիմնադրույթների (*jus cogens*) բացահայտ ոտնահարումով: Իսկ ինչպես ամրագրված է Պայմանագրերի իրավունքի մասին Վիեննայի կոնվենցիայի 53-րդ հոդվածում. «*Պայմանագիրն անվավեր է, եթե կնքվելու պահին հակասել է միջազգային հանրային իրավունքի անբեկանելի հիմնադրույթին*»: (Article 53. A treaty is void, if at the time of its conclusion, it conflicts with a peremptory norm (*jus cogens*) of general international law).

Հղումներ և ծանոթագրություն

1. Report [Pursuant to H. Res. 346 & H. Res. 438], Communist Takeover and Occupation of Armenia, 83rd Congress 2nd Session, House of Representatives, Rept. 2684, Part 8, 31 December 1954, p. 14.
2. Manual of Public International Law, (ed. by Max Sorensen), New York, 1968, p. 38.
3. Survey of International Affairs 1924, (Comp. by Arnold J. Toynbee), London, 1926, p. 491.
4. Moore J.B., Digest of International Law, Washington, 1906, v. I, p. 73.
5. Մինչև 1924թ.-ի փետրվարի 1-ը տեղի ունեցած, այսպես կոչված, ճանաչումները չեն ստեղծում որևէ իրավական հետևանք, քանի որ դրանք չճանաչված երկրների կամ իշխանությունների կողմից էին. Բառուիա 02.02.1920; Լիտվա 30.06.1920; Լատվիա 11.08.1920; Լեհաստան 12.10.1920; Ֆինլանդիա 14.10.1920; Պարսկաստան 26.02.1921; Աֆղանստան 28.02. 1921; Թուրքիա 16.03.1921; Մոնղոլիա 05.11.1921 (Frederick Lewis Schuman, American Policy toward Russia since 1917: A Study of Diplomatic History, International Law and Public Opinion, London, 1928, p. 351).
6. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1920, v. III, p. 462. (The Secretary of States (Colby) to the Ambassador in Great Britain (Davis), August 2, 1920, p. 461-3).
7. Hudson M.O., Annual Digest of Public International Law, Cambridge, 1931-1932, Case No. 28.
8. *Ibid*, Case No. 30.
9. Ti-Chiang Chen, The International Law of Recognition, London, 1951, p. 138.
10. O'Connell D.P., State Succession in Municipal Law and International Law, v. I, Cambridge, 1967, p. 211.
11. Amnesty Declaration and Protocol, signed 24 July 1923.
12. Branimir M. Jankovic, Public International law, New York, 1984, p. 302.

*առաջին անգամ տպագրվել է ԱԶԳ օրաթերթում,
16 մարտի, 2007թ., էջ 4*

Կարսի պայմանագիրն ու Հայաստանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության իրավական կարգավիճակն ըստ միջազգային իրավունքի

Կարսի պայմանագիրը (13 հոկտեմբերի, 1921թ.) հույժ կարևոր նշանակություն ունի մերօրյա հայոց պետականության համար: Ոմանց թյուրըմբռնումների և տասնամյակներ տևած նենգափոխումների պատճառով այսօր տիրում է այն սխալ տեսակետը, որ, իբր, Կարսի պայմանագիրն է որոշում, այսպես կոչված, հայ-թուրքական սահմանը: Միջազգային իրավունքի տեսանկյունից այդ փաստաթղթի քննումն ակնհայտ է դարձնում, որ այն երբեք չի ունեցել և չունի իրավական ուժ, հետևաբար չի ստեղծում պարտավորություններ կողմերի համար:

Հայաստանի Սովետական (Խորհրդային) Սոցիալիստական Հանրապետության (հետայսու՝ ՀՍՍՀ) իրավական կարգավիճակի և Կարսի պայմանագրի (13 հոկտեմբերի, 1921թ.) օրինականության և իրավականության (legitimacy and legality) հարցերը սերտորեն շաղկապված են: Ըստ ՄԱԿ-ի պաշտոնական ուղեցույց-ձեռնարկի, «միջազգային պայմանագրերը համաձայնություններ են միջազգային իրավունքի սուբյեկտների միջև, որոնց միջոցով նրանք ստեղծում, փոփոխության են ենթարկում կամ դադարեցնում են փոխադարձ իրավունքներն ու պարտավորությունները»¹: Այսինքն, պայմանագրի օրինականության և իրավականության համար անհրաժեշտ է, որ պայմանագիրը կնքող կողմերից յուրաքանչյուրը լինի միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, այն է՝ լինի միջազգայնորեն ճանաչված պետության օրինական կառավարության լիազոր ներկայացուցիչ²: Այս տեսանկյունից էլ անդրադառնանք Կարսի պայմանագիրը կնքած կողմերից մեկի՝ ՀՍՍՀ-ի, ինչպես նաև Հայաստանի անունից պայմանագիրը ստորագրողների, կարգավիճակներին, դրանց իրավական հետևանքներին կամ հետևանքների բացակայությանը:

ՀՄՍՀ-ի գոյությունը, հետևաբար նրա իրավական կարգավիճակը, բաժանվում է 2 ժամանակահատվածի.

ա) 1920թ. դեկտեմբերի 2-ից մինչև 1922թ. դեկտեմբերի 30-ը, «ՀՄՍՀ» կոչված տարածքի առանձին, բայց ոչ անկախ գոյության, ժամանակահատված և

բ) 1922թ. դեկտեմբերի 30-ից մինչև 1991թ. սեպտեմբերի 21-ը, Սովետական Սոցիալիստան Հանրապետությունների Միություն պետության կազմում «ՀՄՍՀ» վարչատարածքային միավորի գոյության ժամանակահատված:

Հարցի անգամ հպանցիկ քննումն ակնհայտ է դարձնում այն, որ միջազգային իրավունքի տեսանկյունից, երբեք չի եղել «ՀՄՍՀ» պետություն, հետևաբար չի եղել միջազգային իրավունքի նման սուբյեկտ: Պետության ճանաչումը մեկ այլ պետության կողմից վճռորոշ նշանակություն ունի պետության կայացման գործում³: ՀՄՍՀ-ն իր գոյության և ոչ մի հատվածում երբեք ճանաչված չի եղել որևէ օրինական ճանաչում ունեցող պետության լիազոր իշխանությունների կողմից: ՀՄՍՀ-ի, այսպես կոչված, ճանաչումները չեն առաջացրել որևէ իրավական հետևանք, քանի որ իրենց հերթին բխել են չճանաչված երկրներից կամ վարչախմբերից:

Որպեսզի ճանաչումն օրինապես համարվի այդպիսին, այն պետք է կատարվի իր հերթին օրինականորեն ճանաչված միջազգային իրավունքի սուբյեկտի կողմից⁴: Օրինակ, 1920թ.-ին սովետական կառավարությունը ճանաչեց Բալթյան երկրները, սակայն այդ ճանաչումը չընդունվեց Դաշնակից ուժերի կողմից, այն հիմնավորմամբ, որ սովետական կառավարությունն իր հերթին օրինապես ճանաչված չէր⁵: Աբխազիայի կողմից Օսեթիայի ճանաչումը, կամ հակառակը, չի առաջացնի իրավական հետևանք, քանի որ ճանաչող կողմն իր հերթին դեռ չունի միջազգային իրավական ճանաչում: Առանց ճանաչման կառավարություններն իրավական տեսանկյունից գոյություն չունեն, հետևաբար որևէ իրավական գործունեություն (պայմանագրերի կնքում, քաղաքացիության շնորհում կամ զրկում, մասնակցություն դատա-

կան գործընթացին և այլն) չեն կարող ծավալել⁶:

Կանխելով այն շահարկումները, թե իբր ՀՄՍՀ-ն անկախ երկիր էր, քանի որ այդպես էր գրված մի շարք ներքին օգտագործման փաստաթղթերում (օրինակ՝ ՀՄՍՀ կամ ՄՍՀՄ սահմանադրություններում)՝ անհրաժեշտ է ընդգծել, որ միջազգային իրավունքում միակողմանի իրավական փաստաթղթերը (unilateral legal acts), ինչ ձևով էլ դրանք արտահայտված լինեն (հռչակագրերի, հայտարարագրերի, հաղորդագրությունների, սահմանադրությունների և այլն), չեն կարող շնորհիլ ավելի շատ իրավունքներ, քան դա հասնում է ըստ միջազգային իրավունքի⁷:

Ընդհանրապես, միջազգային իրավունքը շատ հստակ է պետականության հարցում: Մասնավորապես, Մոնտեվիդեոյի Պետությունների իրավունքների և պարտականությունների մասին 1933թ. կոնվենցիայի (Convention on Rights and Duties of States, Montevideo, 1933) 1-ին հոդվածն ամրագրում է պետականության 4 չափորոշիչները, որոնք պարտադիր են միջազգային իրավունքի սուբյեկտ լինելու համար: Դրանք են.

- ա) մշտական բնակչություն,
- բ) որոշակիացված տարածք,
- գ) կառավարություն և
- դ) այլ պետությունների հետ հարաբերությունների մեջ մտնելու կարողություն:

(Article I: a) a permanent population; b) a defined territory; c) government; and d) capacity to enter into relations with the other States)⁸.

Վերջին չափորոշիչը համարվում է ամենակարևորը⁹: Ուզում են շեշտել, որ խոսքը գնում է ոչ թե պարզապես միջպետական հարաբերությունների իրավունքի դատարկախոս հայտարարության մասին, այլ դիվանագիտական հարաբերությունների մեջ մտնելու իրական կարողության մասին, այսինքն՝ օտար երկրներում, ինչպես նաև սեփական երկրում՝ օտար, դեսպանատների բացման և գործունեության ծավալման մասին:

Այսու, Կարսի պայմանագիրը կնքելու պահին (13 հոկտեմբեր-

րի, 1921թ.) չկար «ՀՍՍՀ» օրինականորեն ճանաչված պետություն, հետևաբար՝ միջազգային իրավունքի սուբյեկտ: Բնականաբար այդ տարածքային միավորը, ինչպես նաև նրանում իշխանություն հաստատած վարչախումբը, չունեի որևէ միջազգային պայմանագիր կնքելու իրավասություն:

Հիմա անդրադառնանք ՀՍՍՀ-ում 1920թ. դեկտեմբերի 2-ից իշխանություն հաստատած, ավելի ճիշտ իշխանության բերված, վարչախմբի իրավական կարգավիճակին: Սա կարևոր է, քանի որ այդ կարգավիճակից են ածանցվում Հայաստանի անունից Կարսի պայմանագիրը ստորագրած անձանց լիազորությունները:

Հանրահայտ իրողություն է, որ Հայաստանի Հանրապետության օրինական իշխանությունները, ռուս-թուրքական համադրված ռազմական գործողությունների հետևանքով¹⁰ հայտնվելով անելանելի վիճակում, ստիպված էին ընտրել չարյաց փոքրագույնը և իշխանության փոխանցման մասին համաձայնագիր կնքել «Ռ.Ս.Ֆ.Ս.Հ. լիազոր ներկայացուցիչ ընկ. Լեզրանի» հետ, որը հանդես էր գալիս «Ռ.Կ.Կ.Կ.Կ.-ի (Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտե) լիազորությամբ, ի դեմս Ռուսաստանի Սովետական կառավարության»¹¹:

Միջազգային իրավունքի տեսանկյունից այստեղ կարևորն այն է, որ Հայաստանում իշխանության բերված մարդկանց խումբը, որը նախապես հանդես էր գալիս Հայհեղկոմ անունով¹², ակնհայտորեն օտարերկրյա, այն էլ անօրինական, վարչակարգի դրածո վարչախումբ էր: Կարսի պայմանագիրը ստորագրած վարչախմբի ներկայացուցիչների՝ Ասքանազ Մռավյանի և Պողոս Մակինցյանի, լիազորությունը խարսխված էր ոչ թե օրինական իշխանության, այլ երկիրը բռնազավթած օրարերկրյա բանակի քաղաքական ղեկավարության կամքի վրա և իրականացվում էր պարտադրանքի տակ: Դա է փաստում նաև այն իրողությունը, որ նման քաղաքական պարտադրանքի պարտավորությունը մինչ այդ ամրագրվել էր Մոսկվայի բոլշևիկ-քեմալական 1921թ. մարտի 16-ի պայմանագրի 15-րդ հոդվածում¹³: Պատմական անվիճելի փաստ է, որ Հայաստանի Հան-

րապետությունը բռնազավթվել էր 1920թ. օգոստոսի 24-ին կնքված ռազմական դաշնագրով¹⁴ նախատեսված բոլշևիկ-քեմալական գործողությունների հետևանքով¹⁵, և այդ միասնական ուժով Հայաստանում իշխանության էր բերվել անթաքույց խամանդիկային վարչախումբ: Այս առումով միջազգային իրավունքը միանշանակ է. *զավթիչ ուժի և նրա կողմից իշխանության բերված խամանդիկային կառավարության միջև (a puppet government) կնքած որևէ պայմանագիր կամ բռնազավթման ժամանակ երկրի տարածքի որևէ մասի գիջում հետևանքազուրկ է (are not effective)*¹⁶: Ավելին, երկրի համար ընդհանրապես իրավական հետևանք չի կարող առաջացնել որևէ պայմանագիր կամ պարտավորություն, եթե տվյալ երկրի պաշտոնյաները բացահայտորեն գործել են օտար ուժի հրահանգով¹⁷:

Խիստ խնդրահարույց է նաև Կարսի պայմանագրի օրինապես վավերացված լինելու հարցը: Ըստ պայմանագրի 20-րդ հոդվածի՝ պայմանագիրը, կնքված Հայաստանի, Ադրբեջանի, Վրաստանի և Թուրքիայի կառավարությունների միջև, ենթակա էր վավերացման: Սակայն մեզ չի հաջողվել տպագիր աղբյուրներում գտնել հիշատակում ՀՍՍՀ որևէ կառույցի կողմից Կարսի պայմանագրին պաշտոնական անդրադարձած, առավել ևս՝ վավերացրած, լինելու մասին: Կարսի պայմանագրի վերաբերյալ սովետական աղբյուրները¹⁸ նշում են միմիայն վավերագրերի փոխանակման մասին (Երևան, 11 սեպտեմբերի, 1922թ.), սակայն չեն նշում Հայաստանի, Վրաստանի կամ Ադրբեջանի կողմից պայմանագրի վավերացման մասին: Օտար աղբյուրները նշում են, որ Կարսի պայմանագիրը վավերացվել է Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կողմից (16 մարտի, 1922թ., օրենք թիվ 207)¹⁹ և, ի դեմս Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի՝ ՌՄՖՍՀ-ի կողմից²⁰: Եթե սա իրողություն է, ապա, ըստ այդմ, Կարսի պայմանագիրը անօրինական է ու անվավեր նաև վավերացման գործընթացի կոպիտ խախտման պատճառով: Ըստ միջազգային իրավունքի հստակ է. *յուրաքանչյուր երկիր կարող է որևէ պայմանագիր վավերացնել միմիայն իր անունից և իր համար ու չի կարող դա անել ուրիշի փոխարեն*:

Ամփոփելով վերոշարադրյալը՝ կարելի է անել հետևյալ եզրակացությունները.

Կարսի պայմանագիրն անօրինական է ու անվավեր կնքման պահից, քանի որ.

1. *Պայմանագիրը կնքող կողմերից և ոչ մեկը չի հանդիսացել միջազգային իրավունքի սուբյեկտ:*

ա) ՀՍՍՀ երբեք չի եղել պետություն և, բնականաբար, երբեք ճանաչված չի եղել որպես այդպիսին: 1920-24թթ. Հայաստանն ունեցել է **քոնազավթված տարածքի**²¹ (*occupied territory*) կարգավիճակ²², իսկ 1924թ.-ից, սկսած Սովետական Միության ճանաչումից մինչև ՍՍՀՄ վախճանը՝ 1991թ., **քոնակցված տարածքի** (*annexed territory*) կարգավիճակ²³: Հետևաբար, միջազգային իրավունքի տեսանկյունից ՀՍՍՀ-ն ի սկզբանե չի ունեցել միջպետական հարաբերություն իրականացնելու որևէ կարողություն և իրավասություն, մասնավորապես՝ միջազգային պայմանագիր կնքելու լիազորություն:

բ) Կարսի պայմանագիրը ստորագրած Քյազիմ Կարաբեքիրը, 1921թ.-ին չէր հանդիսանում իրավականորեն ճանաչված թուրքական պետության լիազոր ներկայացուցիչը, այլ թուրքական ռազմական դատարանի կողմից մահվան դատապարտված, պատերազմի հանցագործ Մուստաֆա Քեմալի մարտախմբի ներկայացուցիչն էր: Մուստաֆա Քեմալը 1921թ.-ին պարզապես փախուստի մեջ գտնվող քրեական հանցագործ էր: Մուստաֆա Քեմալը, երկրի օրինական իշխանությունների դեմ խռովություն բարձրացնելու համար, դեռևս 1919թ. օգոստոսի 9-ին, զրկվել էր զինվորական և քաղաքացիական կոչումներից և բոլոր պարգևներից: Իսկ 1920թ. ապրիլի 11-ին կայսրության բարձրագույն կրոնավորի՝ շեյխ-ուլ-իսլամի, ֆեթվայով (կոնդակով) մահվան էր դատապարտվել: Նրա նկատմամբ նույն տարվա մայիսի 11-ին մահապատժի վճիռ էր կայացրել նաև թուրքական ռազմական դատարանը²⁴: Այս դատավճիռը 1920թ. մայիսի 24-ին հաստատվել էր սուլթանի կողմից: Ի դեպ, Քեմալի և քեմալականների նկատմամբ քրեական հետապնդումը կարճվել է միայն 1923թ. հուլիսի 24-ին՝ ներման համապատասխան հայտարարագրով²⁵:

2. *Կարսի պայմանագիրը ստորագրելու գործընթացը ոտնահարել է մի շարք jus cogens-ներ*: Ըստ այդմ, եթե սահմանի հատակեցման և հաստատման գործընթացը խախտել է միջազգային իրավունքի որևէ անբեկանելի սկզբունք՝ *jus cogens*, ապա տվյալ սահմանը անօրինական է և անվավեր (illegal and void)²⁶, քանի որ անօրինական և անվավեր է այն ամրագրող պայմանագիրը: Այս սկզբունքն ամրագրված է Վիեննայի Պայմանագրերի մասին օրենքի միջազգային կոնվենցիայի 53-րդ հոդվածի մեջ: (*Article 53. Treaties conflicting with a peremptory norm of general international law (“jus cogens”) - The treaty is void if, at the time of its conclusion, it conflicts with a peremptory norm of general international law.*)

Հղումներ և ծանոթագրություն

1. Manual of Terminology of Public International Law, (by Isaac Paenson), United Nations, New York, 1983, p. 38.
2. Այսպես կոչված «Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության» իրավական կարգավիճակին անդրադարձել ենք մախրոդ հոդվածներից մեկում. տե՛ս՝ Մոսկվայի ռուսաթուրքական պայմանագրի (16 մարտի, 1921թ.) փորձաքննությունն ըստ միջազգային իրավունքի («Ազգ», 16 մարտի, 2007թ., էջ 4):
3. Williams S.A., De Mestral A.L.C., An Introduction to International Law, Toronto and Vancouver, 1987, p. 44.
4. Moore J.B., Digest of International Law, Washington, 1906, vol. I, p. 73.
5. The Secretary of States (Colby) to the Ambassador in Great Britain (Davis), 2 August 1920, p. 462. (Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1920, v. III. p. 461-3).
6. Ti-Chiang Chen, The International Law of Recognition, London, 1951, p. 138.
7. Branimir M. Jankovic, Public International Law, New York, 1984, p. 271.
8. Ian Brownlie, Principles of Public International Law, 5th edition, Oxford, 2001, p. 70.
9. Williams S.A., De Mestral A.L.C., *Ibid*, p. 45.
10. ԱՄՆ Սենատի թիվ 245 բանաձևը (3 հունիսի, 1924թ.) միանշանակորեն ամրագրել է, որ Թուրքիան և Ռուսաստանը միասնաբար են գործել Հայաստանի կործանման ուղղությամբ: (Turkey joined with Soviet Russia in the destruction of the Armenian State, brutally murdered hundreds of thousands of Armenians ... Senate Resolution, 245, June 3, 1924. The Armenian Review, vol. 30, No. 3-119, 1977, p. 286):
11. Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, 1982, էջ 501: Անգլերեն տեքստի համար տե՛ս՝ Simon Vratzian, How Armenia was Sovietized, (part IV), The Armenian Review, 1948, October, (vol. I No. 4), p. 89-90.
12. 1921թ. մայիսի 21-ին Հայեդկոնը վերանվանվել է ՀՍՄ Ժողովախորհի:
13. «Ռուսաստանը պարտավորվում է Անդրկովկասյան հանրապետությունների նկատմամբ դիմել քայլերի, որպեսզի այդ հանրապետությունների կողմից Թուրքիայի հետ կնքվելիք պայմանագրերում անպատճառ ճանաչվեն սույն Պայմանագրի այն հոդվածները, որոնք անմիջաբար վերաբերում են իրենց»: (Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, Երևան, 1972, էջ 504):
14. Տե՛ս Էնվեր փաշայի Մոսկվայից գրված նամակը (26 օգոստոսի, 1920թ.), գերմանացի գեներալ Ֆոն Սեկտին (Von Seckt): Նա մասնավորապես գրում է. «Երեկ չէ առաջին օրը մենք ստորագրեցինք թուրք-ռուսական բարեկամության դաշնագիր: Այդ դաշնագրի հիման վրա ռուսները մեզ օգնելու են փողով և բոլոր այլ միջոցներով»: (The other day we signed a Turco-Russian friendship pact. On the basis of that pact, the Russians will help us with money and all other friends.) (Venian V., Two Little Known Letters of Enver Pasha, Written

- from Moscow, *The Armenian Review*, vol. I, No. 3, Summer, July, 1948, p. 57):
15. Բողևիկների և քենալականների սերտ համագործակցության մասին տե՛ս՝ Richard G. Hovannisian, *Armenia and the Caucasus in the Genesis of the Soviet-Turkish Entente*, *The Armenian Review*, vol. 27, 1-105, Spring, 1974, p. 33-52.
  16. Wilfried Fiedler, Continuity, in: R. Bernhardt (ed.), *Encyclopedia of Public International Law*, v. I, Amsterdam, 1992, p. 808.
  17. Ian Brownlie, *Աշխ.*, p. 449.
  18. Տե՛ս, օրինակ՝ Документы внешней политики СССР, т. 4, Москва, 1960, с. 429; Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, Երևան, 1972, էջ 527:
  19. Gunduz Okcun A., *A Guide to Turkish Treaties (1920-1964)*, Ankara, 1966, p. 4.
  20. *Soviet Treaty Series*, v. I (1917-28), (comp. & ed. by Shapiro L.), Washington, 1950, p. 136.
  21. Report [Pursuant to H. Res. 346 & H. Res. 438], *Communist Takeover & Occupation of Armenia*, 83rd Congress 2nd Session, House of Representatives, Rept. 2684, Part 8, 31 Dec 1954, p. 14.
  22. Ըստ միջազգային իրավունքի, բռնազավթող ուժը չի հանդիսանում տվյալ երկրի *de jure* իշխանությունը, այլ միայն իրականացնում է *de facto* կառավարում, հետևաբար այն լիազորված չէ հանդես գալու երկրի անունից: (“The authority exercised by an occupying power is, as far as international law is concerned, a *de facto*, not *de jure* authority. ... The occupying power’s ability to enforce respect for its legitimate interests is not an authority to create law.” Michael Bothe, *Occupation, Belligerent*, in: R. Bernhardt (ed.), *Encyclopedia of Public International Law*, vol. III, Amsterdam, 1997, p. 764):
  23. “Annexation is the forcible acquisition of territory by one State at the expense of another”. (Rudolf L. Bindschedler, *Annexation*, in: R. Bernhardt (ed.), *Encyclopedia of the Public International Law*, Amsterdam, 1992, v. I, p. 168).
  24. Кемаль Паша, *Дипломатический словарь*, Москва, 1948, т. 1, с. 776.
  25. *Amnesty Declaration and Protocol*, signed 24 July 1923, at Lausanne.
  26. Michael Bothe, *Boundaries*, in: R. Bernhardt (ed.), *Encyclopedia of Public International Law*, Amsterdam, 1992, v. I, p. 448.

Սևրի և Լոզանի պայմանագրերի իրավական փոխհարաբերությունները

1923թ. հուլիսի 24-ին կնքվել է Լոզանի պայմանագիրը: Այս պայմանագրով, ըստ էության, Քեմալ Աթաթյուրքն արեց այն, ինչ տարիներ հետո պիտի աներ Ադուլֆ Հիտլերը՝ վերատեսության ենթարկեց Առաջին համաշխարհային պատերազմի որոշ արդյունքներ¹: Այսուհանդերձ, Լոզանի պայմանագրի նշանակությունը գերազնահատվում է. այն փոփոխության չի ենթարկել, մինչևիսկ Թուրքիայի մասով, Առաջին աշխարհամարտի բոլոր արդյունքները, այլ միայն Լոզանի պայմանագիրը ստորագրած որոշ երկրների հետ վերատեսության է ենթարկել Սևրի պայմանագրի մի շարք դրույթներ:

Թեև Հայաստանի Հանրապետությունը մաս չի կազմել Լոզանի պայմանագրին, հետևաբար, վերջինս ուղղակիորեն չի վերաբերում մեր երկրին, այնուամենայնիվ այն սերտորեն առնչվում է հայ ժողովրդին: Ուստի քննենք Լոզանի պայմանագիրն ու նրա իրավական փոխհարաբերությունները Սևրի պայմանագրի հետ՝ ըստ միջազգային իրավունքի:

Իրավական տեսանկյունից Սևրի պայմանագիրը և Լոզանի պայմանագիրը երկու տարբեր փաստաթղթեր են՝ տարբեր ոչ միայն մասնակիցների շրջանակով ու հարցերի ընդգրկումով, այլև, ամենակարևորը՝ էությանը ու նպատակներով: Սևրի պայմանագիրը վերաբերում է Առաջին համաշխարհային պատերազմին, իսկ Լոզանի պայմանագիրը՝ 1919-1922թթ. տեղի ունեցած պատերազմական գործողություններին:

Այսպես, եթե Սևրի պայմանագրի առաջնային նպատակը մի կողմից Գլխավոր դաշնակից ուժերի² (Principal Allied Powers) և Դաշնակից ուժերի³ (Allied Powers), իսկ մյուս կողմից Թուրքիայի միջև Առաջին համաշխարհային պատերազմին պաշտոնապես վերջ տալն էր և նրա փոխարինումը կայուն, արդար ու տևական խաղաղությամբ (by a firm, just and durable peace), ապա Լոզանի պայմանագրի նպատակն ընդամենը Բարձր պայմանավորվող կողմերի⁴ (High Contracting Parties) և Թուրքիայի Ազգային մեծ

Ժողովի կառավարության (The Government of the Grand National Assembly of Turkey), և ոչ թե Թուրքիայի կառավարության, միջև սուկ պատերազմական իրավիճակի դադարեցումն էր: Վերոհիշյալից ակնհայտ է, որ Լոզանի պայմանագրում խոսքը չի գնում օրինապես հայտարարված պատերազմը, ինչպիսին էր, օրինակ, Առաջին համաշխարհայինը, խաղաղությամբ փոխարինելու մասին, այլ սուկ տարածաշրջանում 1914թ.-ից առկա պատերազմական իրավիճակին վերջ տալու մասին (...to bring to a final close the state of war which has existed in the East since 1914...): Այսինքն, Լոզանի պայմանագիրը վերաբերում է Մոդրոսի զինադադարը (30 հոկտեմբերի, 1918թ.) ռոմասհարող քեմալականների անօրինական ռազմական գործողությունները դադարեցնելուն: Մա փաստվում է նաև Լոզանի պայմանագրի 1-ին հոդվածով, որը խոսում է խաղաղության ոչ թե հաստատման, այլ վերահաստատման մասին (...the state of peace will be definitely re-established ...):

Այստեղ անհրաժեշտ է ընդգծել, որ միջազգային իրավունքը հստակորեն տարբերակում է պատերազմ (*war*) և պատերազմական իրավիճակ (*state of war*) հասկացությունները: Միայն ինքնիշխան երկրներն իրավունք ունեն մղելու պատերազմ. մնացած զինված բախումների (armed conflict) դեպքում այն բնորոշվում է որպես պատերազմական իրավիճակ ⁵: Լոզանի պայմանագրի մեջ Բարձր պայմանավորվող կողմերը հստակորեն արտահայտել են իրենց քաղաքական կամքն առ քեմալականները. վերջիններս չեն ճանաչվել որպես պետության օրինական ներկայացուցիչներ, այլ նրանց շնորհվել է միայն կովող կողմ լինելու կարգավիճակը (recognition of belligerency):

Ուրիշ բան, որ Լոզանի պայմանագիրը վերատեսության է ենթարկել 1919-1922թթ. ռազմական գործողություններին ուղղակի կամ անուղղակի մասնակից մի շարք երկրներին առնչվող դրույթներ, որոնց անդրադարձել էր նաև Սերի պայմանագիրը: Միջազգային իրավունքը չի արգելում նոր պայմանագրի կնքումը նախկինում կնքված պայմանագրի դրույթների փոփոխմամբ կամ բազմակողմ պայմանագրի

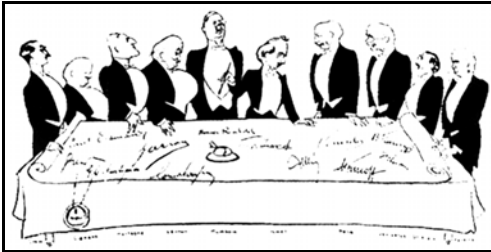
նորափոխումը (*modification*) պայմանագրին մաս կազմող 2 և ավելի կողմերի անունից: Սակայն միանշանակ է, որ նոր պայմանագիրը, ինչպես ամեն մի պայմանագիր, կարող է վերաբերել միմիայն տվյալ պայմանագրին մաս կազմող կողմերին⁶, իսկ պայմանագրի նորափոխումները կարող են վերաբերել միայն նորափոխումների մասնակիցներին և չեն կարող որևէ ազդեցություն ունենալ այլ երկրների իրավունքների և պարտավորությունների վրա⁷:

Գեռևս XIX դարի կեսերից միջազգային իրավունքը զարգացրել էր հստակ դիրքորոշում՝ պայմանագրի ոչ մի փոփոխություն կամ նորափոխում չի կարող լինել իրավականորեն վավերական առանց նախկին պայմանագրի բոլոր կողմերի մասնակցության: Լոնդոնի կոնֆերանսի Առաջին արձանագրության առդիր Հռչակագիրը (13 մարտի, 1871թ.) (*The Declaration annexed to the First Protocol of the London Conference, 13 March 1871*), որին մաս են կազմել 7 երկիր⁸, այդ թվում նաև Թուրքիան, միանշանակորեն հռչակում է. «*Ազգերի իրավունքի էական սկզբունքն է, որ ոչ մի երկիր իրեն չի կարող ձերբազատել պայմանագրի պարտավորություններից և ոչ էլ կարող է նորափոխել դրա պայմանները, քանի դեռ չունի բոլոր մասնակիցների բարեհաճ համաձայնությունը*»⁹:

Այսու, Հայաստանի Հանրապետությունը, բռնազավթված լինելու պատճառով, չի մասնակցել Լոզանի կոնֆերանսին և չի ստորագրել այդ պայմանագիրը: Ըստ այդմ, Լոզանի պայմանագիրը որևէ իրավական պարտավորություն չի ստեղծել և չի ստեղծում Հայաստանի Հանրապետության համար: Գործում է միջազգային իրավունքի *Res inter alios acta* (մասն չես, պարտավոր չես) սկզբունքը:

Մյուս հարցը, որին հարկ ենք համարում անդրադառնալ, այն մոլորությունն է՝ իբր Լոզանի պայմանագիրը չեղյալ է հայտարարել Սևրի պայմանագիրը: Զննություն չբռնող և միանգամայն հիմնազուրկ տեսակետ: Վիեննայի Պայմանագրերի մասին կոնվենցիան (*Vienna Convention on the Law of Treaties, 1969*), որի մեջ ամրագրված է դարեր ի վեր միջազգային իրավունքում գործող ընթացակարգը, շատ հստակ է պայմանագրերի դադարեցման կամ կասեց-

ման վերաբերյալ: Մասնավորապես, նշյալ կոնվենցիայի 59-րդ հոդվածի 2-րդ կետը միանշանակորեն ամրագրում է. «Ավելի վաղ կնքված պայմանագրի գործունեությունը կհամարվի դադարեցված միայն այն դեպքում, եթե դա ակնհայտ է ավելի ուշ կնքված պայմանագրից կամ մեկ այլ ձևով հավաստվում է, որ այդպիսին է եղել կողմերի մտադրությունը» (The earlier treaty shall be considered as only suspended in operation if it appears from the later treaty or is otherwise established that such was the intention of the parties):

Լոզանի պայմանագրի ստորագրողները (24 հուլիսի, 1923 թ.): Հայաստանի Հանրապետությունը մասնակից չէր այդ պայմանագրին բռնազավթված լինելու պատճառով...

Լոզանի պայմանագրից ոչ միայն ակնհայտ չէ, որ կողմերը մտադիր էին չեղյալ հայտարարել Սևրի պայմանագիրը, այլև Լոզանի պայմանագրում ընդհանրապես հիշատակում չկա Սևրի պայմանագրի մասին: Ավելի պարզ ասած՝ պայմանագիրը կարող է չեղյալ հայտարարվել ոչ այլ կերպ, եթե ոչ պայմանագիրը կնքած կողմերի, անհրաժեշտ է շեշտել **բոլոր կողմերի**¹⁰, դրա մասին միանշանակ հայտարարումով: Միջազգային իրավունքի էական սկզբունքներից է, որ *ոչ մի պետություն չի կարող ձեռքբազատվել պայմանագրի պարտավորություններից և ոչ էլ կարող է նորափոխել դրա պայմանները, քանի դեռ չունի մյուս պայմանավորվող բոլոր կողմերի հստակ համաձայնությունը*¹¹:

Բերենք մի պարզ, բայց խոսուն օրինակ: Մյունխենի (1938թ.) պայմանագրով Սուդեթը (Sudetenland) Չեխոսլովակիայից անցել էր Գերմանիային: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Սուդեթը վերադարձվել էր Չեխոսլովակիային: Սակայն, չնայած պարտված Գերմանիայի կնքած բազմաթիվ ու բազմաբնույթ պայմանագրերին, Մյունխենի պայմանագիրը չեղյալ չէր հայտարարվել և, հետևաբար, այն մնում էր ուժի մեջ: Եվ միայն

1973թ. դեկտեմբերին Արևմտյան Գերմանիան, որպես Երրորդ Ռայխի իրավահաջորդ, պայմանագիր կնքեց Չեխոսլովակիայի հետ, որով կողմերը չեղյալ հայտարարեցին իրենց 1938թ. կնքած պայմանագիրը¹²:

Թեև, Սևրի պայմանագրի առումով մենք չեն կարող ասել, որ այն ուժի մեջ է, քանի որ վավերացման գործընթացի թերի մնալու պատճառով այն ի սկզբանե չի մտել ուժի մեջ, այսուհանդերձ սխալ է նաև այն պնդումը, որ Լոզանը չեղյալ է հայտարարել Սևրը: Լոզանը չէր կարող դա անել, քանի որ նշյալ պայմանագիրը և՛ իր բնույթով, և՛ ստորագրողների շրջանակով էապես տարբերվում է Սևրի պայմանագրից: Այսինքն, ներկայումս Սևրի պայմանագիրը միջազգային իրավունքի վավերական փաստաթուղթ է, որը բանակցվել և ստորագրվել է օրինական ընթացակարգի համաձայն, սակայն ուժի մեջ չի մտել (*valid but not in force*): Եթե պատկերացնենք անհնարինը, ասենք՝ Սևրի պայմանագիրը ստորագրած բոլոր երկրները վավերացնեն այն, ապա այն օրինապես կմտնի ուժի մեջ:

Այստեղ անհրաժեշտ է շեշտել, որ Սևրի պայմանագրի *անկատար* լինելը (*unperfected treaty*), ինչպես միջազգային իրավունքում կոչվում են չվավերացված պայմանագրերը¹³, չի խաթարում չ՛հ իրավունքները, քանի որ Թուրքիայի պարտավորությունները չ՛հ նկատմամբ բխում են ոչ թե Սևրի պայմանագրից, այլ այդ պայմանագրից ածանցվող ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավաբար վճռից (22 նոյեմբերի, 1920թ.)¹⁴:

Չնայած Լոզանի պայմանագրում չկա որևէ հիշատակում Հայաստանի և հայերի մասին, սակայն այն 2 առումով առնչվում է մեզ: Լոզանի պայմանագրի ողջ Երրորդ բաժինը (հոդվածներ 37-45) վերաբերում է Թուրքիայի ոչ-մուսուլման փոքրամասնություններին: Ընդ որում, փոքրամասնություններին վերաբերող հոդվածներին տրվել է *հիմնարար օրենքի* (*fundamental law*) ուժ, այսինքն՝ դրանք անբեկանելի և անփոփոխելի պետք է լինեն: Սա մի առանձին հոդվածի նյութ է, որին կանդրադառնանք առաջիկայում:

Հայաստանի երկրող աղերսը Լոզանի պայմանագրի հետ ի հայտ է գալիս Թուրքիայի ստեղծվելիք հանրապետության տարածքի իրավական ձևակերպման առնչությամբ: Լոզանի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի առաջին պարբերությունը հռչակում է. *«Այս Թուրքիան հրաժարվում է բոլոր այն տարածքների ու կղզիների տիրույթից և դրանց նկատմամբ իր բոլոր իրավունքներից, որոնք գտնվում են սույն պայմանագրով գծած սահմաններից դուրս, ի բացառյալ նրանց, որոնց նկատմամբ սույն պայմանագրով ճանաչվել է նրա ինքնիշխանությունը: Այդ տարածքների և կղզիների սպազան լուծել են կամ կլուծեն շահագրգիռ կողմերը»:*

(Turkey hereby renounces all rights and title whatsoever over or respecting the territories situated outside the frontiers laid down in the present treaty and the islands other than those over which her sovereignty is recognized by the said treaty, the future of these territories and islands being settled or to be settled by the parties concerned.)

Քանի որ Լոզանի պայմանագիրը հստակեցնում է Թուրքիայի սահմանը Բուլղարիայի (հոդված 2.1), Հունաստանի (հոդված 2.2), Սիրիայի (հոդված 3.1) և Իրաքի (հոդված 3.2) հետ, ուստի թուրքական իրավունքներն ու տիրույթը ճանաչվում են միմիայն այդ սահմանագծից ներս ընկած տարածքների վրա:

Լոզանի պայմանագիրը չի անդրադարձել հայ-թուրքական սահմանին: Սրա պատճառն այն է, որ այն արդեն իսկ և մեկընդմիջտ որոշված էր ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի անբեկանելի և կատարման համար պարտադիր *հրավարար վճռով* (22 նոյեմբերի, 1920թ.): Քանի որ իրավարար վճռով հայաստանապատկան դարձած տարածքները Լոզանի պայմանագրով ներառված չեն հետագայում (29 հոկտեմբերի, 1923թ.-ից) որպես Թուրքիայի Հանրապետություն ճանաչված երկրի սահմաններից ներս, ուստի Լոզանում Թուրքիայի անունից հանդես եկող պատվիրակությունը 16-րդ հոդվածով¹⁵ հրաժարվել է դրա տիրույթից և դրա նկատմամբ իրավունքներից: Լոզանի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի 2-րդ պարբերությունը վերահաստատում է այդ իրողությունը. *«Սույն հոդվածի դրույթները չեն ներազդում բարիդրացիական հարաբերություններից բխող այն հատուկ պայմանավորվածություն-*

ների վրա, որոնք կայացել են կամ կարող են կայանալ Թուրքիայի և սահմանակից երկրներից որևէ մեկի միջև»:

(The provisions of the present Article do not prejudice any special arrangements arising from neighbourly relations which have been or may be concluded between Turkey and any other limitrophe countries.)

Պետք է ուշադրություն դարձնել այն կարևոր հանգամանքի վրա, որ 16-րդ հոդվածի 2-րդ պարբերությունը խոսում է սահմանները հստակեցնող ոչ թե պայմանագրի կամ համաձայնագրի, այլ «*հատուկ պայմանավորվածությունների*» մասին (*special arrangements*), որոնց թվին է պատկանում նաև իրավաբար վճիռը:

Այսպիսով, Լոզանի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը վերահաստատել է Սևրի պայմանագրի 90-րդ հոդվածի Թուրքիայի հրաժարումը բոլոր այն տարածքներից, որոնք Վուդրո Վիլսոնի իրավաբար վճռով փոխանցվել էին Հայաստանի Հանրապետությանը:

Ամփոփելով վերոշարադրյալը՝ կարելի է անել հետևյալ եզրակացությունները.

- ☞ **Սևրի և Լոզանի պայմանագրերը իրավական երկու տարբեր փաստաթղթեր են:**
- ☞ **Լոզանի պայմանագիրն իրավասու չէր և չեղյալ չի հայտարարել Սևրի պայմանագիրը:**
- ☞ **Լոզանի պայմանագիրը, հիմնական օրենքի կարգավիճակով, ամրագրել է ոչ-մուսուլման փոքրամասնությունների իրավունքները:**
- ☞ **Լոզանի պայմանագիրը վերահաստատել է Թուրքիայի հրաժարումը իրավաբար վճռով Հայաստանի Հանրապետությանը փոխանցված տարածքների տիրոջույթից և իրավունքից:**

Հղումներ և ծանոթագրություն

1. Hudson G. F., Turkey, Greece and the Eastern Mediterranean, Oxford, 1939, p. 16.
2. Բրիտանական կայսրություն, Ֆրանսիա, Իտալիա և Ճապոնիա:
3. Հայաստան, Բելգիա, Հունաստան, Լեհաստան, Պորտուգալիա, Ռումինիա, Սերբ-Խորվաթ-Սլովենական պետություն, Չեխոսլովակիա և Հեջազ (ներկայումս՝ Սաուդյան Արաբիա) (վերջինս չի ստորագրել պայմանագիրը):
4. Բրիտանական կայսրություն, Ֆրանսիա, Իտալիա, Ճապոնիա, Հունաստան, Ռումինիա, Սերբ-Խորվաթ-Սլովենական պետություն (վերջինս չի ստորագրել պայմանագիրը):

5. Armed Conflict, in Encyclopedia of Public International Law, v. I, Amsterdam, 1992, p. 250.
6. Vienna Convention (1969), Article 34. “A treaty does not create either obligations or rights for a third State without its consent”.
7. Vienna Convention (1969), Article 41. “Two or more of the parties to a multilateral treaty may conclude an agreement to modify the treaty as between themselves alone if: (b) the modification in question is not prohibited by the treaty and: (b) (i) does not affect the enjoyment by the other parties of their rights under the treaty or the performance of their obligations”.
8. Արձանագրությունը ստորագրած մյուս երկրներն էին՝ Ավստրո-Հունգարիա, Ֆրանսիա, Վերնանիա, Մեծ Բրիտանիա, Իտալիա և Ռուսաստան:
9. McNair (Lord), Law of Treaties, Oxford, 1961, p. 230.
10. Տե՛ս Վիեննայի կոնվենցիայի (1969թ.) 59-րդ հոդվածի 1-ին կետը:
11. McNair (Lord), նշվ. աշխ., էջ 230:
12. Paul K. Huth, Standing Your Ground, Territorial Disputes and International Conflict, Detroit, 1996, p. 207-8.
13. Չվավերացված պայմանագրերի իրավական կարգավիճակի մասին ավելի հանգամանից տե՛ս՝ W. Michael Reisman, Unratified Treaties and Other Unperfected Acts in International Law: Constitutional Functions. Vanderbilt University, School of Law, Vanderbilt Journal of Transnational Law, Volume 35, Issue 3, 2002, p. 729.
14. Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռի մասին ավելի հանգամանալից տե՛ս՝ Արա Պապյան, Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռը Հայաստանի և Թուրքիայի սահմանի վերաբերյալ, Ազգ, 28 դեկտեմբերի, 2006թ. էջ 3; և Արա Պապյան, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների սահմանադրությունը, Հայկական հարցը և Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռը, Ազգ, 28 փետրվարի, 2007թ., էջ 5:
15. Ուշագրավ գուգադիպոթյամբ միջազգային պայմանագրերում Հայկական հարցին առնչվող և՛ առաջին հոդվածը (տե՛ս՝ Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը, 3 մարտի, 1878թ.) և՛ վերջին հոդվածը (տե՛ս՝ Լոզանի պայմանագիրը, 24 հուլիսի, 1923թ.) կրում են միևնույն՝ 16 թիվը:

*առաջին անգամ տպագրվել է FRANCE-ARMENIE ամսագրում,
№ 300, 16-31 հուլիսի, 2007թ., էջ 19-21*

Հայ ժողովրդի նյութական կորուստները Հայոց ցեղասպանության ժամանակ

Հայ ժողովրդի դեմ իրականացված հանցագործությունը դեռևս Թուրքիայի կողմից պատասխանի է սպասում՝ ցեղասպանությունը պիտի ճանաչվի և վնասները պիտի հատուցվեն: Մրանք ուտոպիական նպատակներ չեն: Որպես Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ, թուրքական պետությունն ունի միջազգային իրավական պարտավորություններ: Համաձայն միջազգային իրավունքի, հանցագործությունների համար պատասխանատվությունն ընկնում է դրանք իրականացրած երկրի վրա, ինչպես նաև, ըստ շարունակականության և պատասխանատվության սկզբունքի՝ նրա իրավահաջորդի:

Ֆեդերիկո Անդրեու-Գուզման, ավագ իրավախորհրդատու,
Իրավաբանների միջազգային հանձնաժողով (ԺՄՆ)¹

Մարդկային կյանքը գերագույն և բացառիկ արժեք է: Այն անգին է: Բնականաբար, խոսելով Հայոց ցեղասպանության մասին, մենք առաջին հերթին, և գրեթե բացառապես, շեշտել ենք հայ ժողովրդի մարդկային կորուստները: Սակայն ցեղասպանության տարիներին հայ ժողովուրդն ունեցել է նաև հսկայական նյութական կորուստներ: Անվիճելի է, որ ցեղասպանության ածանցյալ նպատակներից է եղել հայ ժողովրդի անհատական և հավաքական սեփականության յուրացումը: Միջազգային իրավունքը հռչակում է՝ *Ex injuria non oritur jus* (լատ.)², այսինքն՝ հանցագործը չպիտի վայելի իր հանցագործության պտուղները: Այլ խոսքով, *erga omnes* հանցագործության³ հետևանքները չեն կարող ճանաչվել կամ օրինականացվել⁴:

Այս առումով, շատ կարևոր է հստակեցնել, թե գումարային դրսևորմամբ ինչքա՞ն են եղել հայ ժողովրդի նյութական կորուստները Հայոց ցեղասպանության տարիներին՝ 1915-1923թթ.: Բնության առնենք որոշ պաշտոնական փաստաթղթեր, որոնցում արձանագրվել են հայ ժողովրդի նյութական կորուստները, և ամրագրվել է նրա փոխհատուցում ստանալու իրավունքը:

1918թ. նոյեմբերի 11-ին Առաջին աշխարհամարտում ռազմական գործողությունները վերջնականապես դադարեցնող զինադադարը պաշտոնապես ստավ ուժի մեջ: Երկու ամիս անց՝ 1919թ. հունվարի 18-ին, Փարիզում իր աշխատանքներն սկսեց Փարիզի Խաղաղության վեհաժողովը (The Paris Peace Conference), որի նպատակն էր համապարփակ քննության ենթարկել պատերազմին առնչվող բոլոր հարցերը և նախապատրաստել խաղաղության պայմանագրերը: Կարևորագույն հարցերի թվին էր պատկանում պատերազմի հրահրման համար մեղավոր երկրների կողմից նյութական կորուստների փոխհատուցումը (reparations): Ըստ այդմ, Փարիզի վեհաժողովի կազմում կար հատուկ հանձնաժողով փոխհատուցումների հարցով (The Commission on Reparations of Damage (Valuation of Damage)): Գրեթե 2 ամիս տևած աշխատանքներից հետո պարզ դարձավ, որ նյութական կորուստներ են ունեցել ոչ միայն պատերազմին անմիջականորեն մասնակցած երկրները: Ուստի, մարտի 7-ին նշյալ հանձնաժողովը ձևավորեց առանձին մարմին՝ Հատուկ հանձնախումբ (Special Committee)⁵, որի նպատակն էր ի մի բերել հանձնաժողովում չներկայացված երկրների և ժողովուրդների նյութական կորուստները և դրանց հատուցմանը տալ պաշտոնական ընթացք (The Commission on Reparations of Damage, of the Preliminary Peace Conference, has charged a special Committee with the gathering together of claims which may be made against the enemy Powers): Հատուկ հանձնախումբն ուներ հետևյալ կազմը՝ անդամներ. գեներալ Մրք-Քինսթրի (McKinstry) ԱՄՆ, գեդապետ Փիլ (Peel) Մեծ Բրիտանիա, պրն. Ժուասե (Jouasset) Ֆրանսիա, քարտուղարներ. Հ. Ջեյմս (H. James) ԱՄՆ, պրն. Փ. Լոր (P. Laure) Ֆրանսիա: Հանձնախմբի ձևավորման հաջորդ իսկ օրը՝ մարտի 8-ին, այն դիմեց Բոլիվիայի, Բրազիլիայի, Չինաստանի, Էկվադորի, Գվատեմալայի, Հայիթիի, Հեջազի (ներկայումս՝ Սաուդյան Արաբիա), Լիբերիայի, Պանամայի, Պերուի, Սիամի (ներկայումս՝ Թաիլանդ) և Հայաստանի Հանրապետության (Delegation of the Armenian Republic of the Conference of Peace) պատվիրակություններին՝ տեղեկություններ խնդրելով կրած նյու-

թական կորուստների վերաբերյալ: Մեկ ամսվա ընթացքում Հատուկ հանձնախումբն ամփոփեց պատվիրակությունների ներկայացրած, ինչպես նաև այլ աղբյուրներից հայթայթած փաստաթղթերը և 1919թ. ապրիլի 14-ին ներկայացրեց իր նախնական զեկույցը: Թեև արևմտահայության և արևելահայության համար հաշվարկները կատարվել էին առանձին-առանձին, սակայն կորուստները ներկայացված էին միասնական վերջնական թվով: Ըստ այդմ, հայության ամբողջական նյութական կորուստը 1914-1919թթ.-ին 1919թ.-ի գնեթով կազմել է 19.130.982.000 ֆրանսիական ֆրանկ⁶ կամ 3.693.239.768 ԱՄՆ դոլար⁷: Ըստ զեկուցագրի, հայության նյութական կորուստներն ունեին հետևյալ պատկերը.

1. Արևմտահայաստան (կամ ինչպես փաստաթղթում է գրված՝ Turkish Armenia).

ա) գյուղաբնակների անհատական նյութական կորուստները	4 601 610 000
բ) քաղաքաբնակների անհատական նյութական կորուստները	3 235 550 000
գ) ոչ անհատական նյութական կորուստները	6 761 350 000
	Ընդամենը՝ 14 598 510 000 ֆրանկ

2. Հայաստանի Հանրապետություն և Կովկասի այլ հայաբնակ տարածքներ.

ա) այն բնակավայրերի բնակչության կորուստները, որոնց բնակչությունն ամբողջովին տեղահանվել է	1 831 872 000
բ) այն բնակավայրերի բնակչության կորուստները, որոնց բնակչությունը չի տեղահանվել	1 293 600 000
գ) այլ նյութական կորուստներ	1 407 000 000
	Ընդամենը՝ 4 532 472 000 ֆրանկ

Համընդհանուր նյութական կորուստները՝ 19 130 982 000 ֆրանկ

Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ այս թվի մեջ ներառված չեն հայերի 1920թ., 1921թ., և 1922թ. (համապատասխանաբար՝ Արևելյան Հայաստան, Կիլիկիա, Չմյուռնիա և այլն) նյութական կորուստները: Եթե հաշվառվեն մաս նշյալ ժամանակահատվածի կորուստները, ապա վերոնշյալ թիվն առնվազն պետք է 15-20%-ով մեծացվի:

Հարկ է նշել, որ Հայաստանի Հանրապետությունը երբեք չի հրաժարվել իրեն հասանելիք հատուցումից (reparation): Անգամ հայոց պետականության կորստից հետո, երբ այն ռազմակալվեց օտարերկրյա զինված ուժերի կողմից (ռուսական 11-րդ բանակ + թուրքական 3-րդ բանակ), Հայաստանի Հանրապետության օրինական ներկայացուցիչները շարունակել են պնդել հայ ժողովրդի իրավունքների, մասնավորապես նյութական փոխհատուցման վրա: Այսպես, Լոզանի պայմանագրի կնքումից (24 հուլիսի, 1923թ.) անմիջապես հետո Փարիզի վեհաժողովում Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության ղեկավար Ավետիս Ահարոնյանը պաշտոնական գրությամբ (8 օգոստոսի, 1924թ.)⁸ դիմել է Գլխավոր դաշնակից ուժերի արտաքին գործերի նախարարներին և վերահաստատել հայոց իրավունքներին հավատարիմ մնալը:

Հատուցումների հարցով անհրաժեշտ է առանձնացնել մի կարևոր հանգամանք. ժամանակային գործոնը բնավ հիմք չէ նյութական պարտավորություններից խուսափելու համար: Ֆինլանդիան ԱՄՆ նկատմամբ Առաջին համաշխարհային պատերազմից մնացած իր նյութական պարտավորությունների կատարումն ամբողջացրեց միայն 1969թ.-ին, Սեծ Բրիտանիան՝ միայն 1965թ.⁹: Ներկայիս Ռուսաստանը դեռևս խնդիրներ ունի ցարական Ռուսաստանի նյութական պարտավորությունների առումով: Թուրքիայի Հանրապետությունն ինքը, չնայած հսկայական զիջումներին, Օսմանյան կայսրության պարտքը կարողացավ փակել միայն 1944թ. հունիսին¹⁰: «Նյու Յորք Լայֆ» ապահովագրական ընկերությունն (NYLIC) իր 1875-1915թթ. շահառուների ժառանգներին փոխհատուցման հանձնառության մասին հայտարարեց միայն 2004թ. հունվարին, այն էլ երկարատև դատավարությունից հետո:

Սույն դատավարությունը¹¹, թեև անմիջականորեն չի վերաբերում Հայոց ցեղասպանության ընթացքում մեր ընդհանրական նյութական կորուստների փոխհատուցմանը, այնուհանդերձ խիստ կարևոր է: Այն դատական վճռով, նմանաբնույթ գործերի համար ամրագրեց հաշվարկային փոխարժեքը, այն է՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանի մեկ ֆրանսիական ֆրանկը ներկայումս հավասար է 2.17 ԱՄՆ դոլարի¹²: Այսինքն, դատական նախադեպի կիրառմամբ, մենք կարող ենք հաշվարկել հայության նյութական կորուստների չափը Հայոց ցեղասպանության հետևանքով՝ 19.130.982.000 ֆրանսիական ֆրանկ x 2.17 = 41.514.230.940 ԱՄՆ դոլար:

Այսպիսով, Թուրքիայի Հանրապետության, որպես Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդի, փոխհատուցման պարտավորությունը ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ, որպես Հայաստանի առաջին հանրապետության իրավահաջորդի, կազմում է **առնվազն 41 միլիարդ 514 միլիոն 230 հազար 940 ամերիկյան դոլար:**

Հղումներ և ծանոթագրություն

1. Andreu-Guzman F., Senior Legal Advisor, International Commission of Jurists (Geneva), Preface, p. 9. In: Alfred de Zayas, The Genocide against the Armenians 1915-1923 and the Relevance of the 1948 Genocide Convention, Brussels-Geneva, 2005.
2. Ian Brownlie, Principles of Public International Law, 5th ed., Oxford, 2001, Glossary.
3. Միջազգային իրավունքի մեջ *erga omnes* (միջազգային ամբողջ հանրության դեմ) հանցագործություններ են համարվում *jus cogens*-ը (միջազգային իրավունքի անբեկանելի սկզբունքները) ոտնահարող հանցագործությունները: Միանշանակ է, որ ցեղասպանությունը *jus cogens*-ը ոտնահարող հանցագործություն է, հետևաբար Թուրքիայի պատասխանատվությունը, ոչ միայն հայության, այլև ողջ միջազգային հանրության առջև է:
4. Alfred de Zayas, նշվ. աշխ., էջ 11:
5. Հատուկ հանձնախմբի աշխատանքների մանրամասների համար տե՛ս՝ Philip Mason Burret, Reparation at the Paris Peace Conference, From the Standpoint of the American Delegation, Volume II, New York, 1965, p. 583-9.
6. Philip Mason Burret, նշվ. աշխ., էջ 585:
7. 1919թ. ապրիլի 14-ի դրությամբ 5,18 ֆրանսիական ֆրանկը հավասար է եղել 1 ԱՄՆ դոլարի (19.130.982.000 FFR / 5,18 = \$ 3.693.239.768 USD):
8. Պաշտոնական գրության անվերին թարգմանությունը տպագրվել է Նյու Յորք Թայմս օրաթերթում 1923թ. սետեմբերի 12-ին. Armenia Denounces Lausanne Treaty, Note to the

- Powers Formally Reserves All Grants under the Treaty of Sevres, The New York Times, September 12, 1923, p. 30.
9. Gilbert M., A History of the Twentieth Century, 1900-1933, Toronto, 1997, v. I, p. 551.
  10. Оттоманский долг, Дипломатический Словарь, т. 2, Москва, 1950, с. 295.
  11. Marootian et al. vs. New York Life Insurance Company, Case No. C99-12073 CAS (MCx), United States District Court, Central District of California (Los Angeles).
  12. "The Settlement Agreement requires that each claim be paid in the amount of the death benefit under the policy, converted to current U.S. dollars at the rate of \$2.17 U.S. Dollars per French Franc or \$24.96 U.S. Dollars per British Pound." (See - The Statement of Armenian Insurance Settlement Fund Board, September 9, 2005, p. 3.)

*առաջին անգամ տպագրվել է ԱԶԳ օրաթերթում,
24 ապրիլի, 2007թ. էջ 4*

Հայկական հուշարձանների կարգավիճակը Թուրքիայում ըստ միջազգային իրավունքի

Աղթամարի սբ. Խաչ եկեղեցու շենքի նորոգումը առիթ հանդիսացավ, որ հնչեն իրարամերժ կարծիքներ: Մինչևիսկ ոմանց կողմից փորձ արվեց հարցը ներկայացնել որպես «*Թուրքիայի բարի կամքի դրսևորում*»: Քանի որ Թուրքիայի Հանրապետության տիրույթում, ինչպես նաև Թուրքիայի կողմից վերահսկվող տարածքներում, գտնվող հայկական հազարավոր հուշարձանների կարգավիճակը և դրանց նկատմամբ Թուրքիայի պարտավորությունները հստակեցված են միջազգային օրենքով և ամրագրված են միջպետական փաստաթղթերում, ուստի անհրաժեշտ է հարցի մեջ պարզություն մտցնել միջազգային իրավունքի տեսանկյունից:

Թուրքիայի Հանրապետության, որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտի ճանաչումը, բխում է Լոզանի (24 հուլիսի, 1923թ.) պայմանագրից՝ մաս 1-ին, հոդված 1-ին: Նույն պայմանագրի 1-ին մասի 3-րդ բաժինը (հոդվածներ 37-44) ամբողջովին նվիրված է Թուրքիայում ազգային փոքրամասնությունների պաշտպանությանը, նրանց ինքնության ու ժառանգության պահպանմանը: Այստեղ անհրաժեշտ է ընդգծել, որ ազգային փոքրամասնություններին վերաբերող վերոնշյալ 37-44 հոդվածներին Լոզանի պայմանագրի 37-րդ հոդվածով տրվել է հիմնարար օրենքի (*fundamental law*) կարգավիճակ և բացարձակ գերակայություն բոլոր այլ օրենքների, կանոնակարգերի և պաշտոնական գործողությունների նկատմամբ. «*Հոդված 37. Թուրքիան ընդունում է, որ 38-ից 44 հոդվածներում առկա պայմանավորվածությունները ճանաչվում են որպես հիմնարար օրենքներ, և որևէ*

օրենք, կանոնակարգ կամ պաշտոնական գործողություն չի կարող հակասել դրանց կամ խոչընդոտել այդ պայմանավորվածություններին, ինչպես նաև ոչ մի օրենք, կանոնակարգ կամ պաշտոնական գործողություն չի կարող գերակա լինել դրանց նկատմամբ»:

(Article 37. Turkey undertakes that the stipulations contained in Articles 38 to 44 shall be recognized as fundamental laws, and that no law, no regulation, nor official action shall conflict or interfere with these stipulations, nor shall any law, regulation, nor official action prevail over them.)

Ինչպես ակնհայտ է նշյալ հոդվածից, վերոշարադրյալը խիստ կարևոր հանձնառություն է և հանդիսանում է Թուրքիայի համար միջազգային անբեկանելի պարտավորություն: Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ իրավունքի մեջ հիմնարար օրենքի խմբին են դասվում սահմանադրությունները կամ դրանց հավասարեցված իրավական փաստաթղթերը:

Քանի որ սույն հոդվածի նպատակներից դուրս է քննել Լոզանի պայմանագրով ամրագրված ազգային փոքրամասնությունների, մասնավորապես հայերի, բոլոր իրավունքները, ուստի մենք կանդորադառնանք միայն խնդրո առարկային՝ ազգային փոքրամասնությունների կրոնական ազատություններին և նրանց կրոնական կառույցների նկատմամբ Թուրքիայի պարտավորություններին:

Լոզանի պայմանագրի 38-րդ հոդվածի երկրորդ մասով Թուրքիայի բոլոր բնակիչներին, մասնավոր կամ հանրային կյանքում, տրվում է հավատքի, կրոնի կամ դավանանքի ազատություն *(All inhabitants of Turkey shall be entitled to free exercise, whether in public or private, of any creed, religion or belief)*: Իսկ պայմանագրի 40-րդ հոդվածով նրանց տրվում է կրոնական հաստատություններ հիմնելու, գործածելու և վերահսկելու իրավունք:

Ավելին, Լոզանի պայմանագրի 42-րդ հոդվածի 3-րդ մասով *«Թուրքական կառավարությունը պարտավորվում է լիակատար պահպանության տակ առնել եկեղեցիները, սինագոգները, գերեզմաններն ու նշյալ փոքրամասնությունների այլ կրոնական հաստատությունները»* *(The Turkish Government undertakes to grant full protection to the churches, synagogues, cemeteries, and other religious establishments of the above-mentioned minorities)*: Բնականաբար *«լիակատար պահպանու-*

թյունն» իր մեջ ներառում է ոչ միայն եկեղեցիները չքանդելն ու չավիրելը, այլև դրանց ամրացումն ու նորոգումը:

Հետևաբար, սբ. Խաչ եկեղեցու շենքի մասնակի նորոգումը ոչ թե «քարի կամքի դրսևորում» է, այլ Թուրքիայի կողմից հիմնարար օրենքի կարգավիճակով ստանձնած միջազգային պարտավորությունների խիստ թերի և ուշացած կատարում՝ որոշակի քաղաքական շահարկման նկատառումով:

Հիմա ամենահետաքրքրականը: Իսկ ովքե՞ր են եղել և մնում Թուրքիայի կողմից ստանձնած պարտավորությունների կատարման երաշխավորները: Լոզանի պայմանագրի 44 հոդվածի 1-ին մասը նշում է. *«Թուրքիան համաձայնվում է, որ Թուրքիայի ոչ մուսուլմաններին վերաբերող սույն բաժնի նախորդող հոդվածները հանդիսանում են միջազգային պարտավորություններ և դրանց կատարումը պետք է երաշխավորվի Ազգերի լիգայի կողմից»* (Turkey agrees that, in so far as the preceding Articles of this Section affect non-Moslem nationals of Turkey, these provisions constitute obligations of international concern and shall be placed under the guarantee of the League of Nations): Հատուկ պարտականություններ են դրվում Ազգերի լիգայի Խորհրդի (Council of the League of Nations) անդամների վրա՝ Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Իտալիա և Ճապոնիա:

Այսինքն, ներկայումս Միացյալ ազգերի կազմակերպությունը (ՄԱԿ) և Անվտանգության խորհուրդը, որոնք ժառանգել են Ազգերի լիգայի և Խորհրդի ոչ միայն իրավունքները, այլև պարտականությունները, հանդիսանում են Թուրքիայում հայկական փոքրամասնության և, մասնավորապես, հայկական հուշարձանների պահպանման հովանավորներն ու երաշխավորները:

Ի լրումն այս ամենի, նշյալ 44-րդ հոդվածի 4-րդ մասն ամրագրում է ցանկացած տարածայնությունը դատական կարգով լուծելու հնարավորությունը. *«Թուրքիան նաև համաձայնվում է, որ օրենքին կամ սույն հոդվածներից բխող որևէ փաստին վերաբերող ցանկացած տարակարծություն, որը կառաջանա թուրքական կառավարության և պայմանագիրը ստորագրած որևէ երկրի կամ Ազգերի լիգայի Խորհրդի որևէ անդամի միջև, պետք է համարվի միջազգային*

բնույթի վեճ, ինչպիսին ամրագրված է Ազգերի լիգայի կանոնակարգի 14-րդ հոդվածով: Թուրքական կառավարությունը սույնով իր համաձայնությունն է հայտնում, որ նման վեճը, եթե մյուս կողմն այդպես պահանջի, պետք է փոխանցվի Արդարության միջազգային մշտական դատարանի տնօրինմանը: Արդարության միջազգային մշտական դատարանի վճիռը պետք է լինի վերջնական և պետք է ունենա այնպիսի լիազորություն և հետևանք, ինչպիսին [Ազգերի լիգայի] Կանոնակարգի 13-րդ հոդվածով կայացված վճիռները»:

(Turkey further agrees that any difference of opinion as to questions of law or of fact arising out of these Articles between the Turkish Government and any one of the other Signatory Powers or any other Power, a member of the Council of the League of Nations, shall be held to be a dispute of an international character under Article 14 of the Covenant of the League of Nations. The Turkish Government hereby consents that any such dispute shall, if the other party thereto demands, be referred to the Permanent Court of International Justice. The decision of the Permanent Court shall be final and shall have the same force and effect as an award under Article 13 of the Covenant.)

Այսինքն, Լոզանի պայմանագիրը ստորագրած ցանկացած երկիր (Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Իտալիան, Ճապոնիան, Ռումինիան և Հունաստանը) կամ Խորհրդի (ներկայումս՝ Անվտանգության խորհրդի) անդամ որևէ երկիր (5 մշտական և 10 ոչ մշտական անդամներից յուրաքանչյուրը) հայկական հուշարձանների ավիրման հարցով իրավասու է Թուրքիայի դեմ հայցով դիմել Արդարության միջազգային մշտական դատարան (ներկայումս՝ Արդարության միջազգային դատարան): Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Իտալիան և Ճապոնիան մաս պարտավորված են վերահսկել Թուրքիայի կողմից ազգային փոքրամասնությունների, այդ թվում մաս հայերի, հանդեպ Թուրքիայի ստանձնած պարտավորությունների բարեխիղճ կատարումը:

Խախտելով ազգային փոքրամասնությունների իրավունքները՝ Թուրքիան սասանում է իր գոյության իրավական հիմքերը, քանի որ, ըստ միջազգային օրենքի, պայմանագրերը կատարվում են ամբողջության մեջ. պայմանագրի մասնակիցներից մեկի կողմից հանձնառությունների չկատարումն ազատում է մյուս կողմին հանձնառությունների կատարումից: Պայմանագիրը փոխադարձ պայմանա-

վորվածության արդյունք է, հետևաբար, եթե Լոզանի պայմանագիրը ստորագրած կողմերից մեկը (Բրիտանական կայսրությունը, Ֆրանսիան, Իտալիան, Ճապոնիան, Ռումինիան և Հունաստանը) ճանաչել է Թուրքիայի Հանրապետությունը, նրա արևմտյան ու հարավային սահմանները, ապա մյուս կողմը (Թուրքիան) դրա դիմաց ստանձնել է որոշակի պարտավորություններ՝ մասնավորապես 37-44 հոդվածների մեջ ամրագրված ազգային փոքրամասնության իրավունքների հարգումը: Հետևաբար, չկատարելով իր ստանձնած պարտավորությունները, Թուրքիան հարցականի տակ է դնում Լոզանի ողջ պայմանագրի վավերականությունը: Պայմանագրերի օրենքի վերաբերյալ Վիեննայի կոնվենցիան (*Vienna Convention on the Law of Treaties, 1969*) միանշանակ է այդ հարցում. «Հոդված 60, 2. Բազմակողմ պայմանագրի մասնակիցներից մեկի կողմից պայմանագրի կոպիտ խախտումը իրավունք է տալիս. (ա) մյուս մասնակիցներին, միաձայն համաձայնությամբ, կասեցնել պայմանագրի գործունեությունը ամբողջությամբ կամ մասամբ, կամ լիովին դադարեցնել այն»:

(Article 60, 2. The material breach of a multilateral treaty by one of the parties entitles: (a) the other parties by unanimous agreement to suspend the operation of the treaty in whole or in part or to terminate it either.)

Այսու, բուրքական իշխանությունների կողմից հայկական հուշարձանների նպատակային ավիրումը սոսկ բարոյականության հարց չէ, այլ միջազգային հանձնառությունների կոպիտ խախտում: Մեկ եկեղեցու շենքի մասնակի նորոգումը չի կարող փարատել Թուրքիայի Հանրապետության կողմից Լոզանի պայմանագրի հետևողական, բազմակի և շարունակվող ոտնահարումների փաստը:

Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը ժողովուրդների ինքնորոշման և տարածքային ամբողջականության լույսի ներքո

Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության լուծումը, ըստ ոմանց, հնարավոր է ժողովուրդների ինքնորոշման և տարածքային ամբողջականության պահպանման իբր իրարամերժ դրույթների հաշտեցմամբ: Խոսելով տարածքային ամբողջականության մասին՝ հիմնականում վկայակոչում են 2 փաստաթուղթ՝ ՄԱԿ-ի կանոնակարգը (1945թ.) և Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության եզրափակիչ ակտը (1975թ.): Քննենք այդ փաստաթղթերը և տեսնենք, թե որքանով են հիմնավորված այդ հղումները:

Ա. Նախ քննենք ժողովուրդների ինքնորոշման և տարածքային ամբողջականության դրույթներն ըստ ՄԱԿ-ի կանոնակարգի (Charter of the United Nations)՝ վեր հանելու համար տվյալ փաստաթղթում նրանց վերապահված իրավական բովանդակությունը, հետևաբար՝ նրանց կարևորության աստիճանն ըստ միջազգային իրավունքի: Քննությունն ըստ ՄԱԿ-ի կանոնակարգի կարևորվում է նաև այն հանգամանքով, որ նշյալ կանոնակարգը գերակայություն ունի մնացած բոլոր միջազգային փաստաթղթերի նկատմամբ: Սույն հիմնադրույթն ամրագրված է կանոնակարգի 103-րդ հոդվածում և, բնականաբար, ընդունվում է ՄԱԿ-ի անդամ բոլոր երկրների կողմից:

ՄԱԿ-ի կանոնակարգի առաջին իսկ հոդվածում ամրագրված են այդ կազմակերպության նպատակներն ու սկզբունքները: Առաջին հոդվածի 2-րդ կետն արձանագրում է. «Միավորված ազգերի նպատակներն են. 1. ... 2. զարգացնել ազգերի միջև բարեկամական հարաբերությունները՝ իրավահավասարության սկզբունքի հարգանքի և ժողովուրդների ինքնորոշման հիման վրա, ինչպես նաև ձեռնարկել այլ համապատասխան քայլեր ամրապնդելու համար համընդհանուր խաղաղությունը¹:

(The Purposes of the United Nations are: 1. ... 2. To develop friendly relations among nations based on respect for the principle of equal rights and self-determination of peoples, and to take other appropriate measures to strengthen universal peace.)

Վերոշարադրյալից հստակ է, որ ՄԱԿ-ը ժողովուրդների ինքրորշումը (շեշտում եմ՝ ինքնորոշումը և ոչ թե պարզապես ինքնորոշման իրավունքը, այսինքն՝ այդ իրավունքի կենսագործումը) դիտարկում է ոչ միայն որպես իր հիմնարար սկզբունքներից մեկը, այլև հիմք ազգերի միջև բարեկամական հարաբերությունների զարգացման, ինչպես նաև համընդհանուր խաղաղության ամրապնդման համար: Հետևաբար ինքնորոշման մերժումը բարեկամությունը խաթարող և համընդհանուր խաղաղությունը սասանող քայլ է:

Ի լրումն, ՄԱԿ-ի կանոնակարգը (Հոդված 24, կետ 2) միանշանակորեն շեշտում է, որ «*Այս պարտականությունները [նկատի ունի խաղաղության և անվտանգության պահպանումը] կատարելիս, ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը պիտի գործի Միավորված ազգերի նպատակներին և սկզբունքներին համապատասխան*»:

(In discharging these duties [the maintenance of international peace & security] the Security Council shall act in accordance with the Purposes & Principles of the United Nations.)

Այսինքն, Անվտանգության խորհուրդը պարտավորված է խաղաղության և անվտանգության պահպանումը զուգորդել և իրականացնել ժողովուրդների ինքնորոշման ճանապարհով, քանզի վերջինս հանդիսանում է ՄԱԿ-ի հոշակած նպատակներից մեկը:

Ինչ վերաբերում է տարածքային ամբողջականության պահպանմանը, ապա նման հասկացություն ներառված չէ ՄԱԿ-ի նպատակների կամ սկզբունքների մեջ: ՄԱԿ-ի կանոնակարգը (հոդված 2-րդ, կետ 4) խոսում է միայն միջազգային հարաբերություններում, արտաքին ուժի կողմից զավթումի ճանապարհով, տարածքային ամբողջականության խաթարման անընդունելության մասին. «*Բոլոր անդամներն իրենց միջազգային հարաբերություններում պետք է ձեռնպահ մնան որևէ պետության տարածքային ամբողջականության կամ քաղաքական անկախության դեմ ուղղված ուժի սպառնալիքից կամ օգտագործումից...*»:

(All Members shall refrain in their international relations from the threat or use of force against the territorial integrity or political independence of any state...)

Այսինքն, խոսքը չի գնում պետության տարածքային ամբողջականության բացարձակ և անվերապահ պահպանման մասին, այլ միայն ՄԱԿ-ի անդամ մեկ պետության կողմից այլ պետության տարածքային ամբողջականության ուժային խախտման անընդունելության մասին: Սա բնավ կապ չունի մի որևէ առանձնացող հանրության կողմից իր ինքնորոշման իրավունքի կենսագործման, այսինքն՝ սեփական տարածքով անջատման հետ, եթե, իհարկե, տվյալ հանրությունը կուզի ինքնորոշման իրավունքն իրականացնել անկախության ձևով: Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ միմիայն տվյալ հանրության իրավունքն է որոշելու իր ինքնորոշման վերջնաձևը՝ կլինի դա անկախ երկիր, անդամակցում դաշնային պետությանը, ինքնավարություն, թե լրիվ տարրալուծում որևէ պետության կազմում²:

Միջազգային իրավունքի մասնագետների մեծ մասը ներկայումս ընդունում է, որ ինքնորոշումն իրավական սկզբունք է, ի տարբերություն, այսպես կոչված, տարածքային ամբողջականության: Ըստ այդմ, ակնհայտ է, որ հարցի քաղաքական կողմը չի կարող խաթարել դրա իրավական էությունը³: Ավելին, ինքնորոշման սկզբունքը միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունքի՝ *jus cogens*-ի, մաս է հանդիսանում⁴, հետևաբար այն անսակարկելի է ու անբեկանելի:

ՄԱԿ-ի Գլխավոր համաժողովը 637A(VII) բանաձևով (16 դեկտեմբերի, 1952թ.) հայտարարել է. «ՄԱԿ-ի անդամ երկրները պետք է սատարեն բոլոր ժողովուրդների և ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի [իրականացումը]»⁵:

(“The States Members of the United Nations shall uphold the principle of self-determination of all peoples and nations.”)

Խիստ կարևոր է, որ ՄԱԿ-ի կողմից ընդունած փաստաթղթերն ինքնորոշման իրավունքը [հարգումը] մեկնաբանում են որպես ՄԱԿ-ի կանոնակարգից բխող պարտավորությունների մաս⁶:

(... regards the principle of self-determination as a part of the obligations stemming from the Charter.)

Բ. Մյուս կարևորագույն միջազգային փաստաթուղթը, որը հաճախ է վկայակոչվում տարածքային ամբողջականության

մասին խոսելիս, Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության խորհրդաժողովի եզրափակիչ ակտն է (1 օգոստոսի, 1975թ.) (Conference on Security and Co-operation in Europe, Final Act): Վերջինս առավելապես հայտնի է Հելսինկիի եզրափակիչ ակտ անունով (Helsinki Final Act):

Ասվում է՝ իբր նշյալ փաստաթուղթն հռչակում է տարածքային ամբողջականության և սահմանների անձեռնմխելիության դրույթները: **Բնավ ոչ և ճիշտ հակասակը**: Հելսինկիի եզրափակիչ ակտը (բաժին 1-ին, ենթաբաժին ա, մաս I, պարբերություն 2-րդ) միանշանակորեն հայտարարում է, որ պետությունների սահմանները կարող են փոփոխվել, և նշված են փոփոխման ուղիները. «Նրանք [մասնակից պետությունները] համարում են, որ իրենց սահմանները կարող են փոփոխվել միջազգային իրավունքին համապատասխան, խաղաղ միջոցներով և համաձայնությամբ»:

(They [the participating States] consider that their frontiers can be changed, in accordance with international law, by peaceful means and by agreement):

Եզրափակիչ ակտը հստակեցնում է (բաժին 1-ին, ենթաբաժին ա, մաս II, պարբերություն 1-ին), որ անընդունելի են արտաքին ուժի կողմից զավթման միջոցով տարածքային ամբողջականության կամ քաղաքական անկախության ոտնահարումը. «[Եզրափակիչ ակտին] Մասնակից-երկրներն իրենց փոխհարաբերություններում, ինչպես նաև ընդհանրապես միջազգային հարաբերություններում, ձեռնպահ կմնան որևէ երկրի տարածքային ամբողջականության կամ քաղաքական անկախության դեմ ուղղված ուժի սպառնալիքից կամ կիրառումից...»:

(The participating States will refrain in their mutual relations, as well as in their international relations in general, from the treat or use of force against the territorial integrity or political independence of any State ...):

Այսու, ակնհայտ է, որ Հելսինկիի Եզրափակիչ ակտը, ինչպես վերը նշվեց ՄԱԿ-ի կանոնակարգի դեպքում, խոսում է ոչ թե տարածքային ամբողջականության բացարձակ և անվերապահ պահպանման մասին, այլ միայն արտաքին զինված ներխուժման հետևանքով տարածքային ամբողջականության խաթարման անըն-

դրուներության մասին: Այսինքն, խոսքը գնում է Հելսինկիի եզրափակիչ ակտը ստորագրած մի երկրի կողմից նույն ակտը ստորագրած մեկ այլ երկրի վրա ռազմական հարձակման կամ նման սպառնալիքի կիրառմամբ տարածքային ամբողջականությունը խախտելու կամ տվյալ երկրի քաղաքական կարգը փոխելու անընդունելության մասին: Պետք է մշտապես հիշել, որ Հելսինկիի եզրափակիչ ակտի, ինչպես նաև դրանից առաջ ՄԱԿ-ի կանոնակարգի, բուն նպատակը եղել է մնում է, միջպետական հարաբերություններում ուժի կամ ուժի սպառնալիքն արգելելու միջոցով, խաղաղության և անվտանգության սպառնալույթ, և ոչ թե սահմանների հավերժացումը կամ պետությունների տարածքներին սրբազան կովի կարգավիճակի շնորհումը: Ազգային ինքնորոշումը միջազգային իրավունքի այն հիմնարար սկզբունքներից է, որի միջոցով օրինապես փոփոխվել (ՍՄՀՄ, Չեխոսլովակիա, Գերմանիա, Հարավսլավիա և այլն) և փոփոխվելու են (Սերբիա) պետությունների սահմանները:

Ամփոփելով վերոշարադրյալը՝ կարելի է եզրակացնել, որ ո՛չ ՄԱԿ-ի կանոնակարգի մեջ և ո՛չ էլ Հելսինկիի եզրափակիչ ակտում չկան **«տարածքային ամբողջականության»** կամ **«սահմանների անձեռնմխելիության»** հիմնադրույթներ: Նշյալ փաստաթղթերում առկա է միայն փաստաթղթերը ստորագրած երկրների կողմից ուժի կամ ուժի սպառնալիքի միջոցով տարածքային ամբողջականությունը չխախտելու և սահմանները չփոփոխելու հանձնառություն:

Այսպիսով, եթե Ադրբեջանը Լեռնային Գարաբաղի ժողովրդի կամքի ազատ և խաղաղ դրսևորմանը (ցույցեր, հանրահավաքներ, հանրաքվեներ, հայցադիմումներ, կոչեր և այլն) հակադրել է բռնի ուժը, խաղաղ բնակչության դեմ ներքին գորքերի օգտագործմամբ ձեռնարկել է ոչ համարժեք պատժիչ գործողություններ, պետականորեն կազմակերպել է Ադրբեջանի հայ քաղաքացիների ջարդեր (Մումգայիթ, Բաքու, Կիրովաբադ և այլն), իր իսկ քաղաքացիների նկատմամբ, վարձկանների օգտագործմամբ (ուկրաինացիներ, աֆղաններ, ռուսներ և այլն), սանձազերծել է անողոր Կատերազմ ու խայտառակ պարտություն է կրել, որի հետևանքով կորցրել է վերա-

հսկողությունը իրենը համարվող տարածքի մի մասի նկատմամբ, ապա դա բնավ կապ չունի նշածս փաստաթղթերում հիշատակվող տարածքային ամբողջականության պահպանման կամ սահմանների անձեռնմխելիության հասկացությունների հետ:

Հղումներ և ծանոթագրություն

1. Նույն ձևակերպումը տեղ է գտել նաև ՄԱԿ-ի կանոնակարգի 55-րդ հոդվածում, որը վերաբերում է կայունության և բարեկեցության համար անհրաժեշտ պայմանների ստեղծմանը:
2. Ian Brownlie, Principles of Public International Law, 5th edition, Oxford, 2001, p. 599.
3. Նույն տեղում, էջ 600:
4. Նույն տեղում, էջ 475-6:
5. Նույն տեղում, էջ 600:
6. Նույն տեղում:

*առաջին անգամ տպագրվել է ԱԶԳ օրաթերթում,
22 մայիսի, 2007թ., էջ 4*

Կրկին Հայաստանի Հանրապետության սահմանների և Լեռնային Ղարաբաղի ինքնորոշման մասին

Միջազգային իրավունքում սահման տերմինը բնորոշում է այն գիծը, որը որոշում է պետության կամ մեկ այլ միջազգային կարգավիճակ ունեցող միավորի իրավասության տարածքային ոլորտի վերջնագիծը¹:

(In International law, the term “boundary” means a line which determines the limit of the territorial sphere of jurisdiction of States or other entities having an international status.)

Ավելի պարզ ասած՝ սահմանում է այն գիծը, մինչև ուր գործում են տվյալ պետության օրենքները, իսկ դրանից անդին գործում են, անպայմանորեն միջազգային իրավունքի սուբյեկտ հանդիսացող, մեկ այլ պետական միավորի օրենքները: Այստեղից ակնհայտ է, որ սահմանն ածանցվում է պետականությունից, այսինքն՝ որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտ ճանաչված լինելուց: Անվիճելի է, որ այսօր գործող Միմսկի խմբի եռանախագահության երկրներից և ոչ մեկը՝ ներառյալ՝ ԱՄՆ և Ֆրանսիան, նախկին Սովետական Միության մեջ ընդգրկված և ոչ մի վարչական միավոր երբեք չեն ճանաչել որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտ²: Հետևաբար այդ միավորների վարչական բաժանարար գծերը միջազգային իրավունքի առումով երբեք չեն ունեցել սահմանի կարգավիճակ, որպեսզի այսօր հիմք լիներ խոսելու սահմանների անձեռնմխելիության մասին: Առավել ևս սա վերաբերում է բոլոր այն վարչական միավորների (ինքնավար հանրապետություններ, մարզեր և օկրուգներ) և սովետական սոցիալիստական հանրապետությունների բաժանարար գծերին, որոնց վարչական ենթակայության տակ էին գտնվում տվյալ միավորները: Միմիայն՝ վարչական ենթակայության: Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ ՄՍՀՄ ինքնավար միավորները մաս էին կազմում միասնական և մեկ միջազգային ինքնություն (*international personality*) ունեցող ՄՍՀՄ-ին և բնավ ոչ այն հանրապետություններին, որոնց միջոցով նրանց ենթակայությունը միջնոր-

դավորված էր պետությանը: Պետությունը մեկն էր՝ ՍՍՀՄ: Ինչպես, օրինակ Հայաստանի Հանրապետության ցանկացած բնակավայր այսօր մաս է կազմում Հայաստանի Հանրապետությանը, թեև նրա ենթակայությունը միջնորդավորված է մարզային ենթակայությամբ:

Այսու, միջազգային իրավունքի տեսանկյունից անհեթեթ է Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը սահմանափակել Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի, այսպես կոչված, սահմանով: Սա նշանակում է ստալինյան սահմանադրությանը գերակայություն տալ միջազգային իրավունքի անբեկանելի սկզբունքների, տվյալ դեպքում *jus cogens*-ի կարգավիճակ ունեցող ազգային ինքնորոշման իրավունքի նկատմամբ³:

Ընդհանրապես, եռանախագահներից ոմանց հայտարարություններն առ այն, որ ճանաչում են Ադրբեջանի, այսպես կոչված, տարածքային ամբողջականությունը, կամ Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշման սկզբունքի Լեռնային Ղարաբաղի Մարզի տարածքով սահմանափակելու փորձը, միջազգային իրավունքի կոպիտ խախտում է: Դա նրանց չվերաբերող հարց է և նրանք գործում են *ultra vires*, այսինքն՝ ակնհայտորեն գերազանցում են իրենց վերապահված լիազորությունները: Նրանց մանդատը միայն միջնորդությունն է, ոչ թե սեփական երկրների քաղաքական տեսակետների արտահայտումը: Այսինքն՝ նրանք պետք է միջնորդեն, որպեսզի գտնվի փոխադարձաբար ընդունելի լուծում՝ 2 հարցում՝

- ա) Լեռնային Ղարաբաղի ժողովուրդն իրականացնի իր ինքնորոշման իրավունքը;
- բ) երկու նորանկախ պետությունների՝ Հայաստանի Հանրապետության և Ադրբեջանի Հանրապետության, միջև որոշվի փոխադարձաբար ընդունելի սահման:

Եթե Լեռնային Ղարաբաղի ժողովուրդն իր ինքնորոշման իրավունքն իրականացնի Հայաստանի Հանրապետությանը միանալու տարբերակով, ընդ որում ինքնորոշման դրսևորման ձևը բացառապես նրանց որոշելիքն է, ապա վերոնշյալ հարցերը կմիանան: Սահմանի փաստացի ուղեգծի հարցը 2 հարակից պետությունների

որոշելիք խնդիր է՝ 2 պետությունների բացառիկ իրավասության ներքո գտնվող հարց: Այլ պետությունները չեն կարող անել այլ բան, քան ընդունել այդ երկու պետությունների որոշածը⁴:

(The actual course of a boundary is a matter to be determined by the two adjacent States, a question subject to the exclusive competence of the two States. Other States cannot but accept what these two States decide.)

Այստեղ անհրաժեշտ է հիշեցնել, որ միջազգային հանրության հայ-ադրբեջանական, ինչպես նաև հայ-վրացական, սահմանների վերաբերյալ քաղաքական կամքի վերջին օրինական դրսևորումը եղել է Փարիզի վեհաժողովում (1919-1920թթ.): Դրանից հետո ինչ տեղի է ունեցել տարածաշրջանում, ըստ միջազգային իրավունքի, անօրինական է (unlawful) և չի կարող ստեղծել իրավական հետևանքներ, քանզի Հարավային Կովկասի 3 անկախ երկրներն էլ նախ բռնազավթվել են (occupied), ապա և բռնակցվել են (annexed), Սովետական Միություն անունով հանդես եկող Ռուսաստանին⁵:

Այսպես, Փարիզի վեհաժողովն իր «Հայաստանի սահմանները որոշող հանձնաժողովի առաջարկների և զեկույցի» մեջ (24 փետրվարի, 1920թ.) (*Report and Proposals of the Commission for the Delimitation of the Boundaries of Armenia, 24 February 1924*)⁶, որը ստորագրել են Բրիտանական կայսրության, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի ներկայացուցիչները, հայտարարում է.

«Ինչ վերաբերում է Հայաստանի պետության և Վրաստանի, ինչպես նաև Ադրբեջանի սահմանին, ապա Հանձնաժողովը գտնում է, որ ներկայումս նախընտրելի է սպասել վերոնշյալ սահմանների հստակեցման վերաբերյալ այնպիսի համաձայնության արդյունքներին, որոնց երեք հանրապետություններն իրենք կհանգեն պայմանագրերի մեջ:

Այն դեպքում, եթե սույն հանրապետություններն իրենց սահմանների վերաբերյալ չեն հանգի որևէ համաձայնության, ապա հարցը պետք է փոխանցվի Ազգերի լիգայի իրավաբարությանը, որը կստեղծի միջդաշնակցային Հանձնաժողով՝ տեղում որոշելու վերոնշյալ սահմանները՝ հաշվի առնելով, որպես սկզբունք, ազգագրական տվյալները:»

(As regards the boundary between the State of Armenia and Georgia and Azerbaijan, the Commission considers that, it is advisable for the present to await the results of the agreement, provided for in the treaties existing between the three Republics, in regard to the delimitation of their respective frontiers by the States themselves.

In the event of these Republics not arriving at an agreement respecting their frontiers, resort must be had to arbitration by the League of Nations, which would appoint an interallied Commission to settle on the spot the frontiers referred to above, taking into account, in principle, of ethnographical data.)

Հուլիս կարևոր է, որ նշյալ փաստաթուղթն ընդգրկվել է ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռի (22 նոյեմբերի, 1920թ.) (Arbitral Award, November 22, 1920) *Ամբողջական զեկուլյցի* մեջ, որպես 1-ին հավելվածի 2-րդ փաստաթուղթ (*Full Report, Annex I, No 2*), որը վկայում է, որ Սիագյալ Նահանգները ճանաչել են նշյալ փաստաթղթի իրավական էությունն ու օրինականությունը⁷:

Նշյալ դրույթները ներառվել են նաև Սևրի պայմանագրի (10 օգոստոսի, 1920թ.) մեջ, որը ստորագրել են 18 երկիր: Պայմանագրի 92-րդ հոդվածն ամրագրում է.

Հայաստանի և Ադրբեջանի, ինչպես նաև Վրաստանի, միջև սահմանները կորոշվեն շահագրգիռ երկրների ուղղակի համաձայնության միջոցով:

Այն դեպքում, երբ շահագրգիռ երկրները մինչև 89-րդ հոդվածում հիշատակված որոշման օրը⁸ չեն կարողանա համաձայնությամբ որոշել սահմանները, ապա խնդրո առարկա սահմանը կորոշվի Գլխավոր դաշնակից ուժերի կողմից, որոնք էլ տեղում կիրականացնեն նաև սահմանանշումը:

(The frontiers between Armenia and Azerbaijan and Georgia respectively will be determined by direct agreement between the states concerned.

In the either case the States concerned have failed to determine the frontier by agreement at the date of the decision referred to in Article 89, the frontier line in question will be determined by the Principal Allied Powers, who will also provide for its being traced on the spot)⁹.

Առնվազն տարօրինակ է, որ այսօր փորձ է արվում ներպետական և կուսակցական որոշումներին, որոնք առավելագույնը կարող են ունենալ միակողմ օրենսդրական փաստաթղթի (*unilateral legal act*) կարգավիճակ, գերակա կարգավիճակ տալ

միջազգային փաստաթղթերի նկատմամբ, որոնք այսօր արտահայտում են ավելի քան 20 երկրի, այդ թվում Մինսկի եռանախագահության երկու անդամ երկրների՝ Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի, քաղաքական կամքը:

Վերոշարադրյալը կարելի է ամփոփել հետևյալ կերպ.

1. Հայաստանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության և Ադրբեջանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության վարչական բաժանարար գիծը երբեք սահման չի եղել, հետևաբար տեղին չէ խոսել *«սահմանների անձեռնմխելիության»* մասին:
2. Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի և Ադրբեջանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության վարչական բաժանարար գիծը երբեք սահման չի եղել, հետևաբար տեղին չէ Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը սահմափակել ստալինականերտ մարզի վարչարարության պարագծով:
3. Մինսկի եռանախագահության անդամները լիազորված չեն դատողություններ անելու տարածքների պատկանելության կամ սահմանների վերաբերյալ. նրանք իրավարարներ չեն, նրանք միայն միջնորդներ են:
4. Հայ-ադրբեջանական, ինչպես նաև հայ-վրացական, սահմանների վերաբերյալ միջազգային հանրության քաղաքական կամքի վերջին օրինական դրսևորումը եղել է Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի (1919-1920թթ.) *ad hoc* հանձնաժողովի 1920թ.-ի փետրվարի 24-ի գեկույց-առաջարկը:
5. Վերոնշյալ փաստաթղթի դրույթները ամրագրված են Սկրի պայմանագրում, հետևաբար հանդիսանում են այն ստորագրած երկրների քաղաքական կամքի դրսևորումը:

Եզրակացություն

Հայ-ադրբեջանական սահմանի վերաբերյալ միակ օրինական փաստաթուղթը Փարիզի վեհաժողովի հատուկ հանձնաժողովի 1920թ.-ի փետրվարի 24-ի զեկույց-առաջարկն է, որով Ազգերի լիգային էր վերապահված հայ-ադրբեջանական սահմանազատումը: Ուստի, ՄԱԿ-ը՝ որպես Ազգերի լիգայի իրավահաջորդ, և մասնավորապես ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը՝ որպես Գլխավոր դաշնակից ուժերի տեղապահ, պարտավորություն ունեն կենսագործել այդ սահմանազատումը՝ հիմք ընդունելով 1920թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերի ազգային տեղաբաշխման տվյալները: Ներկայիս ազգային տեղաբաշխումը չի կարող հիմք հանդիսանալ սահմանազատման համար, քանզի այն առաջացել է Ադրբեջանի հանցավոր հայաթափման՝ էթնիկ զտման, քաղաքականության հետևանքով, իսկ հանցագործության հետևանքները չեն կարող առաջացնել իրավունքներ՝ *Ex injuria non oritur jus*¹⁰:

Հղումներ և ծանոթագրություն

1. Michael Bothe, Boundaries, in R. Bernhardt (ed.), Encyclopedia of the Public International Law, Volume I (1992), p. 443.
2. Միջազգային իրավունքը միանգամայն հստակ է պետականության հարցում: Մասնավորապես, Մոնտեվիդեոյի Պետությունների իրավունքների և պարտականությունների մասին 1933թ.-ի կոնվենցիայի (*Convention on Rights and Duties of States, Montevideo, 1933*) առաջին հոդվածն ամրագրում է պետականության 4 չափորոշիչները, որոնք պարտադիր են միջազգային իրավունքի սուբյեկտ լինելու համար: Դրանք են. ա) մշտական բնակչություն, բ) որոշակիացված տարածք, գ) կառավարություն, և դ) այլ պետությունների հետ հարաբերությունների մեջ մտնելու կարողություն: (Article I: (a) a permanent population; (b) a defined territory; (c) government; and (d) capacity to enter into relations with the other States). (Ian Brownlie, Principles of Public International Law, 5th edition, Oxford, 2001, p. 70.) Վերջին չափորոշիչը համարվում է ամենակարևորը: (Williams S.A., De Mestral A.L.C., An Introduction to International Law, Toronto and Vancouver, 1987, p. 45): Ուզում եմ շեշտել, որ խոսքը գնում է ոչ թե պարզապես միջպետական հարաբերությունների իրավունքի դատարկախոս հայտարարության մասին, այլ դիվանագիտական հարաբերությունների մեջ մտնելու իրական կարողության մասին, այսինքն՝ օտար երկրներում, ինչպես նաև սեփական երկրում՝ օտար, դեսպանատների բացման և գործունեություն ծավալման մասին:
3. Այս մասին ավելի հանգամանալից տես՝ Արա Պապյան, Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը ժողովուրդների ինքնորոշման և տարածքային ամբողջականության լույսի ներքո, Ազգ, 22 մայիսի, 2007թ., էջ 4:
4. Michael Bothe, Boundaries, նշվ. աշխ., էջ 448:

5. Shi'u` Report [Pursuant to H. Res. 346 and H. Res. 438], Communist Takeover and Occupation of Armenia, 83d Congress 2d Session, House of Representatives, Rept. 2684, Part 8, December 31, 1954.
6. United States National Archives, Records of the Department of State Relating to Political Relations between Armenia and other States, 1910-1929, 760J.6715/60-760J.90C/7
7. Հիշատակելի է, որ Միացյալ Նահանգները երբեք չի ճանաչել Վրաստանի և Ադրբեջանի առաջին հանրապետությունների անկախությունը, ի տարբերություն Հայաստանի առաջին Հանրապետության անկախության, որը ճանաչել է 1920թ. ապրիլի 23-ին: Սա պայմանավորված էր նաև այն հանգամանքով, որ նշյալ երկու պետությունները, նկրտումներ ունենալով հայաբնակ տարածքների նկատմամբ, ոտնահարում էին ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի հռչակած ինքնորոշման սկզբունքը (Papers Relating to Foreign Relations of the United States, 1920, v. III, Washington, 1936. p. 778; H. Lauterpacht, Recognition in International Law, Cambridge, 1947, p. 11):
8. Նկատի ունի ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռը, որն ուժի մեջ է մտել 1920 թ. նոյեմբերի 22-ին:
9. Treaty of Peace with Turkey, Signed at Sevres, August 10, 1920. London, Printed and Published by His Majesty's Stationery Office, 1920, p. 26.
10. Ian Brownlie, Principles of Public International Law, 5th ed., Oxford, 2001, Glossary.

*առաջին անգամ տպագրվել է ԱԶԳ օրաթերթում,
28 հունիսի, 2007թ., էջ 4*

*տե՛ս նաև FRANCE-ARMENIE ամսագրում,
№ 300, 16-31 հուլիսի, 2007թ., էջ 21-22*

Նախկին սովետական հանրապետությունների ճանաչման, ինքնորոշման և սահմանների մասին

Հայ քաղաքական մտքի դաշտում կան բազմաթիվ դեգերող մոլորություններ, այսինքն՝ շատերը կրկնում են մտքեր, որոնք բնավ չեն համապատասխանում իրականությանը և որևէ հիմք չունեն միջազգային իրավունքի մեջ: Դրանցից է այն թյուրմբռնումը՝ իբր Եվրամիության պետությունները, 1991-1992թթ. ճանաչելով նախկին Սովետական Միության հանրապետությունների անկախությունը, միաժամանակ ճանաչել են այդ պետությունների սահմանների անձեռնմխելիությունը:

1991թ. դեկտեմբերի 16-ին Բրյուսելում Եվրոպական համայնքի (European Community)¹ երկրների արտաքին գործոց նախարարները Եվրոպական խորհրդի խնդրանքով² իրենց դիրքորոշումն ամփոփեցին անկախության ուղին բռնած երկրների ճանաչման գործընթացի նկատմամբ մեկ միասնական հռչակագրի մեջ: Փաստաթուղթը պաշտոնապես անվանված է. *Հռչակագիր «Արևելյան Եվրոպայում և Սովետական Միության [տարածքում] նոր պետությունների ճանաչման ուղեցիկների» վերաբերյալ (Declaration on the “Guidelines on the Recognition of New States in Eastern Europe and in the Soviet Union”)*: Միջազգային իրավունքում հռչակագիրը (*declaration*)³, անկախ ստորագրողների քանակից, միակողմանի փաստաթուղթ է (*unilateral act*): Այսինքն, այն քաղաքական դիրքորոշման արտահայտում է, սակայն կատարման համար պարտադիր իրավական փաստաթուղթ չէ, թեև կարող է լինել նաև այդպիսին⁴: Քանի որ Եվրախորհուրդը, որի խնդրանքով մշակվել է միասնական դիրքորոշումը, ինչպես նաև արտգործնախարարների հավաքը, պաշտոնական կառույցներ չեն (որովհետև նրանց գոյությունն ու լիազորությունները ամրագրված չեն եվրամիութենական պայմանագրերի մեջ), ուստի նշյալ փաստաթուղթը առավելապես քաղաքական բնույթի է, քան իրավական:

Հռչակագրի նախաբանում արտահայտված է փաստաթղթի էությունը. «Համայնքը և նրա անդամ երկրները վերահաստատում

են իրենց հավատարմությունը Հելսինկիի եզրափակիչ փաստաթղթի և Փարիզի ուխտի սկզբունքների նկատմամբ, հատկապես՝ ինքնորոշման»։ (The Community and its Member States confirm their attachment to the principles of the Helsinki Final Act and the Charter of Paris, in particular the principle of the self-determination.)

Այստեղ առկա է կարևոր մի քանի հանգամանք.

ա) վերոնշյալ փաստաթղթի հիմքը հավատարմությունն է ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի նկատմամբ, քանի որ նախաբանում առանձնանշված է միայն այդ սկզբունքը;

բ) անկախացող երկրների ճանաչումը ինքնորոշման սկզբունքի իրականացում է;

գ) անկախության ճանաչումը պայմանավորված չէ տվյալ երկրի մեջ գոյություն ունեցող վարչական միավորի կարգավիճակով կամ ընդհանրապես որևէ վարչական միավորի առկայությամբ կամ սահմաններով;

դ) չկա որևէ հիշատակում, այսպես կոչված, տարածքային ամբողջականության մասին:

Մինչև փաստաթղթի կետերի վերլուծմանն անցնելը, անհրաժեշտ են համարում շեշտել միջազգային իրավունքի մի խիստ կարևոր սկզբունք. փաստաթղթերը գործում են ամբողջության մեջ և նրա կետերը փոխկապակցված են: Այսինքն, եթե կողմերից մեկը չի իրականացնում պարտավորություն պարունակող որևէ դրույթ, դրանով նա խաթարում է փաստաթղթի ողջ էությունը և չի կարող վկայակոչել տվյալ փաստաթղթի իր համար իրավունքները պարունակող կետերը: Կարճ ասած՝ **ամեն ինչ կամ ոչինչ**:

Հռչակագրի առաջին կետն իր «հարգանքն է հայտնում ՄԱԿ-ի կանոնակարգի հիմնադրույթների, Հելսինկիի եզրափակիչ փաստաթղթի և Փարիզի ուխտի պարտավորությունների նկատմամբ, հատկապես նրանց, որոնք վերաբերում են օրենքի իշխանությանը, ժողովրդավարությանը և մարդկային իրավունքներին» (especially with regard to the rule of law, democracy and human rights):

Ակնհայտ է՝ այստեղ առանձնանշված են **օրենքի իշխանությունը, ժողովրդավարությունը և մարդկային իրավունքները**:

Սկզբունքներ, որոնք ո՛չ անկախացումից առաջ, և ո՛չ էլ անկախացումից հետո երբեք չեն հարգվել Ադրբեջանի կողմից, հատկապես այդ երկրի հայազգի քաղաքացիների նկատմամբ:

Երկրորդ կետը խոսում է *«էթնիկ, ազգային խմբերի և փոքրամասնությունների իրավունքների երաշխավորման մասին»* (guarantees for the rights of ethnic and national groups and minorities): Իրավունքներ, որոնք դարձյալ երբեք չեն հարգվել Ադրբեջանի կողմից:

Միայն երրորդ կետում կա հիշատակում *«բոլոր սահմանների անձեռնմխելիության հարգանքի»* (respect for the inviolability of all frontiers) մասին և միաժամանակ նշված է դրանց փոփոխելու հնարավորությունը՝ *«խաղաղ ճանապարհով և ընդհանուր համաձայնությամբ»* (by peaceful means and by common agreement): Քանի որ, ինչպես նշեցինք վերը, Հռչակագիրը խարսխված է Հելսինկիի եզրափակիչ փաստաթղթի, Փարիզի ուխտի, ինչպես նաև ՍԱԿ-ի կանոնակարգի, սկզբունքների վրա, ուստի *«սահմանների անձեռնմխելիություն»* հասկացությունը պետք է մեկնաբանվի ըստ այդ փաստաթղթերի: Իսկ այդ փաստաթղթերում խոսքը բնավ էլ չի գնում սահմանների բացարձակ անձեռնմխելիության մասին, այլ *«ուժի կամ ուժի սպառնալիքի»* կիրառմամբ դրանց փոփոխելիության անընդունելիության մասին⁵: Եվրամիության երկրները խնդրո առարկա Հռչակագրով, հաշվի առնելով, որ ՍՍՀՄ կազմալուծումով առաջանում էր իրավական վակուում, մինչև անկախացող երկրների կողմից վերոհիշյալ հիմնարար փաստաթղթերի ստորագրումը, այդ փաստաթղթերի երաշխիքները տարածում էին անկախացող երկրների վրա, որպեսզի վերջիններիս գերծ պահեին արտաքին զինված հարձակումներից: Օրինակ, Աֆղանստանը չհարձակվեր Թուրքմենստանի վրա, կամ Ֆինլանդիան Ռուսաստանի: Այստեղ անհրաժեշտ է ընդգծել, որ *«սահման»* ասածը այն է, ինչ սովետական իրականության մեջ հիշատակվում էր և ամրագրված էր օրենքով որպես *«պետական սահման»* (государственная граница): Այսինքն կար սովետա-թուրքական սահման և չկար հայ-թուրքական սահման, կար սովետա-լեհական սահման և չկար

բելառուս-լեհական սահման: Հետևաբար չկար, միջազգային իրավունքի առումով և ոչ թե կենցաղային ընկալմամբ, հայ-ադրբեջանական սահման, կամ բելառուս-ռուսական սահման:

Ամփոփելով Եվրամիության կողմից նախկին սովետական և արևելաեվրոպական մի շարք երկրների ճանաչման ուղենիշների քննությունը՝ կարելի է անել հետևյալ եզրակացությունները.

1. Փաստաթղթի հիմքն ինքնորոշման սկզբունքն է, որը չի սահմանափակված միայն կամ որևէ միութենական հանրապետություններով կամ վարչական այլ միավորով:

2. Հաջորդականության սկզբունքի կիրառմամբ օրենքի իշխանությանը, ժողովրդավարությանը և մարդկային իրավունքներին մնացած բոլոր սկզբունքների նկատմամբ տրվել է առաջնային կարգավիճակ:

3. Որպես երկրորդ հիմնական սկզբունք Հռչակագիրը վկայակոչում է էթնիկ, ազգային խմբերի և փոքրամասնությունների իրավունքների երաշխիքը:

4. Ուղենիշների մեջ չկա ճանաչվող կազմավորումների սահմանների բացարձակ անձեռնմխելիության սկզբունք, այլ հարգանք այդ սկզբունքի նկատմամբ և սահմանների փոփոխման հնարավորություն խաղաղ ճանապարհով և ընդհանուր համաձայնությամբ:

Հետևաբար.

ա) «սահման» ասածը և «սահմանների անձեռնմխելիություն» ասածը պետք է հասկանալ միջազգային իրավունքի տեսանկյունով և չցուցաբերել կամայական մոտեցում;

բ) Ադրբեջանը, որը կոպտորեն, բազմիցս և հետևողականորեն ոտնահարել և ոտնահարում է Հռչակագրի մեջ ամրագրված սկզբունքները, չի կարող վկայակոչել նույն փաստաթղթի միայն մի կետը և փորձ անել իր իրավունքները պաշտպանել դրանով:

Հղումներ և ծանոթագրություն

1. Եվրոպական Միության անվանումը մինչև 1993թ.-ի նոյեմբերի 1-ը:
2. Չլիոթել Եվրոպայի խորհրդի (Council of Europe) կամ Եվրոպական Միության խորհրդի (Council of the European Union) հետ: Եվրոպական խորհուրդը, որը հաճախ վկայվում է

որպես Եվրոպական զագաթաժողով (European Summit) գումարվում է տարին առնվազն չորս անգամ և ներառում է Եվրամիության անդամ երկրների պետության կամ կառավարության ղեկավարներին և Եվրահանճնաժողովի նախագահին (President of European Commission):

3. C.-A. Fleischhauer, Declaration, in: R. Bernhardt (ed.), Encyclopedia of Public International Law, Amsterdam, v. I (1992) p. 971.
4. W. Fiedler, Unilateral Acts in International Law, in: R. Bernhardt (ed.), Encyclopedia of Public International Law, Amsterdam, v. IV (2000) p. 1018.
5. Այդ մասին ավելի հանգամանալից տես՝ Արա Պապյան, Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը ժողովրդների ինքնորոշման և տարածքային ամբողջականության լույսի ներքո, Ազգ, 22 մայիսի, 2007թ., էջ 4; Արա Պապյան, Կրկին Հայաստանի չանրապետության սահմանների և Լեռնային Ղարաբաղի ինքնորոշման մասին, Ազգ, 28 հունիսի, 2007թ., էջ 4:

Հ ա յ տ ա ռ ա ը ո թ յ ո Ւ Ն

միջազգային իրավունքով Հայաստանի Հանրապետությանը վերապահված տարածքի մի մասի վրա Հայաստանի Հանրապետության ինքնիշխանության վերականգնման վերաբերյալ

1. Գեկավարվելով Հայաստանի Հանրապետության, Ադրբեջանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության նախագահների կողմից ստորագրված Մոսկվայի հռչակագրի (2 նոյեմբերի, 2008թ.) այն հիմնադրույթով, որ Լեռնային Դարաբաղի հակամարտության քաղաքական լուծումը դիտարկվում է *«միջազգային իրավունքի նորմերի ու սկզբունքների և այդ շրջանակներում ընդունված որոշումների ու փաստաթղթերի հիման վրա»*,
2. համոզված լինելով, որ միջազգային իրավունքով Հայաստանի Հանրապետությանը հատկացված կամ վերապահված տարածքի վրա ՀՀ ռոտնահարված ինքնիշխանության վերականգնումն է միայն հայոց պետականության հարատևման և հայ ժողովրդի գոյատևման երաշխիքը,
3. վստահ լինելով, որ քաղաքացիների անվտանգության ապահովումը, երկրի տնտեսական զարգացման ու բարեկեցության համար նպաստավոր պայմանների ստեղծումը հնարավոր է միայն որոշակի կենսապայմանների առկայության դեպքում,
4. նպատակ ունենալով ողջ տարածաշրջանում հաստատել հարատև ու կայուն խաղաղություն, որը կարող է խարսխված լինել միայն արդարության և Հայաստանի Հանրապետության հանդեպ միջազգային կազմակերպությունների ու առանձին պետությունների կողմից ստանձնած պարտավորությունների լիակատար իրականացման վրա,

5. ի մտի ունենալով, որ որևէ սահման անվավեր և անօրինական է, եթե այն կայացել կամ ամրագրվել է անվավեր և անօրինական պայմանագրի կամ նման այլ փաստաթղթի հիման վրա և, ըստ այդմ, նրա վրա չեն կարող տարածվել միջազգային իրավունքի սկզբունքները, այդ թվում նաև, այսպես կոչված, սահմանների անձեռնմխելիության սկզբունքը,
6. հավաստելով, որ *«սզգերի միջև իրավահավասարության և ժողովուրդների ինքնորոշման վրա հիմնված քարեկամական հարաբերությունների զարգացումը»* որպես նպատակ ներառված է ՄԱԿ-ի կանոնադրության մեջ (հոդված 1, § 2),
7. վկայակոչելով, որ ըստ *ՄԱԿ-ի կանոնադրությունից բխող միջազգային իրավունքի սկզբունքների, պետությունների միջև քարեկամական հարաբերությունների և համագործակցության մասին հռչակագրի* (17 հոկտեմբերի, 1970թ.) *«Յուրաքանչյուր պետություն պարտավորված է միասնական և անհատական գործունեությամբ աջակցել իրավահավասարության և ժողովուրդների ինքնորոշման սկզբունքի իրականացմանը»*,
8. առանձնանշելով, որ Ադրբեջանական Հանրապետությունը հայոց պետության դեմ իրականացնելով լիակատար շրջափակում, և ի հետևանք Հայկական ՄՍՀ և հետագայում Հայաստանի Հանրապետության դեմ իրականացրած չիրահրված և չարանենգ նախահարձակումների, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետության տարածքի մի մասի գավթման պատճառով (Արծվաշեն բնակավայրը), այսինքն *«պետության տարածքային ամբողջականության և քաղաքական անկախության դեմ ուժի սպառնալիքից կամ ուժի կիրառումից»* ձեռնպահ մնալու սկզբունքի ոտնահարումը ի չիք է դարձրել վերոհիշյալ սկզբունքի իրավունքը Ադրբեջանական Հանրապետության համար,
9. նշելով, որ Արցախը (Գաշտային և Լեռնային Գարաբաղը) և Նախիջևանը Ադրբեջանական ՄՍՀ ենթակայության ներքո են հայտնվել միջազգային իրավունքի և ներպետական օրենսդրության կոպիտ խախտումներով, համապատասխանաբար Ռու-

սաստանի կոմունիստական (բանվորական) կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի Կովկասյան բյուրոյի 1921թ. հուլիսի 5-ի որոշմամբ և Մոսկվայի (16 մարտի, 1921թ.) ու նրանից ածանցվող Կարսի (13 հոկտեմբերի, 1921թ.) անվավեր ու անօրինական պայմանագրերի 3-րդ և 5-րդ հոդվածների հիման վրա,

10. վկայաբերելով Պայմանագրերի իրավունքի մասին Վիեննայի 1969թ. կոնվենցիայի 53-րդ հոդվածը, որով պայմանագիրն անվավեր է համարվում, եթե կնքման պահին հակասել է միջազգային իրավունքի անբեկանելի սկզբունքի՝ *jus cogens-ի*,
11. ճանաչելով վերոհիշյալ Մոսկվայի (16 մարտի, 1921թ.) և Կարսի (13 հոկտեմբերի, 1921թ.) պայմանագրերի անվավերությունը ստորագրման պահից, քանի որ երկուսն էլ կնքվել են միջազգային իրավունքի անբեկանելի սկզբունքների՝ *jus cogens-ների*, բացահայտ, բազմակի և կոպիտ խախտումներով,
12. առաջնորդվելով ՄԱԿ-ի իրավանախորդի՝ Ազգերի լիգայի, Հայաստանի սահմանները որոշող Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի անդամությամբ հանձնաժողովի զեկույցի առաջարկներով (24 փետրվարի, 1920թ.), որը նախատեսում էր Հարավային Կովկասում սահմանազատումն իրականացնել ազգային տեղաբաշխման սկզբունքով,
13. ընդունելով, որ Հարավային Կովկասում սահմանազատումն ու սահմանանշումը, ըստ Սևրի պայմանագրի (10 օգոստոսի, 1920թ.) 92-րդ հոդվածի, վերապահված է Գլխավոր դաշնակից ուժերին (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, ԱՄՆ և Իտալիա), որոնք էլ, իրենց հերթին, պետք է ղեկավարվեն Հայաստանի սահմանները որոշող վերոնշյալ հանձնաժողովի առաջադրած ազգային տեղաբաշխման սկզբունքով՝ հիմք ընդունելով հայ-թուրքական սահմանը որոշելու պահին (22 նոյեմբերի, 1920թ.) եղած ժողովրդագրական իրավիճակը,
14. կարևորելով, որ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները ճանաչել են նշյալ սկզբունքը, ներառելով այն ընդգրկող փաստաթուղթն

ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռի Ամբողջական գեկույցի մեջ (22 նոյեմբերի, 1920թ.), որպես 1-ին հավելվածի 2-րդ փաստաթուղթ,

15. գիտակցելով, որ Սևրի պայմանագիրը (10 օգոստոսի, 1920թ.) ստորագրվել է *«քարծր պայմանավորվող կողմերի»* միջև, հետևաբար, ըստ *Վիեննայի Պայմանագրերի մասին կոնվենցիայի* (1969թ.) 2-րդ հոդվածի 6-րդ կետի, և *Պայմանագրերի նկատմամբ պետությունների իրավահաջորդության մասին Վիեննայի միջազգայնագրի* (1978թ.) 2-րդ հոդվածի 11-րդ կետի, կողմերը պարտավորվում են պայմանագիրն ընդունել որպես կատարման համար պարտադիր փաստաթուղթ, անկախ պայմանագրի ուժի մեջ մտած կամ չմտած լինելուց,
16. նկատի ունենալով, որ Ադրբեջանի Հանրապետությունը *Պետական անկախության վերականգնման սահմանադրական ակտով* (18 հոկտեմբերի, 1991թ.) իրեն հայտարարել է Ադրբեջանի առաջին հանրապետության (1918-1920թթ.) ուղղակի իրավահաջորդը, ըստ այդմ չեղյալ է հայտարարել միջևիսկ Լեռնային Ղարաբաղի իր հետ ունեցած վարչական կապը, որը գոյություն է ունեցել Ադրբեջանական ՍՍՀ գոյության մի ժամանակահատվածում (1921-1991թթ.),
17. հաշվի առնելով, որ 1991թ.-ի դեկտեմբերի 16-ին Բյուրսելում Եվրոպական համայնքի (ներկայումս՝ Եվրոպական Միություն) երկրների արտաքին գործերի նախարարները *«Արևելյան Եվրոպայում և Սովետական Միության [տարածքում] նոր պետությունների ճանաչման ուղեկիշների»* վերաբերյալ հռչակագրով ընդունել են սահմանների փոփոխելիության հնարավորությունը *«խաղաղ միջոցներով և ընդհանուր համաձայնությամբ»*,
18. շեշտելով, որ նույն հռչակագրով *«բոլոր սահմանների անձեռնմխելիության»* նկատմամբ հարգանքը պայմանավորված է եղել *«օրենքի իշխանության, ժողովրդավարության և մարդկային իրավունքների»* հարգանքով, ինչպես նաև *«էթնիկ, ազգային խմբերի և փոքրամասնությունների իրավունքների երաշխա-*

վորմամբ», որոնցից և ոչ մեկը չի իրականացվել աղբբեջանական պետության կողմից,

19. հիշելով, որ 1918-1920թթ. և 1991-1994թթ. Աղբբեջանական Հանրապետությունն իր հայազգի քաղաքացիների և բնակիչների նկատմամբ իրականացրել է ռազմական միջոցներով էթնիկ գտման, իսկ 1920-1991թթ.՝ ազգային խտրականության բիրտ քաղաքականություն,
20. չմոռանալով նաև, որ Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի կամքի ազատ և խաղաղ դրսևորմանը (ցույցեր, հանրահավաքներ, հանրաքվեներ, հայցադիմումներ, կոչեր և այլն) Աղբբեջանը հակադրել է բռնի ուժ, խաղաղ բնակչության դեմ ներքին գորքերի օգտագործմամբ ձեռնարկել է ոչ համարժեք պատժիչ գործողություններ, պետականորեն կազմակերպել է Աղբբեջանի հայ բնակիչների ջարդեր (Սումգայիթ, Բաքու, Կիրովաբաղ և այլն), վարձկանների օգտագործմամբ (ուկրաինացիներ, աֆղաններ, ռուսներ և այլն) խաղաղ բնակչության դեմ սանձազերծել է անողորք պատերազմ և ի վերջո խայտառակ ռազմական պարտություն է կրել,
21. ընդգծելով այն հանգամանքը, որ Աղբբեջանական ՍՍՀ-ն ՍՍՀՄ-ից անկախացել է ՍՍՀՄ այդ ժամանակ գործող օրենսդրության ոտնահարումով, մասնավորապես *ՍՍՀՄ-ից սովետական հանրապետությունների անջատման մասին օրենքի* (3 ապրիլի, 1990թ.) 3-րդ հոդվածի խախտումով, որով ինքնավար միավորներին տրվում էր առանձին հանրաքվեով իրենց ճակատագիրը տնօրինելու իրավունք,

Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Ժողովը, գործելով իր իրավասությունների շրջանակում (ՀՀ Սահմանադրություն, հոդված 62), սույն հայտարարությամբ դիմում է Հայաստանի Հանրապետության նախագահին, որպես Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության երաշխավորի (ՀՀ Սահմանադրություն, հոդված 49), քայլ անել Հայաստանի

Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերականգնման ուղղությամբ՝ վերականգնել Հայաստանի Հանրապետության ինքնիշխանությունը Լեռնային Ղարաբաղի Հարապետության կողմից վերահսկվող ողջ տարածքի վրա և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը հռչակել որպես Հայաստանի Հանրապետության Արցախի մարզ:

Միևնույն ժամանակ Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Ժողովը դիմում է ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին, առանձին երկրների օրենսդիր և գործադիր իշխանություններին, մասնավորապես այն երկրներին, որոնք Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ ունեն միջազգային իրավունքով ամրագրված պարտավորություններ, անել ամեն ինչ՝ վերականգնելու ՀՀ ոտնահարված ինքնիշխանությունը միջազգային իրավունքի, միջազգային առաջարկների և պարտավորությունների կիրառման պարագային աներկբայորեն ՀՀ մասը հանդիսացող այն տարածքների նկատմամբ, որոնք ստալինա-սովետական վարչատարածքային բաժանման և ռուս-թուրքական քաղաքական գործարքի հետևանքով հայտնվել են Ադրբեջանական ՍՍՀ վարչական ենթակայության ներքո և ներկայումս էլ շարունակվում են ռազմակարված մնալ Ադրբեջանական Հանրապետության կողմից:

կատարված է անկախ փորձագետ
Արա Պապյանի կողմից,
19 նոյեմբերի, 2008թ.
Երևան, Հայաստան

Заявление о восстановлении суверенитета Республики Армения над частью территории, отведенной для Республики Армения согласно международному праву

1. Руководствуясь тем положением подписанной президентами Республики Армения, Азербайджанской Республики и Российской Федерации в Москве (2 ноября, 2008г.) декларации, что политическое разрешение Нагорно-Карабахского конфликта рассматривается *«на основе международного права и норм и принятых в данной рамке резолюций и документов»*,
2. Будучи уверенными, что только восстановление пограничного суверенитета Республики Армения над территорией, принадлежащей или отведенной Республике Армения согласно международному праву, является гарантией сохранения Армянской государственности и выживания армянского народа,
3. Будучи убежденными, что обеспечение безопасности граждан, создание условий, способствующих экономическому развитию страны и благосостоянию граждан, возможно только при наличии определенных жизненных условий,
4. Имея целью установление длительного мира и стабильности в регионе, которые могут основываться только на справедливости и реализации взятых на себя международными организациями и отдельными государствами обязательств по отношению к Республике Армения,
5. Имея ввиду, что любая граница является недействительной и незаконной, если она состоялась или была определена на основе недействительных и незаконных договоренностей, на которые не могут распространяться принципы международного права, в том числе и, так называемый, «принцип нерушимости границ»,

6. Уверая, что «развитие дружественных отношений, основанных на равноправии и самоопределении народов» включено в качестве цели в Конституции ООН (статья 1, § 2),
7. Ссылаясь на то, что согласно принципам международного права, исходящих из Конституции ООН, а также Декларации о сотрудничестве и дружественных отношениях между государствами (17 октября, 1970г.) «Каждая страна обязана совместной и индивидуальной деятельностью содействовать реализации принципа равноправия и самоопределения народов»,
8. Особо отмечая факт полной блокады армянского государства Азербайджанской Республикой, злобных нападок на Армянскую ССР и позже на Республику Армения, а также факт оккупации части Республики Армения (поселение Арцвашен), т.е. нарушение принципов «территориальной целостности государства и отказа от угрозы или применения силы против политической независимости» отменило право Азербайджана на указанные принципы,
9. Подтверждая, что Арцах (Нагорный и Равнинный Карабах) и Нахиджеван оказались в административном подчинении АзССР с грубыми нарушениями международного права и внутригосударственного законодательства, соответственно решением Кавказского бюро центрального комитета коммунистической (рабочей) партии России от 5-го июля и на основе статей 3 и 5, производных от него недействительных и незаконных Московского (16 марта, 1921г.) и Карского (13 октября, 1921г.) договоров,
10. Ссылаясь на статью 53 Венской конвенции о праве о Договорах (1969г.), согласно которой договор считается незаконным, если на момент его заключения он противоречил хотя бы одному *jus cogens*-у – нерушимому принципу международного права,
11. Признавая недействительность вышеупомянутых Московского (16 марта, 1921г.) и Карского (13 октября, 1921г.) договоров с момента их подписания, поскольку оба эти договора были заключены с неприкрытыми, многочисленными и грубыми нарушениями *jus cogens*-ов – нерушимых принципов международного права,

12. Руководствуясь предложениями доклада (24 февраля, 1920г.), определяющих границы Армении, комиссии правопредшественника ООН Лиги Наций с участием Великобритании, Франции, Италии и Японии, предполагавшими реализовать делимитацию границ в Южном Кавказе в соответствии с принципом этнического распределения населения,
13. Принимая, что делимитация и демаркация границ в Южном Кавказе, согласно статье 92 Севрского договора (10 августа, 1920г.), закреплена за Главными союзными силами (Великобритания, Франция, США и Италия), которые, в свою очередь, должны были руководствоваться установленным вышеупомянутой комиссией принципом этнического распределения, принимая за основу существовавшую на момент определения армяно-турецкой границы (22 ноября, 1920г.) этнотерриториальную ситуацию,
14. Придавая важность тому обстоятельству, что США признали упомянутый принцип, включив его в *Полный доклад арбитражного решения президента США Вудро Вильсона* (22 ноября, 1920г.) в качестве Приложения I, документ №2,
15. Осознавая, что Севрский договор (10 августа, 1920г.) был подписан между «высокими договаривающимися сторонами», соответственно, согласно пункту 6 статьи 2 международной Венской конвенции о Договорах (1969г.) и пункту 11 статьи 2 Венской конвенции о Правопреемственности государств по отношению к договорам (1978г.), стороны обязываются принять договор в качестве обязательного для исполнения документа, вне зависимости от его вхождения или не вхождения в силу,
16. Принимая во внимание, что Азербайджанская Республика конституционным актом о восстановлении государственной независимости (18 октября, 1991г.) объявила себя прямой правопреемницей первой Азербайджанской Республики (1918-1920гг.), чем денонсировала свою административную связь с Нагорным Карабахом, существовавшую в одном из периодов бытности Азербайджанской ССР,

17. Учитывая, что 16-го декабря 1991 года в Брюсселе министры иностранных дел Европейского Сообщества (ныне Европейского Союза) декларацией о *«Руководящих принципах по признанию новых государств в Восточной Европе и на территории Советского Союза»* признали возможность изменения границ *«мирными средствами и всеобщим согласием»*,
18. Подчеркивая, что декларация привязывает уважение по отношению к «нерушимости всех границ» к уважению «власти закона, демократии и правам человека», равно как и к «обеспечению гарантий прав этнических и национальных групп и меньшинств», что ни коим образом не было реализовано азербайджанским государством,
19. Неизменно помня, что в 1918-1920 и в 1991-1994 годах Азербайджанская Республика по отношению к своим гражданам и жителям армянской национальности военными методами осуществляла политику этнических чисток, а в 1920-1991 годах политику грубой этнической дискриминации,
20. Не забывая, что свободному и мирному волеизъявлению народа Нагорного Карабаха (митинги, демонстрации, прошения, воззвания и т.д.) Азербайджан противопоставил грубую силу, с использованием внутренних войск против мирного населения предпринял непропорциональные карательные операции, на государственном уровне организовал резню армян Азербайджана (Сумгаит, Баку, Кировабад и т.д.), с привлечением иностранных наемников (украинцы, афганцы, пакистанцы, россияне и др.) развязал против мирного населения беспощадную войну и в последствии потерпел сокрушительное поражение,
21. Обращая внимание на то обстоятельство, что Азербайджанская ССР обрела независимость от СССР с поправками действовавшего тогда законодательства, в частности статьи 3 «Закона о выходе советских республик из состава СССР» (3 апреля, 1990г.), согласно которой автономным образованиям предоставлялось право отдельным референдумом решать собственную судьбу,

Национальное Собрание Республики Армения, действуя в рамках своей компетенции (статья 62 Конституции РА), обращается к президенту Республики Армения, как к гаранту территориальной целостности Республики Армения (статья 49 Конституции РА), предпринять шаг по восстановлению территориальной целостности Республики Армения, восстановив суверенитет Республики Армения над всей территорией, контролируемой Нагорно-Карабахской Республикой и провозгласить Нагорно-Карабахскую Республику Арцахским марзом Республики Армения.

В то же время Национальное Собрание Республики Армения обращается к Совету Безопасности ООН, к законодательным и исполнительным властям отдельных стран, в частности государств, имеющих по отношению к Армении закрепленные международным правом обязательства, предпринять все шаги для восстановления пограничного суверенитета Республики Армения на территориях, которые в случае претворения в жизнь международного права, без всякого сомнения должны являться частью Республики Армения и которые в следствии советско-сталинского территориально-административного деления и большевицко-турецкого политического сговора оказались в административном подчинении Азербайджанской ССР и поныне продолжают оставаться оккупированными Азербайджанской Республикой.

Ереван, 19 ноября, 2008г.

D e c l a r a t i o n
for reclaiming the sovereignty of the Republic of Armenia
on part of the territory stipulated to the Republic of Armenia
by international law

1. Governed by the stipulation stated in the declaration, signed by the Presidents of the Republic of Armenia, the Azerbaijani Republic and the Russian Federation in Moscow on November 2nd, 2008, that the political solution of the Nagorno-Karabakh conflict is considered *“on the basis of international law and norms, and decisions and documents accepted within this framework”*;
2. Being convinced that only upon reclaiming the disrupted sovereignty of the Republic of Armenia over the territory, which is provided for or stipulated by international law to the Republic of Armenia, is the guarantee of the Armenian statehood’s persistence and survival of the Armenian nation;
3. Being certain that the ensuring our citizens’ security, ensuring and establishing favorable conditions for the country’s economic development and welfare are possible only in the presence of reliable essential conditions;
4. Having for an object seeking the establishment of long-term and permanent peace in the entire region, which can be anchored only on justice and the full realization of obligations and the engagements of international organizations and states upon the Republic of Armenia;
5. Considering that any border is illegal and void if it has taken place or been approved on the basis of an illegal and void treaty or any other such international instrument, and thus the principles of international law, including the principle of inviolability of borders, cannot be applied on that border;

6. Evoking that the purpose “*to develop friendly relations among the nations based on respect for the principle of equal rights and self-determination of peoples*” is enshrined in the Charter of the UNO (Article 1, § 2);
7. Reaffirming, in accordance with the *Declaration on Principles of International Law, Friendly Relations and Co-operation among States in accordance with the Charter of the United Nations (October 24, 1970)*, that “*Every State has the duty to promote, through joint and separate action, realization of the principle of equal rights and self-determination of peoples*”;
8. Recalling that the Azerbaijani Republic by imposing total blockade against the Armenian state and by virtue of unprovoked and malicious attacks first against the territory of the Armenian Soviet Socialist Republic and the Republic of Armenia later on, and by occupying part of the territory of the Republic of Armenia (township Artsvashen) i.e. violating the principle of refraining “*from the treat or use of force against the territorial integrity and political independence of any state,*” Azerbaijani Republic has vanished the right to render the above mentioned principle regarding to Azerbaijani Republic;
9. Observing that Artsakh (Upper and Lower Karabagh) and Nakhichevan were arbitrarily placed under the control of the Azerbaijani SSR with gross infringements of international law and national legislation, i.e. by the decision of the Caucasian bureau of the Central Committee of Russia’s Communist party on July 5th, 1921, and on the basis of Articles 3 and 5 of the illegal and void Treaties of Moscow (March 16, 1921) and Kars (October 13, 1921), correspondingly;
10. Referring to the Article 53 of the Vienna Convention on the Law of Treaties (1969), according to which “*The treaty is void if, at the time of its conclusion, it conflicts with a peremptory norm (“jus cogens”) of general international law*”;
11. Noting the illegality of the above-mentioned Moscow (March 16, 1921) and Kars (October 13, 1921) Treaties from the point of their inception, as they have having been concluded with evident, multiple

and gross infringements of peremptory norms (“*jus cogens*”) of general international law;

12. Guided by the proposal of the League of Nations’ (predecessor of the UNO) *Commission for the Delimitation of the Boundaries of Armenia* (Commission members: – Great Britain, France, Italy and Japan; February 24, 1920), which envisaged the realization of border delimitation in the Southern Caucasus “*taking into account, in principle, of ethnographical data*”;
13. Recognizing that responsibility for the delimitation and demarcation in the Southern Caucasus was and is granted to the Principal Allied Powers: Great Britain, France, USA and Italy (Article 92 of the Treaty of Sevres, August 10, 1920), which, for their part, must follow the above-mentioned Commission’s principle of ethnographical data, on the basis of the demographical situation at the time of delimitation of the Armenian-Turkish boundary (November 22, 1920);
14. Underscoring the fact that the United States of America has recognized this principle, and incorporated the document containing it into the *Full Report of the Committee upon the Arbitration of the Boundary between Turkey & Armenia* (Done by Woodrow Wilson, the President of the United States on November 22nd, 1920) as Annex I, Document No 2;
15. Realizing that the Treaty of Sevres (August 10, 1920) was signed between *High Contracting Parties*, therefore the parties having consented to be bound by the treaty, whether or not the treaty has entered into force, according to the Article 2, § 6 of the Vienna Convention on the Law of Treaties (1969) and Article 2, § 11 of the Vienna Convention on Succession of States in respect of Treaties (1978);
16. Taking into account that the Azerbaijani Republic proclaimed itself as a direct legal successor of the first republic of Azerbaijan (1918-1920) by *The Constitutional Act on Restoration of the State Independence of the Azerbaijani Republic* (October 18, 1991) and thereby invalidated even its’ administrative connection with

- Nagorno-Karabakh, which had existed during a period of existence the era of the Azerbaijani Soviet Socialist Republic (1921-1991);
17. Knowing that the foreign ministers of the European Community (currently European Union) by the *Declaration on the “Guidelines on the Recognition of New States in Eastern Europe and in the Soviet Union”* (Brussels, 16 Dec 1991) have accepted that the frontiers can be changed “*by peaceful means and by common agreement*”;
  18. Emphasizing that “*the respect for the inviolability of all frontiers*”, which is mentioned in the same *Declaration*, has been due to respect for “*the rule of law, democracy and human rights*”, as well as the “*guarantees for the rights of ethnic and national groups and minorities*”, neither of which has not been complied with the Azerbaijani state;
  19. Keeping in mind that the Azerbaijani Republic's employed arm-twisting repeated application of a policy of ethnic cleansing by military means (1918-1920 and 1991-1994) and discriminatory policy (1920-1991) against its' Armenian citizens and residents;
  20. Unable to forget also that in response to the free and peaceful expression of the will of Nagorno-Karabakh's people (as expressed in peaceful demonstrations, mass-meetings, referendums/polls, applications, appeals etc.), Azerbaijan applied violent force against the peaceful civilian population, has launched indiscriminate penalizing operations by domestic security forces which were brutal and disproportionate in their retaliation against civilians, also organized at the state-level massacres of the Armenian population of Azerbaijan (in Sumgait, Baku, Kirovabad etc.), and levied a merciless war against the peaceful Armenian population using foreign mercenaries (including Ukrainians, Afghans, Russians etc.), and has finally sustained an ignominious military defeat;
  21. Underlining the circumstance that the Azerbaijani Soviet Socialist Republic became independent from the USSR, violating USSR legislation of that time, particularly violating Article 3 of the Law on Secession of Soviet Republics from the USSR (April 3, 1990),

which gave to the autonomous units and ethnic regions the right to choose their fate by a separate referendum;

The National Assembly [Parliament] of the Republic of Armenia, acting within the framework of its authorization (RA Constitution, Article 62), addresses the present Declaration to the President of the Republic of Armenia, as the guarantor of territorial integrity of the Republic of Armenia (RA Constitution, Article 49), to take a step in the direction of reclaiming the territorial integrity of the Republic of Armenia: to reclaim the sovereignty of the Republic of Armenia on the whole territory under the Nagorno-Karabakh Republic's control, and to proclaim the Nagorno-Karabakh Republic as Nagorno-Karabakh marz [region] of the Republic of Armenia.

At the same time, the National Assembly of the Republic of Armenia applies to the UN Security Council, to national legislatures and executive powers of particular countries, especially those having obligations stipulated by international law, to support with every means the reclaiming of the violated sovereignty of the Republic of Armenia on those territories. These territories were surely a part of the Republic of Armenia in case of application of international law and international proposals and obligations and which were placed under the administrative control of the Azerbaijani Soviet Socialist Republic by Stalin's Soviet administrative division, and by the Russian-Turkish political bargain (1921), and which continued to remain occupied by the Azerbaijani Republic until today.

Done by independent expert *Ara Papian*,

at the city of Yerevan, Armenia, on November 19th, 2008.

Հայաստանի Հանրապետության և Վրաստանի սահմանն ըստ միջազգային իրավունքի

Խնդրո առարկա հարցը լուսաբանելու համար պետք է պատասխանենք առնվազն երեք ենթահարցի.

- ա) Ինչպե՞ս է Ջավախքը հայտնվել Վրաստանի վարչական ենթակայության տակ;
- բ) Ինչքանո՞վ է Վրաստանի ենթակայության տակ Ջավախքի ընդգրկումը խարսխված միջազգային իրավունքի վրա; և
- գ) Միջազգային հանրությունն իր լիազոր կառույցների միջոցով ի՞նչ դիրքորոշում է արտահայտել և ի՞նչ սկզբունքներ է մշակել հայ-վրացական սահմանագատման համար:

Նախ՝ ինչպե՞ս Ջավախքը հայտնվեց Վրաստանի վարչական ենթակայության տակ:

1921թ. հուլիսի 7-ին Թիֆլիսում տեղի ունեցավ Ռուսաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական (քանվորական) Կուսակցության Կովկասյան բյուրոյի պլենումի նիստ, մասնակցությամբ՝ Մտալինի, Օրջոնիկիձեի, Մախարաձեի, Կիրովի, Նարիմանովի, Մյասնիկյանի, Նազարեթյանի՝ ձայնի իրավունքով, և Օրախելաշվիլու, Սվանիձեի, Մռավյանի՝ առանց ձայնի իրավունքի: Օրակարգում դրված էր երկու հարց. 1. Վրաստանին կամ Հայաստանին Լոռվա Չեզոք գոտու¹ միացման մասին: 2. Հայաստանին (*sic!* Հայաստանին) Ախալքալաքի և Խրամի (Ծավկայի) շրջանների միացման մասին:

Առաջին հարցի շուրջ Կավբյուրոյի պլենումը 6 կողմ, 1 ձեռնպահ քվեներով որոշեց Լոռու չեզոք գոտին միացնել Հայաստանի Սովետական [Խորհրդային] Սոցիալիստական Հանրապետությանը: Երկրորդ հարցը որոշվեց փոխանցել Վրաստանի Կոմկուսի կենտրոն, վեջինիցս այդ մասին ստացվելիք եզրակացությունը դնել Կավբյուրոյի հաջորդ նիստի քննարկմանը²: 1921թ. հուլիսի 16-ին տեղի ունեցավ Վրաստանի կոմկուսի կենտրոնի բյուրոյի նիստ՝ Մախարաձեի, Մդիվանու և Օրախելաշվիլու մասնակցությամբ: Նիստում քննարկվեցին վերոհիշյալ երկու հարցերը: Առաջին հարցի

կապակցությամբ, հաշվի առնելով Կապբյուրոյի արդեն կայացված հստակ դիրքորոշումը, որոշվեց համաձայնություն տալ Լոռու Չեզոք գոտու՝ Սովետական Հայաստանին միացմանը: Անրաժեշտ է նշել, որ տվյալ որոշումը կայացնելու պահին Լոռվա Չեզոք գոտին արդեն 5 ամիս՝ 1921 թ. փետրվարի 16-ից, գտնվում էր 11-րդ բանակի հայկական զորամիավորումների վերահսկողության ներքո: Երկրորդ հարցի՝ Ջավախքի, վերաբերյալ ընդունվեց հետևյալ որոշումը. *«Թիֆլիսի հետ Ախալքալաքի շրջանի ունեցած քաղաքական, ինչպես նաև տնտեսական կապերի նկատառումներից ելնելով՝ ընկերներ հայերի առաջարկությունը համարել անընդունելի»*³: Առանձնանշելի է, թե որքանով է սույն ձևակերպումը նման Լեռնային Գարաբաղը Ադրբեջանին հանձնելու Կապբյուրոյի ընդամենը 11 օր առաջ՝ 1921թ. հուլիսի 5-ին, կայացված, որոշմանը:

Ահավասիք, այսպես կոչված իրավական հիմքը, որով Ջավախքը դրվել է Վրաստանի ՍՍՀ ենթակայության ներքո: Հարց է ծագում. Արդյո՞ք վրացի երեք կոմունիստների կարծիքը բավարար իրավական հիմք է՝ որոշելու հայության մի ստվար հատվածի՝ ջավախահայության, ճակատագիրը: Արդյո՞ք երեք կոմունիստների որոշումը բավարար հիմք է տարածքի տիրոջ (title to territory) հստակեցնելու համար: Արդյո՞ք այս երեք կոմունիստների կարծիքը իրավասու էր չեղյալ հայտարարելու Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի հատուկ հանձնաժողովի 1920թ. փետրվարի 24-ի հայվրացական և հայ-ադրբեջանական սահմանագատման (delimitation) առաջարկված սկզբունքները: Իհարկե՝ Ո՛Չ:

Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ հետսովետական Վրաստանի բոլոր ղեկավարներն ու կառավարությունները միանշանակ բացասական գնահատականներ են տվել Վրաստանում կոմունիստական տիրապետության ժամանակաշրջանին (1921-1991թթ.), մերժել են այն, իրավացիորեն այդ ժամանակաշրջանը համարել օտարերկրյա ռազմական ուժի կողմից վրաց ժողովրդի պետականազրկման, երկրի ապօրինի բռնազավթման (1921թ. փետրվարից), ապա և բռնակցման (1922թ. դեկտեմբերից) տարիներ: Միջազգային իրավունքի

տեսանկյունից միանգամայն օրինաչափ գնահատականներ, քանի որ նույն միջազգային իրավունքի հիմնադրույթներից է, որ զավթիչ վարչախմբի (օկուպացիոն ռեժիմի) գործողությունները չեն կարող և չեն ծնում իրավական հետևանքներ տվյալ երկրի համար, անկախ այն բանից՝ այդ հետևանքները դրական են, թե՛ բացասական:

Սա է վերը նշած մեր երկրորդ հարցի պատասխանը: Վրացկոմկուսի որոշման անօրինականության փաստը ամրապնդվում է նաև այն հանգամանքով, որ ներկայիս Վրաստանի ուղղակի իրավահաջորդությունը Վրաստանի առաջին հանրապետությանը ամրագրված է «*Վրաստանի պետական անկախության վերականգնման ակտով*» (9 ապրիլի, 1991թ.), որն էլ վկայակոչման ճանապարհով ներառված է Վրաստանի գործող սահմանադրության 1-ին հոդվածի 1-ին մասում:

Հիմա անդրադառնանք երրորդ հարցին. Միջազգային հանրության լիազոր կառույցների առաջարկին Հարավային Կովկասի սահմանների վերաբերյալ:

Հարավային Կովկասի երկրների փոխադարձ սահմանների, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի սահմանի, հարցերը քննության առարկա են դարձել Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում (1919-1920թթ.): Հայաստանի և Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի սահմանների վերաբերյալ համապատասխան զեկույց է ընդունել Հայաստանի սահմանները որոշող հատուկ հանձնաժողովը: Սույն հանձնաժողովի զեկույցի տակ դրված են Ազգերի լիգայի Խորհրդի անդամ երկրների՝ Ֆրանսիայի, Բրիտանական կայսրության, Իտալիայի և Ճապոնիայի, լիազոր ներկայացուցիչների ստորագրությունները: Այս զեկույցը, որը թվագրված է 24 փետրվարի, 1920թ.-ով և վերնագրված է «*Ձեկույց և առաջարկներ՝ Հայաստանի սահմանները որոշող հանձնաժողովի*» (Report and Proposals of the Commission for the Delimitation of the Boundaries of Armenia, 24 February, 1920) ⁴ հստակեցրել և ամրագրել է Հայաստանի Հանրապետության սահմանազատման սկզբունքները նրա հյուսիսային հարևանների հետ: Այն մասնավոր-

րապես արձանագրում է. «Ինչ վերաբերում է Հայաստանի պետության և Վրաստանի, ինչպես նաև Ադրբեջանի սահմանին, ապա Հանձնաժողովը գտնում է, որ ներկայումս նախընտրելի է սպասել վերոնշյալ սահմանների հստակեցման վերաբերյալ այնպիսի համաձայնության արդյունքներին, որոնց երեք հանրապետություններն իրենք կհանգեն պայմանագրերի մեջ: Այն դեպքում, եթե սույն հանրապետություններն իրենց սահմանների վերաբերյալ չեն հանգի որևէ համաձայնության, ապա հարցը պետք է փոխանցվի Ազգերի լիգայի իրավաբարությանը, որը կստեղծի միջդաշնակցային Հանձնաժողով՝ տեղում որոշելու վերոնշյալ սահմանները՝ հաշվի առնելով, որպես սկզբունք, ազգագրական տվյալները»:

(As regards the boundary between the State of Armenia and Georgia and Azerbaijan, the Commission considers that, it is advisable for the present to await the results of the agreement, provided for in the treaties existing between the three Republics, in regard to the delimitation of their respective frontiers by the States themselves. In the event of these Republics not arriving at an agreement respecting their frontiers, resort must be had to arbitration by the League of Nations, which would appoint an interallied Commission to settle on the spot the frontiers referred to above, taking into account, in principle, of ethnographical data.)

Հուլիս կարևոր է, որ նշյալ փաստաթուղթն ընդգրկվել է ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավաբար վճռի (22 նոյեմբերի, 1920թ.) (Arbitral Award, November 22, 1920) *Ամբողջական զեկուլցի* մեջ, որպես 1-ին հավելվածի 2-րդ փաստաթուղթ (Full Report, Annex I, No 2), որը վկայում է, որ Սիացյալ Նահանգները ճանաչել են նշյալ փաստաթղթի իրավական էությունն ու օրինականությունը:

Նշյալ դրույթները ներառվել են նաև Սևրի պայմանագրի (10 օգոստոսի, 1920թ.) մեջ⁵, որպես Պայմանագրի 92-րդ հոդված. «Հայաստանի և Ադրբեջանի, ինչպես նաև Վրաստանի, միջև սահմանները կորոշվեն շահագրգիռ երկրների ուղղակի համաձայնության միջոցով: Այն դեպքում, երբ շահագրգիռ երկրները մինչև 89-րդ հոդվածում հիշատակված որոշման օրը չեն կարողանա համաձայնությամբ որոշել սահմանները, ապա խնդրո առարկա սահմանը կորոշվի Գլխավոր դաշնակից ուժերի կողմից, որոնք էլ տեղում կիրականացնեն նաև սահմանանշումը»:

(The frontiers between Armenia and Azerbaijan and Georgia respectively will be determined by direct agreement between the states concerned. In the either case the States concerned have failed to determine the frontier by agreement at the date of the decision referred to in Article 89, the frontier line in question will be determined by the Principal Allied Powers, who will also provide for its being traced on the spot).

Բնականաբար Գլխավոր դաշնակից ուժերը, որոնք նաև մաս էին կազմում Ազգերի լիգայի խորհրդին, առաջնորդվելու էին իրենց իսկ մշակած և որդեգրած սկզբունքներով:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Փարիզի վեհաժողովում ԱՄՆ-ի պատվիրակության հետազոտական բաժինը (Intelligence Section of the American Delegation) նախագահ Վիլսոնին հասցեագրված նախնական առաջարկների մեջ [թվագրված՝ 21 հունվարի, 1919թ.] (Tentative Recommendations for President Wilson by the Intelligence Section of the American Delegation to the Peace Conference, 21 January, 1919) ⁶ միանշանակորեն արտահայտվել է Ախալքալաքի և Ախալցխայի ենթաշրջանները Հայաստանին միացնելու օգտին: Հայաստանի Հանրապետության սահմանները հստակեցնող առաջարկների մեջ մասնավորապես գրված է. *«Թեև տեղակայված համաշխարհային առևտրի հիմնական հոսանքներից հեռու, այնուհանդերձ Հայաստանի երկու ելքերը դեպի Սև ծով և Միջերկրական կապահովեն այն կենսունակ կապը, որն անհրաժեշտ է տնտեսական անվտանգության համար: Տեղագրության և առևտրի տեսանկյունից Ադանայի [նահանգի] Կիլիկիայի տարածաշրջանը պատկանում է Հայկական բարձրավանդակին և ոչ թե նրա երկու կողմերում գտնվող թուրքական Անատոլիային կամ Սիրիային: Նախկին Ռուսական [կայսրության] Կարսի և Երևանի նահանգների, Ախալքալաքի և Ախալցխեի ենթաշրջաններով հանդերձ, ներառումը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ նրանք են պարունակում հայ ժողովրդի ամենաստվար զանգվածը»:*

(Although remote from the main currents of the world's trade, Armenia's two outlets on the Black Sea and the Mediterranean would ensure that vitalizing contact needed for economic security. Topographically and commercially the Cilician region of Adana belongs to the Armenian highlands, and not to Turkish Anatolia or Syria on either side. The inclusion of former Russian provinces of

Kars and Erivan, with the sub-districts of Akhalkalaki and Akhaltsikh, is determined by the fact that they contain the largest block of Armenian peoples.)

Նշյալ առաջարկված և ամրագրված սկզբունքները, ինչպես նաև Վիլսոնի Իրավարար վճիռը, ի կատար չեն անվել, քանի որ Հարավային Կովկասի բոլոր երեք երկրներն էլ բռնազավթվել, ապա և բռնակցվել են բոլշևիկյան Ռուսաստանին, այսինքն կորցնելով իրենց ինքնիշխանությունը, դադարել են միջազգային իրավունքի սուբյեկտներ լինելուց: Մեկ անգամ ևս պետք է կրկնել, որ բռնազավթման (1920/21-1922թթ.) ապա և բռնկցման տարիներին (1922-1991թթ.) տեղի ունեցած որևէ գործողություն՝ սահմանազատում, վարչա-տարածքային բաժանում, վարչական միավորների ստեղծում, չէր կարող և չի ստեղծել իրավական հետևանք, քանի որ բոլոր այդ գործողությունները ի սկզբանե խարսխված են եղել միջազգային իրավունքի կոպիտ ոտնահարման հետևանքով առաջացած իրավիճակի վրա, այն է միջազգայնորեն ճանաչված անկախ երկրների՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեյջանի հանրապետությունների (1918-1920/21թթ.) անօրինական պետականագրկումը: Հանցագործությունը չի ծնում իրավունք՝ *Ex injuria non oritur jus*:

Այսպիսով, միանգամայն հստակ է, որ չկա որևէ միջազգային փաստաթուղթ (international instrument), որը միջազգային իրավունքի հիման վրա և միջազգային իրավունքի ընթացակարգի կիրառմամբ որոշած լինի սահմանը Հայաստանի Հանրապետության և Վրաստանի միջև: Ավելին, չկա որևէ միջազգային փաստաթուղթ, որը հիմք կհանդիսանա Ջավախքի տարածաշրջանի (կամ ինչպես ամերիկացիներն էին գրում, *Ախալքալաքի և Ախալցխեի ենթաշրջանների*) վրա վրացական տիտղոսի ամրակցման համար (for the consolidation of the Georgian title to territory): Ընդհակառակը, կան միջազգային փաստաթղթեր,⁷ որոնց մեջ ընդգրկված սկզբունքները և առաջարկները ամրակցել են հայկական տիտղոսը խնդրո առարկա տարածքի վրա: Առնվազն տարօրինակ է, որ այսօր փորձ է արվում կուսակցական որոշումներին գերակա կարգավիճակ տալ միջազգային փաստաթղթերի նկատմամբ:

Հարավային Կովկասում սահմանների, ինչպես նաև հայ-թուրքական սահմանի, հարցը, կարող է և պետք է լուծվի միայն միջազգային իրավունքի հիման վրա արդեն իսկ կայացված վճռի (22 նոյեմբերի, 1920թ.) և հստակեցված սկզբունքների (24 փետրվարի, 1920թ.) կենսագործմամբ: Անհրաժեշտ է հիշեցնել, որ այսօրվա Եվրոպայի և Միջին արևելքի քաղաքական քարտեզը գրեթե ամբողջովին ձևավորվել է Փարիզի 1919-1920թթ. վեհաժողովի որոշումների, սկզբունքների և առաջարկների հիման վրա: Եթե որևէ մեկը այսօր կփորձի կասկածի տակ դնել Փարիզի վեհաժողովի որոշումները Հայաստանի մասով, ուրեմն նա կասկածի տակ կդնի այսօրվա Եվրոպայի և Միջին արևելքի ողջ քաղաքական և իրավական համակարգը:

Հղումներ և ծանոթագրություն

1. Լոռվա Չեզոք գոտի – Լոռու Բորչալուի գավառի Ալավերդու, Ուզունլարի և Վորոնցովկայի շրջաններից կազմված գոտի՝ 09.01.1919-16.02.1921թթ.:
2. ՀՀ ՀԶԿՓ ԿՊԱ, Հավաքածու 1, գ. 7, ք. 45:
3. ՀՀ ՀԶԿՓ ԿՊԱ, Հավաքածու 1, գ. 7, ք. 43:
4. United States National Archives, Records of the Department of State Relating to Political Relations between Armenia and other States, 1910-1929, 760J.6715/60-760J.90C/7, Appendix I, No. 2.
5. Պետք է շեշտել, որ Սևրի պայմանագիրը կատարման համար պարտադիր փաստաթուղթ է, քանի որ այն ստորագրվել է «*քարձր պայմանավորվող կողմերի*» միջև և ինչպես ամրագրված է *Վիեննայի Պայմանագրերի մասին միջազգայնագրի [կոնվենցիայի]* (1969թ.) 2-րդ հոդվածի 6-րդ կետով, և *Պայմանագրերի նկատմամբ պետությունների իրավահաջորդության մասին Վիեննայի միջազգայնագրի [կոնվենցիայի]* (1978թ.) 2-րդ հոդվածի 11-րդ կետով, կողմերը պարտավորվում են պայմանագիրն ընդունել որպես կատարման համար պարտադիր փաստաթուղթ, անկախ պայմանագրի՝ ուժի մեջ մտած կամ չմտած լինելուց:
6. The Middle East and North Africa in World Politics, A Documentary Record, v. 2 British-French Supremacy, 1914-1945 [ed. by J.C.Hurewitz], New Haven and London, Yale University Press, 1979, pp. 132-137.
7. Օրինակ՝ 1. Tentative Recommendations for President Wilson by the Intelligence Section of the American Delegation to the Peace Conference, 21 January 1919; 2. League of Nations Council, Report and Proposals of the Commission for the Delimitation of the Boundaries of Armenia, 24 February 1924; 3. Woodrow Wilson, Arbitral Award, Full Report, November 22, 1920, Annex I, No 2.

Թուրքիայի Հանրապետության կողմից Հայաստանի Հանրապետության շրջափակումը որպես միջազգային իրավունքի և ստանձնած պարտավորությունների կոպիտ խախտում

Թուրքիայի Հանրապետությունը 1993թ. հուլիսից Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ իրականացնում է դասական պատերազմական գործողություն (*War Measure*)¹, քանի որ միջազգային իրավունքը շրջափակումը դիտարկում է որպես այդպիսին: Առ այսօր Հայաստանի ձգտումը՝ ապաշրջափակել իր արևմտյան և հարավային սահմանը, ոչ մի արդյունք չի տվել: Քանի դեռ մեր արդարացի պահանջը չի խարսխվել միջազգային իրավունքի վրա, այսինքն՝ չեն գործադրվել որոշակի լծակներ, մեր լավահառաչ կոչերը Թուրքիային՝ բացելու, այսպես կոչված, «հայ-թուրքական սահմանը», շարունակվելու են արհամարհվել կամ պայմանագրվելու են բացարձակապես անընդունելի նախապայմաններով: Իսկ միջազգային իրավունքի ընձեռած լծակներն առկա են: Այսպես.

1. Թուրքիայի Հանրապետությունն իր կնքած առաջին իսկ միջպետական փաստաթղթով՝ Լոզանի պայմանագրով (24 հուլիսի, 1923թ.), իր հավատարմությունն է հայտնել ազատ և ոչ խտրական տարանցիկ փոխադրումներն ապահովող Բարսելոնի կոնվենցիային (միջազգայնագրին), կանոնակարգին և առդիր արձանագրությանը (Բարսելոնի կոնֆերանս, ապրիլ, 1921թ.) (Convention, Statute and supplementary Protocol, Conference of Barcelona, April 1921):

Լոզանի պայմանագրի 101-րդ հոդվածն արձանագրում է.

«Թուրքիան պարտավորվում է հավատարիմ մնալ Տարանցիկ փոխադրումների ազատության վերաբերյալ կոնվենցիային և կանոնակարգին, որոնք ընդունվել են Բարսելոնում կայացած կոնֆերանսի կողմից 1921թ. ապրիլի 14-ին, ինչպես նաև միջազգային հետաքրքրություն ներկայացնող ջրուղիների աշխատակարգի վերաբերյալ նույն կոնֆերանսում 1921թ. ապրիլի 19-ին ընդունված կոնվենցիային, կանոնակարգին և առդիր արձանագրությանը:»

Լոզանի պայմանագրի 101-րդ հոդվածում հիշատակվող Տարանցիկ փոխադրումների ազատության վերաբերյալ Բարսելոնի կանոնակարգի (*Statute on Freedom of Transit, Barcelona*) 2-րդ հոդվածը միանշանակորեն հայտարարում է, որ հանձնառու կողմը պետք է «նպաստի իր ինքնիշխանության (*sovereignty*) կամ իշխանության (*authority*) տակ գտնվող տարածքով՝ երկաթուղով, ջրային ճանապարհով կամ ցամաքային ուղով, միջազգային փոխադրումների իրականացմանը: Ոչ մի խտրականություն չպիտի դրվի անձանց քաղաքացիության, նավերի պատկանելության (*flag*), ապրանքի ծագման, մեկնակետի, մուտքի, ելքի կամ վերջնահասցեի, կամ որևէ այլ հանգամանքի պատճառով, որը վերաբերում է ապրանքների կամ նավերի սեփականությանը, բեռների պահեստավորմանը կամ բեռնափոխադրման եղանակին»:

Լոզանի պայմանագրի մեկ այլ՝ 104-րդ հոդվածով, Թուրքիան պարտավորվում է «հավատարիմ մնալ Բարսելոնի կոնֆերանսի կողմից միջազգային երկաթուղիների վերաբերյալ արված (20-ը ապրիլի, 1921թ.) հանձնարարականներին (*recommendations*):

Թուրքիան վերահաստատել է Բարսելոնի Տարանցիկ փոխադրումների ազատության կոնվենցիային և կանոնակարգին հավատարիմ մնալու իր պարտավորությունը 1933թ.-ի հուլիսի 27-ին՝ ուղղակիորեն միանալով վերոհիշյալ փաստաթղթերին:

2. ՄԱԿ-ի Գլխավոր համաժողովի 656 լիագումար նիստն (20 փետրվարի, 1957թ.) իր 1028(XI) բանաձևով առաջին անգամ անդրադարձել է Ծով ելք չունեցող երկրների խնդրին² և միջազգային առևտրի ընդլայնմանը (*Land-locked countries and the expansion of international trade*): Բանաձևը, ճանաչելով միջազգային առևտրի զարգացման համար անձով երկրներին համապատասխան տարանցիկ հնարավորությունների տրամադրման անհրաժեշտությունը, «կոչ է անում [ՄԱԿ-ի] անդամ երկրների կառավարություններին տարանցիկ առևտրի առումով լիակատար ընթրնում դրսևորել ծով ելք չունեցող անդամ երկրների կարիքներին, ուստի և տրամադրել համապատասխան տարանցիկ հնարավորություններ միջազգային

իրավունքի և պրակտիկայի հիման վրա» (Invites the Governments of Member States to give full recognition to the land-locked Member states in the matter of transit trade and, therefore, to accord them adequate facilities in terms of international law and practice in this regard):

3. Թուրքիայի Հանրապետությունը 1969թ. մայիսի 25-ին միացել է Ծով ելք չունեցող երկրների տարանցիկ առևտրի կոնվենցիային (Նյու Յորք, 8 հուլիսի, 1965թ.) (Convention on Transit Trade of Land-locked States):

Սույն կոնվենցիայի 1-ին սկզբունքը ճանաչում է, որ «*ծով ելք չունեցող երկրներից յուրաքանչյուրի համար դեպի ծով ազատ ելքը վճռորոշ սկզբունք է միջազգային առևտրի ընդլայնման և տնտեսական զարգացման համար» (Principle I. The recognition of the right of each land-locked State of free access to the sea is an essential principle for the expansion of international trade and economic development):*

Նույն կոնվենցիայի 3-րդ սկզբունքը միանշանակորեն ճանաչում է անծով երկրների դեպի ծով ազատ ելքի իրավունքը. «*Որպեսզի ծովեզերք չունեցող երկրները ծովեզերք ունեցող երկրների հետ հավասարապես օգտվեն ծովերի ազատությունից, նրանք պետք է ունենան ազատ ելք դեպի ծով» (Principle III. In order to enjoy the freedom of the seas on equal terms with coastal States, States having no sea coast should have free access to the sea):*

Ավելին, նշյալ կոնվենցիայի 4-րդ սկզբունքը հաստատակամորեն պնդում է, որ «*տարանցիկ ապրանքների համար չպիտի գանձվի որևէ մաքս»*: Իսկ «*տարանցիկ փոխադրումներ իրականացնող տրանսպորտային միջոցները չպիտի վճարեն հատուկ տուրքեր կամ ենթարկվեն գանձումների, որոնք ավելի բարձր են, քան վճարում են տարանցիկ երկրի տրանսպորտային միջոցները» (Goods in transit should not be subject to any customs duty. Means of transport in transit should not be subject to special taxes or charges higher than those levied for the use of means of transport of the transit country):*

Ի դեպ, Վրաստանը ևս միացել է Ծով ելք չունեցող երկրների տարանցիկ առևտրի կոնվենցիային (1999թ. հունիսի 2-ից): Հետևաբար վրացական իշխանությունները, վրացականի համե-

մատ հայկական բեռնափոխադրողներից կատարելով ավելի մեծ զանձումներ, աներկբայորեն ոտնահարում են իրենց իսկ միջազգայնորեն ստանձնած պարտավորությունները:

Վերոհիշյալ սկզբունքներն ամրագրված են նշյալ կոնվենցիայի 2-րդ և 3-րդ հոդվածներում: Հոդված 2-րդի 1-ին կետը նշում է. «Համաձայն սույն կոնվենցիայի պայմանների, ազատ տարանցման իրավունք պետք է տրվի փոխադրումներին և տրանսպորտի միջոցներին: (...) Համաձայն սույն կոնվենցիայի պայմանների, ոչ մի խտրականություն չպիտի դրվի ասպրանքների ծագման, մեկնակետի, մուտքի, ելքի կամ վերջնահասցեի, կամ որևէ այլ հանգամանքի պատճառով, որը վերաբերում է ասպրանքների կամ նավերի սեփականությանը, ցամաքային փոխադրամիջոցներին կամ տրանսպորտի այլ օգտագործվող միջոցներին»:

(Article 2, Freedom of transit, 1. Freedom of transit shall be granted under the terms of this Convention for traffic in transit and means of transport. (...) Consistent with the terms of this Convention, no discrimination shall be exercised which is based on the place of origin, departure, entry, exit or destination or on any circumstances relating to the ownership of the goods or the ownership, place of registration or flag of vessels, land vehicles or other means of transport used.)

3-րդ հոդվածը վերաբերում է մաքսատուրքերին և տարանցման զանձումներին. «Տարանցիկ փոխադրումները տարանցման երկրի իշխանությունների կողմից չպիտի ենթարկվեն մաքսատուրքերի, որևէ ներմուծման կամ արտահանման հարկերի վճարման, կամ տարանցմանն առնչվող որևէ այլ հատուկ զանձման»:

(Article 3: Customs duties & special transit dues, Traffic in transit shall not be subjected by any authority within the transit State to customs duties or taxes chargeable by reason of importation or exportation nor to any special dues in respect of transit.)

Հայաստանի Հանրապետությունը առայժմ չի միացել *Ծով ելք չունեցող երկրների տարանցիկ առևտրի կոնվենցիային (Convention on Transit Trade of Land-locked States)*: Որպեսզի Հայաստանի Հանրապետությունը լիարժեքորեն ի վիճակի լինի իր շահերը պաշտպանել ազատ տարանցման հարցում, առաջին հերթին պետք է միանալ նշյալ և առդիր փաստաթղթերին:

Այսուհանդերձ, հաշվի առնելով այն, որ Թուրքիայի Հանրապետությունը, շրջափակելով Հայաստանի Հանրապետությանը, կոպտորեն ոտնահարում է.

- Լոզանի պայմանագրի (Treaty of Lausanne) (24 հուլիսի, 1923թ.) 101-րդ և 104-րդ հոդվածները;
- Բարսելոնի Տարանցման ազատության կանոնակարգի (Statute on Freedom of Transit) (20 ապրիլի, 1921թ.) 2-րդ հոդվածը;
- ՄԱԿ-ի Գլխավոր համաժողովի (Resolution of General Assembly of the UN) (20 փետրվարի, 1957թ.) №1028(XI) բանաձևը;
- Ծով ելք չունեցող երկրների տարանցիկ առևտրի կոնվենցիայի (Convention on Transit Trade of Land-locked States) (8 հուլիսի, 1965թ.) 1-ին, 3-րդ և 4-րդ սկզբունքները, ինչպես նաև 2-րդ և 3-րդ հոդվածները;

և նկատի ունենալով,

- որ ՄԱԿ-ի կանոնակարգը (հոդված 55, կետ <բ>) ՄԱԿ-ից պահանջում է խրախուսել այնպիսի պայմանների ստեղծումը, որոնք կնպաստեն *«միջազգային տնտեսական, ինչպես նաև սոցիալական, առողջապահական և հարակից խնդիրների լուծմանը և միջազգային մշակութային ու կրթական համագործակցությանը»*
(*The United Nations shall promote solutions of international economic, social, health, and related problems; and international cultural and educational co-operation*);
- որ Հելսինկիի եզրափակիչ փաստաթուղթը (մաս 10-րդ, պարբերություն 1-ին) հանձնառու երկրներից պահանջում է միջազգայնորեն ստանձնած պարտավորությունների *«քարտեզիղճ կատարումը, լինեն դրանք ածանցված միջազգային իրավունքի համընդհանուր ճանաչում գտած սկզբունքներից և կանոններից, թե լինեն ածանցված պայմանագրերից կամ այլ համաձայնագրերից, որոնց այդ երկրները մաս են կազմում համաձայն միջազգային օրենքի»*
(*X. The participating States will fulfill in good faith their obligations under international law, both those obligations arising from the generally*

recognized principles & rules of international law & those obligations arising from treaties or other agreements, in conformity with international law, to which they are parties),

ուստի, Հայաստանի Հանրապետությունը կարող է և պարտավոր է միջազգային իրավունքի հիման վրա պաշտպանել իր շահերը. նպատակաճանձմբ ու հետևողական քայլեր իրականացնել Հայաստանն ապաշրջափակելու ուղղությամբ:

Հայաստանի Հանրապետությունը որպես ՄԱԿ-ի անդամ երկիր, ՄԱԿ-ի կանոնակարգի 35-րդ հոդվածի 1-ին կետի հիման վրա, լիովին իրավասու է *«Անվտանգության խորհրդի կամ Գլխավոր համաժողովի ուշադրությանը բերել ցանկացած վեճ կամ իրավիճակ, որն իր բնույթով համապատասխանում է [սույն կանոնակարգի] 34-րդ հոդվածում վկայակոչվածին:*

(Article 35. 1. Any Member of the United Nations may bring any dispute, or any situation of the nature referred to in Article 34, to the attention of the Security Council or of the General Assembly.)

ՄԱԿ-ի կանոնակարգի 34-րդ հոդվածն արձանագրում է. *«Անվտանգության խորհուրդը կարող է քննության առնել ցանկացած վեճ կամ իրավիճակ, որը կարող է հանգեցնել միջազգային դիմակայության կամ առաջ բերել վեճ՝ որոշելու համար, թե արդյո՞ք տվյալ վեճի կամ իրավիճակի շարունակումը կարող է վտանգել միջազգային խաղաղության և անվտանգության պահպանումը» :*

(Article 34. The Security Council may investigate any dispute, or any situation which might lead to international friction or give rise to a dispute, in order to determine whether the continuance of the dispute or situation is likely to endanger the maintenance of international peace and security):

Հայաստանի Հանրապետության նախաձեռնությամբ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի ուշադրության հրավիրումը Թուրքիայի կողմից միջազգային պարտավորությունների հետևողական չկատարման, հետևաբար միջազգային իրավունքի ակնհայտ, կոպիտ, բազմակի ու շարամիտ խախտումների վրա, լուրջ կոպան

Է Հայաստանի Հանրապետությունն ապաշրջափակելու քաղաքական գործընթացում:

Հղումներ և ծանոթագրություն

1. Jack C. Plano, Roy Oltan, The International Relations Dictionary, Santa Barbara, 1988, p. 194.
2. Այն ժամանակ այդ երկրները 5-ն էին, ներկայումս դրանք 32-ն են:

*առաջին անգամ տպագրվել է ԱԶԳ-օրաթերթում,
3 ապրիլի, 2007թ., էջ 4*

Կոստվոյի անկախության ճանաչումը որպես իրավական նախադեպ

Անկախության հռչակումը և անկախության հաջորդող ճանաչումը առկա իրողության իրավական ճանաչումն է: Չնայած անկախության ճանաչումը մեծապես պայմանավորված է եղել, և կլինի, քաղաքական հաշվարկներով՝ այն ակնհայտորեն իրավական գործողություն է: Ըստ այդմ, նոր քաղաքական միավորի ճանաչումը, որպես իրավական գործողություն, անկախ քաղաքական հայտարարություններից՝ առաջացնում է իրավական նախադեպ:

Ավանդաբար միջազգային իրավունքը խարսխված է եղել պետությունների ինքնիշխան իրավահավասարության վրա¹, որն ամրագրված է ՄԱԿ-ի կանոնակարգում (Հոդված 2, §1), ինչպես նաև «Պետությունների միջև բարեկամական հարաբերությունների և համագործակցության վերաբերյալ, ըստ ՄԱԿ-ի կանոնակարգի, միջազգային իրավունքի սկզբունքների մասին հռչակագրի» մեջ (ընդունված Գլխավոր ասամբլեայի կողմից, 1970թ. հոկտեմբերի 24-ին), որը միանշանակորեն և հանդիսավորապես հայտարարում է. «Միջազգային վեճերը պետք է լուծվեն պետությունների ինքնիշխան իրավահավասարության հիման վրա»:

Հետևաբար Կոստվոյի անկախության ճանաչումն, անկասկած, հանդիսանում է և հանդիսանալու է անվիճելի իրավական նախադեպ: Քաղաքական հայտարարությունները *չեն* կարող և չեն փոփոխելու միջազգային իրավունքի իրավական սկզբունքները: Իրավահավասարության սկզբունքը վերաբերում է միջազգային համայնքի բոլոր անդամներին, այսինքն՝ միջազգային իրավունքի բոլոր ենթականերին, առանց խտրականության, տրվում են միևնույն իրավունքներն ու պարտականությունները: Իրավական տեսանկյունից վերաբերմունքը Սերբիայի նկատմամբ չի կարող տարբեր լինել և այն չի կարող ենթարկվել խտրականության: Միջազգային իրավունքի հայտնի խտրագետ, պրոֆեսոր Լասսա Օփենհեյմը գրել է. «Ազգերի ընտանիքի բոլոր անդամ պետությունների՝

միջազգային իրավունքի նկատմամբ իրավահավասար լինելը անսակարկելի է, քանի որ դա բխում է այդ պետությունների միջազգային իրավունքի միավոր լինելու էությունից: Պետությունները, տարածքի, բնակչության, հզորության, քաղաքակրթվածության, հարստության և այլ առումներով անհավասար լինելով հանդերձ, իրավահավասար են որպես միջազգային իրավունքի կրողներ»²:

Հետևաբար, Սերբիան, որպես միջազգային համայնքի անդամ, մնացած պետությունների համեմատ ունի նույն և հավասար իրավունքները: Այսպես կոչված “տարածքային ամբողջականությունը” չի կարող վերաբերել Ադրբեջանին, սակայն չվերաբերել Սերբիային: Հատկապես, երբ Ադրբեջանը մի երկարատև ժամանակաշրջան իրականացրել է ցեղասպանական քաղաքականություն իր հայազգի քաղաքացիների նկատմամբ (Նախիջևանի հայկական ինքնավարության հայաթափումը, հայերի ջարդերը Սումգայիթում, Բաքվում, Կիրովաբադում և այլուր), ինչպես նաև Լեռնային Ղարաբաղի հայկական ինքնավարության դեմ սանձազերծել է արյունոտ և խաղաղ բնակչությանը հսկայական զոհեր պատճառած պատերազմ:

17 փետրվարի 2008թ.

Հղումներ և ծանոթագրություն

1. On Principle of Legal Equality see – Edwin De Witt Dickinson, *The Equality of States in International Law*, vol. III of *Harvard Studies in Jurisprudence*, Cambridge, 1920. (1972 reprint, NY).
2. Lassa Oppenheim, *International Law, A Treatise*, vol. I Peace, London, 1920,(2005, /3rd ed./, NJ), §115, p. 196.

Հայկական հարցի լուծման իրավական հիմքերն ու ուղիները

/Ելույթ Հայ դատի հանձնախմբերի խորհրդատուների ժամանակ/
Երևան, 13 մարտի, 2007թ.

Հարգելի ներկաներ,
Մեծարգո բարեկամներ,

Ներկայումս Հայաստանի Հանրապետությունը կանգնած է բախտորոշ ճամփաբաժանի առաջ: Մեր հետագա քայլերից է կախված, թե մեզ համար ինչպիսի՞ն կլինեն առաջիկա տարիները՝ կորուստների, թե ձեռքբերումների: Մեր առջև ծառայել է առկա մարտահրավերները չեզոքացնելու և դրանք դրականորեն հեղաշրջելու հրամայականը:

Քանի որ ՀՀ-ի, ինչպես նաև հայ ժողովրդի հավաքական ներուժը քաղաքական, տնտեսական կամ ռազմական ոլորտներում զիջում է, և առայժմ զիջելու է, Թուրքիայի ու Ադրբեջանի ընդհանուր ներուժին, ուստի անհրաժեշտ է պայքարի ու դիմակայության ողջ գործընթացը տեղափոխել այլ ոլորտ, ուր ՀՀ-ն ոչ միայն չի զիջում նրանց, այլև ունի շոշափելի առավելություն:

Այսինքն, անհրաժեշտ է հայ-թուրքական հարաբերությունները տեղափոխել իրավական դաշտ և այդ հարաբերություններում առկա բոլոր խնդիրներին տալ իրավական լուծումներ և ձևակերպումներ:

Միևնույն ժամանակ, հայաստանաբնակ ժողովրդի մեջ հետևողական աշխատանքով պետք է հաստատել այն ըմբռնումը, որ Հայ դատի նպատակները սերտորեն և ամիջականորեն վերաբերում են ՀՀ-ի ոչ միայն ներկային, այլև ապագային: Անհրաժեշտ է համոզիչ փաստարկներով ցույց տալ, որ մեր առջև ծառայած արտաքին մարտահրավերների մի զգալի մասը հնարավոր կլինի չեզոքացնել միմիայն մեր հարևանների վրա նոր և ազդեցիկ լծակների ձեռք բերումով: Ընդ որում, պետք է հիմնավորել, որ նման հնարավորություն

մեզ կարող է ընձեռել Հայ դատի հաջող ելքը, այսինքն՝ *de jure* ՀՀ-ի մաս կազմող, սակայն առայժմ թուրքական ռազմակալության տակ գտնվող տարածքների վրա մեր իրավունքների վերահաստատումը: Իսկ սա անելու համար կա միանգամայն իրատեսական և իրագործելի ուղի: Ասածներս հստակ պատկերացնելու համար հարկ է միջազգային իրավունքի տեսանկյունից վերլուծել բոլոր այն փաստաթղթերը, որոնք վերաբերում են հայ-թուրքական սահմանին, հստակեցնել նրանց ներկա կարգավիճակը, նախանշել մեր անելիքները:

Նախ սկսենք միջպետական պայմանագրերից:

Առաջին Համաշխարհային պատերազմի ավարտին նախորդող ժամանակահատվածում և հաջորդող տարիներին կնքվել է 6 պայմանագիր, որոնք այս կամ այն չափով վերաբերել են հայ-թուրքական սահմանին:

Նախ ի՞նչ բան է միջազգային պայմանագիրը:

Ըստ ՄԱԿ-ի պաշտոնական ուղեցույց ձեռնարկի, «միջազգային պայմանագրերը համաձայնություններ են միջազգային իրավունքի սուբյեկտների միջև, որոնց միջոցով նրանք ստեղծում, փոփոխության են ենթարկում կամ դադարեցնում են փոխադարձ իրավունքներն ու պարտավորությունները»¹: Այսինքն, պայմանագրի օրինականության համար անհրաժեշտ է, որ պայմանագիրը կնքող կողմերից յուրաքանչյուրը լինի միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, այն է՝ լինի միջազգայնորեն ճանաչված պետության օրինական կառավարության լիազոր ներկայացուցիչ: Այս տեսանկյունից էլ, ժամանակագրական կարգով, անդրադառնանք հայ-թուրքական սահմանին վերաբերող պայմանագրերից յուրաքանչյուրին և որոշենք նրանց կարգավիճակն ըստ միջազգային իրավունքի:

1. Ժամանակագրական առումով առաջինը Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրն է և նրա հավելվածը՝ կնքված 1918թ. մարտի 3-ին:

1917թ. հոկտեմբերին, զինված հեղաշրջման ճանապարհով գալով իշխանության, բոլշևիկներն արդեն մի քանի ամիս հետո հայտնվել էին ծայրահեղ ծանր վիճակում: Նրանք 1918թ. մարտի 3-ին Բրեստ-Լիտովսկում խայտառակ պարտվողական պայմանագիր

կնքեցին, որով հսկայական տարածքային զիջումների գնացին Եվրոպայում: Միջին արևելքում բոլշևիկները էական զիջումների գնացին պարտվող և կործանման եզրին կանգնած Օսմանյան կայսրությանը: Մասնավորապես, Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի 4-րդ հոդվածի 2-րդ և 3-րդ պարբերություններով բոլշևիկները պարտավորվեցին թուրքերին վերադարձնել ոչ միայն պատերազմի ընթացքում գրավված Արևմտյան Հայաստանի տարածքները (կամ «*Արևելյան Անատոլիայի նահանգները*», ինչպես գրված է պայմանագրում), այլև 1878թ.-ից Ռուսական կայսրության մաս հանդիսացող «*Ադրահանի, Կարսի և Բաթումի մարզերը*»:

Համառոտակի քննության առնենք Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը միջազգային իրավունքի տեսանյունից: Մույն պայմանագիրն *անօրինական է ու անվավեր*, ըստ այդմ որևէ իրավական հետևանք չունի հայ-թուրքական սահմանի համար, 2 պատճառով.

ա) Բոլշևիկները 1918թ.-ին չէին հանդիսանում Ռուսաստանի օրինավոր և ճանաչված իշխանությունները, հետևաբար՝ իրավասու չէին միջազգային հարաբերությունների մեջ մտնել, առավել ևս պայմանագիր կնքել, Ռուսաստանի անունից (այս հիմնադրույթին ավելի հանգամանալից կանդրադառնանք Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը քննելիս);

բ) Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը չեղյալ է հայտարարվել իրենց իսկ կնքողների կողմից (1918թ. սեպտեմբերի 20-ին Ռուսաստանի, իսկ 1918թ.-ի հոկտեմբերի 30-ին՝ Թուրքիայի կողմից (Մուղրոսի զինանդադարի 11-րդ հոդվածով)):

2. Ժամանակագրական առումով հաջորդ պայմանագիրը Սևրի պայմանագիրն է՝ կնքված 1920թ. օգոստոսի 10-ին:

Սևրի պայմանագիրն *օրինական է*, քանի որ կնքող բոլոր կողմերն իրենց երկրների օրինական և ճանաչված իշխանություններն էին: Պայմանագրի շուրջ, ըստ սահմանված կարգի, ընթացել են երկարատև բանակցություններ և օսմանյան կայսրության անունից պայմանագիրը ստորագրել է լիազոր պատվիրակությունը: Սևրի պայմանագիրը չի արժանացել լիակատար վավե-

րացման (հետևաբար մնում է *ոչ կատարյալ (unperfected)*, սակայն այն նաև երբևէ չի հայտարարվել (հետևաբար մնում է *օրինական, բայց ուժի մեջ չմտած (valid but not in force)*։

Միայն է այն տարածված պատկերացումն, իբր Սևրի պայմանագիրն է որոշել Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանը։ Այդպես չէ։ Սևրի պայմանագրի 89-րդ հոդվածով կողմերը համաձայնվել են Հայաստանի և Թուրքիայի սահմանը իրավարար վճռով որոշելու խնդրանքով դիմել ԱՄՆ նախագահին և այդ վճիռն ընդունել անմիջապես։ Նույն պայմանագրի 90-րդ հոդվածով Թուրքիան վերահաստատել է իր դիրքորոշումը՝ ամրագրելով. «սկսած իրավարար որոշման օրից Թուրքիան հրաժարվում է [Հայաստանին] փոխանցվելիք տարածքի նկատմամբ իր բոլոր իրավունքներից և տիտղոսից»։

ԱՄՆ նախագահ **Վուդրո Վիլսոնը** Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանի վերաբերյալ **իրավարար վճիռը** ստորագրել և հաստատել է **ԱՄՆ պետական կնիքով** 1920թ. նոյեմբերի 22-ին։ Այսինքն, **1920թ. նոյեմբերի 22**-ից իրավարար վճիռը մտել է ուժի մեջ։ Այդ օրվանից նախկինում Օսմանյան կայսրության մաս կազմող **Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի** նահանգների նկատմամբ (ընդհանուր առմամբ **103.599 քլմ**) չեղյալ են հայտարարվել թուրքական իրավունքներն ու տիտղոսը և *de jure* ճանաչվել են Հայաստանի Հանրապետության իրավունքներն ու տիտղոսը։

ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռին, որպես հայոց իրավունքների ամենագործող կռվանի, ավելի հանգամանալից մենք կանդրադառնանք ստորև։

3. Ժամանակագրական առումով հաջորդ պայմանագիրը Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրն է՝ կնքված 1920թ. դեկտեմբերի 3-ին։

Սա սովետահայ պատմագրության ամենասիրելի թեմաներից մեկն էր, քանի որ հնարավորություն էր տալիս դաշնակցությանը մեղադրել դավաճանության մեջ, իսկ բուլշևիկներին ներկայացնել որպես ազգի փրկիչներ։ Մեր խնդիրը չէ պատմական քննարկումներ կատարել։ Մեր նպատակն է քննել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը միջազգային իրավունքի տեսանկյունից։

Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրն **անօրինական է ու անվավեր**, նախ այն պատճառով, որ կնքող կողմերից և ոչ մեկը չի ունեցել դրա իրավասությունը: Պայմանագիրը հայկական կողմից կնքողներն **արդեն** իշխանություն չէին, իսկ Թուրքիայի կողմից կնքողները **դեռևս** իշխանություն չէին: Երկու կողմերն էլ գործել են *ultra vires*², այսինքն՝ ակնհայտորեն գերազանցել են իրենց իրավասությունները:

Հանրահայտ փաստ է, որ Հայաստանի Հանրապետության վերջին օրինական կառավարության կողմից իշխանության հանձնումը տեղի է ունեցել 1920թ.-ին դեկտեմբերի 2-ին՝ «*Ռ.Ս.Ֆ.Ս.Հ լիազոր ներկայացուցչության և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության միջև*» կնքված համաձայնագրով³: Այս մասին տեղյակ էր նաև Քյազիմ Կարաբեքիրը, երբ դեկտեմբերի 3-ին (2-ի լույս 3-ի գիշերը⁴) ստորագրում էր Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը: Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրն անօրինական է նաև այն պատճառով, որ ստորագրվել է միջազգային իրավունքի սկզբունքները ոտնահարող **ուժի կիրառման քաղաքապետական սպառնալիքով**⁵:

4. Ժամանակագրական առումով հաջորդ պայմանագիրը Մոսկվայի պայմանագիրն է՝ կնքված 1921թ. մարտի 16-ին:

Ինչպես գրված է Մոսկվայի պայմանագրի նախաբանում, այն կնքվել է «*Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Սովետական Հանրապետության կառավարության և Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության*» միջև: Քանի որ ցանկացած պայմանագրի կարգավիճակ աժանցվում է այն ստորագրողների իրավական կարգավիճակից, ուստի առաջին հերթին անհրաժեշտ է հստակեցնել նրանցից յուրաքանչյուրի կարգավիճակը 1921թ. մարտի 16-ի դրությամբ:

ա) Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Սովետական Հանրապետության (ԲՇՓՇԲ) կարգավիճակը 1921թ.-ին.

Պայմանագիրը կնքելու պահին **չկար** «*Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Սովետական Հանրապետություն*» (ԲՇՓՇԲ) ճանաչված պետություն, հետևաբար՝ միջազգային իրավունքի սուր-

յեկտ: Բնականաբար նրա կառավարությունը չուներ որևէ միջազգային պայմանագիր կնքելու իրավասություն: ՌՄՖՍՀ-ի, արդեն ՍՍՀՄ տարագով, միջազգային օրինական ճանաչումը սկսել է միայն 1924թ. փետրվարի 1-ից՝ Մեծ Բրիտանիայի ճանաչումով⁶: Սինչև 1924թ.-ը տեղի ունեցած, այսպես կոչված, ճանաչումները, չեն առաջացրել որևէ իրավական հետևանք, քանի որ իրենց հերթին բխել են չճանաչված երկրներից կամ վարչախմբերից: Որպեսզի ճանաչումն օրինապես համարվի այդպիսին, այն պետք է կատարվի իր հերթին օրինականորեն ճանաչված միջազգային իրավունքի սուբյեկտի կողմից⁷: Օրինակ, 1920թ.-ին սովետական կառավարությունը ճանաչեց Բաթյան երկրները, սակայն այդ ճանաչումը չընդունվեց Ռաշնակից ուժերի կողմից այն հիմնավորմամբ, որ սովետական կառավարությունն իր հերթին օրինապես⁸ ճանաչված չէ⁹: Նման մոտեցումը երկրորդվել է դատական վճիռներով: Այսպես, ՌՄՖՍՀ-ն ընդդեմ Սիբերիոյի (*RSFSR vs. Cibrario*) դատական գործում (1923թ.) ԱՄՆ դատարանը մերժել է ընդունել սովետական կառավարության հայտն այն հիմնավորմամբ, որ վերջինս ճանաչված չէ¹⁰: Նմանատիպ վճիռ, նույն հիմնավորմամբ կայացրել է Շվեդիայի Գերագույն դատարանը Սովետական կառավարությունն ընդդեմ Էրիքսոնի (*Soviet Government vs. Ericsson*) դատական գործում (1921թ.)¹¹:

Վերոհիշյալ և տասնյակ այլ դատական վճիռներ ու կառավարական որոշումներ վերահաստատում են միջազգային իրավունքի այն սկզբունքը, որ առանց ճանաչման կառավարություններն իրավական տեսնակյունից գոյություն չունեն, հետևաբար որևէ իրավական գործունեություն (պայմանագրերի կնքում, քաղաքացիության շնորհում կամ զրկում, մասնակցություն դատական գործընթացին և այլն) չեն կարող ծավալել¹²:

բ) Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կարգավիճակը 1921թ.-ին.

Ըստ էության, սովետական իշխանության և կառավարության վերաբերյալ վերը ասվածը, ամբողջովին վերաբերում է, այսպես

կոչված, Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությանը, որի անունից թուրքական կողմը ստորագրել է Մոսկվայի պայմանագիրը: Հիշարժան է, որ անգամ քեմալականները իրենք որևէ հավակնություն չունեին օրինական իշխանությունների առկայության դեպքում իրենց համարելու Թուրքիայի լիազոր ներկայացուցիչներ: Նրանք պայմանագրերը կնքում էին ոչ թե Թուրքիայի կամ Թուրքիայի կառավարության անունից, այլ «*Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողով*» կոչվող կառույցի «*կառավարության*» անունից: Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը իր կարգավիճակով հասարակական կազմակերպություն (NGO) էր և նրա մեջ միավորված էին նախկին պատգամավորներ, պաշտոնանկ զինվորականներ ու պաշտոնյաներ: Նախկին պաշտոնյաներ միավորող կազմակերպություններ եղել են ու կան աշխարհի զանազան երկրներում, այդ թվում նաև Հայաստանում, սակայն նրանցից և ոչ մեկը իրավունք չունի միջպետական պայմանագիր կնքելու երկրի անունից: Մուստաֆա Քեմալի վարչախումբը որևէ իրավական հիմք չունեի միջազգային հարաբերություններում ներկայացնելու թուրքական պետությունը: Աներկբայորեն, առնվազն մինչև 1922թ.-ի նոյեմբերը, այսինքն սուլթան Մուհամմեդ VI-ի մեկնումը Թուրքիայից, վերջինիս կառավարությանն էին վերապահված միջազգային հարաբերությունների մեջ մտնելու լիազորությունները, միայն սուլթանը կարող էր լիազորել որևէ անձի՝ գործելու երկրի անունից¹³:

Ընդհանրապես քեմալականների շարժումը սկզբնավորվել ու ընթացել է օսմանյան սահմանադրության ոտնահարումով և միջազգային իրավունքի խախտումով, որ է երկրի օրինական իշխանության՝ սուլթան-խալիֆի, դեմ ապստամբությունը և Մուրդուսի զինադադարի (30 հոկտեմբերի, 1918թ.) ոտնահարումը: Մուստաֆա Քեմալը 1921թ.-ին պարզապես փախուստի մեջ գտնվող քրեական հանցագործ էր: Այդ իսկ պատճառով դեռևս 1920թ. ապրիլի 11-ին կայսրության բարձրագույն կրոնավորի՝ շեյխ-ուլ-խալամի, ֆեթվայով (կոնդակով) Մուստաֆա Քեմալը մահվան էր դատապարտվել: Նրա նկատմամբ նույն տարվա մայիսի 11-ին մահապատժի վճիռ էր

կայացրել նաև թուրքական ռազմական դատարանը: Այս դատավճիռը 1920թ. մայիս 24-ին հաստատվել էր սուլթանի կողմից:

Ի լրումն սրա, Մոսկվայի պայմանագրի Հայաստանին վերաբերող մասը միջազգային իրավունքի ևս մի խախտում է, քանի որ պայմանագրերը կարող են վերաբերել միայն պայմանագիրը ստորագրող կողմերին և որևէ պարտավորություն կամ իրավունք չեն ստեղծում պայմանագրին մաս չկազմող երրորդ կողմի համար¹⁴:

5. Հայ-թուրքական սահմանին վերաբերող հաջորդ պայմանագիրը Կարսի պայմանագիրն է՝ կնքված 1921թ. հոկտեմբերի 13-ին:

Միանշանակ է, որ Կարսի պայմանագիրն անօրինական է և անվավեր, քանի որ պայմանագիրը կնքած կողմերից և ոչ մեկը չի եղել միջազգային իրավունքի սուբյեկտ: Ալեքսանդրապոլի և Մոսկվայի պայմանագրերին վերաբերող հատվածում քեմալականների մասին արդեն խոսվեց:

Անդրադառնաք Հայաստանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության կարգավիճակին, որն էլ հանդիսացել է քեմալականների հետ պայմանագիրը կնքած կողմերից մեկը: Անվիճելի է, որ Սովետական Հայաստանը երբեք չի եղել միջազգային իրավունքի սուբյեկտ: Այն երբեք ճանաչված չի եղել միջազգային իրավունքի որևէ այլ սուբյեկտի կողմից, երբեք չի ունեցել այլ երկրների հետ հարաբերությունների մեջ մտնելու կարողություն: Պարզ ասած, այն երբեք չի ունեցել դեպի այնպիսիներ և Հայաստանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության անունից երբևէ ոչ մի դեսպան չի հավատարմագրվել: Իսկ «*այլ պետությունների հետ հարաբերությունների մեջ մտնելու կարողությունը*» (*capacity to enter into relations with the other states*) հանդիսանում է պետականության 4 չափորոշիչներից մեկը, որն ամրագրված է *Մոնտեվիդեոյի պետությունների իրավունքների և պարտականությունների մասին* 1933թ.-ի (*Convention on Rights and Duties of States, Montevideo, 1933*) կոնվենցիայի առաջին հոդվածի 4-րդ կետում: Սովետական Միության

կազմում պարզապես եղել է «Հայաստանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն» վարչատարածքային միավորը:

6. Ժամանակագրական առումով վերջին պայմանագիրը, որին հարկ ենք համարում անդրադառնալ, Լոզանի պայմանագիրն է՝ կնքված 1923թ. հուլիսի-ի 24-ին:

Նախ մի շատ տարածված մոլորության մասին: **Լոզանի պայմանագրի կնքումով Սևրի պայմանագիրը չեղյալ չի հայտարարվել:** Որևէ պայմանագիր կամ միջազգային պարտավորություն նոր պայմանագիր կնքելու պարագային ինքնրստիներյան չեղյալ չի լինում: Պայմանագիրը չեղյալ է դառնում ոչ այլ կերպ, քան չեղյալ հայտարարումով: Ընդ որում, պայմանագիրը կարող է չեղյալ հայտարարվել միմիայն նախորդ պայմանագրի մաս հանդիսացող բոլոր, կրկնում են **քուրը, կողմերի համաձայնությամբ՝** դրա մասին հստակ հայտարարումով և այդ իրողության ամրագրումով հաջորդ պայմանագրի մեջ: **Լոզանի պայմանագիրը չեղյալ չի հայտարարել Սևրի պայմանագիրը:** Լոզանի պայմանագրի մեջ ընդհանրապես որևէ հիշատակում չկա Սևրի պայմանագրի մասին: Այո՛, ըստ միջազգային իրավունքի, պայմանագիրը կնքած երկրները իրավասու են հաջորդ պայմանագրով վերատեսության ենթարկել նախորդ պայմանագրի դրույթները: Սակայն փոփոխված կամ նորամուտ դրույթները իրավական ուժ ունեն միայն նոր պայմանագիրը ստորագրած երկրների համար, իսկ մնացածների համար շարունակում են ուժի մեջ մնալ նախորդ պայմանագրի դրույթները: Սա հստակորեն ամրագրված է Վիեննայի Պայմանագրերի իրավունքի մասին կոնվենցիայի 39, 40 և 41-րդ հոդվածներում: Սևրի պայմանագիրը ստորագրել է 18 երկիր, իսկ Լոզանի պայմանագիրը ընդամենը՝ 7-ը: Այսինքն, Լոզանին չմասնակված երկրների համար իրավական է Սևրի պայմանագիրը, իսկ Լոզանի պայմանագիրը ստորագրած երկրների համար իրավական են Սևրի պայմանագրի այն դրույթները, որոնք չեն փոփոխվել Լոզանի պայմանագրում:

Ավելին, Լոզանը ոչ միայն չեղյալ չի հայտարարել **հայոց իրավունքները**, այլև **16-րդ հոդվածով վերահաստատել է** դրանք: Այս-

պես, Լոզանի պայմանագիրն անդրադառնում է թուրք-բուլղարական, թուրք-հունական և թուրք-սիրիական սահմաններին, ըստ այդմ՝ հստակեցնում Թուրքիային պատկանող տարածքները միայն երկրի այդ հատվածներում: Իսկ քանի որ Լոզանի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը հայտարարում է, որ Թուրքիան հրաժարվում է բոլոր այն տարածքներից, որոնց վրա Լոզանի պայմանագրով չի ճանաչվել Թուրքիայի ինքնիշխանությունը, իսկ Վիլսոնի իրավարար վճռով Հայաստանին հատկացված տարածքների վրա Լոզանի պայմանագիրը չի ճանաչել թուրքական ինքնիշխանությունը, հետևաբար Թուրքիան մեկ անգամ ևս հաստատել է վիլսոնյան Հայաստանից իր հրաժարումը:

Հիմա ամփոփենք մեր քննության արդյունքները և անդրադառնանք բազմիցս հիշատակված և իմ համոզմամբ Հայ դատի հիմնասյունն ու նրա հաջողության գրավականը հանդիսացող ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռին:

Սակայն մինչ այդ հստակեցում: Ճիշտ է, որ Պայմանագրերի իրավունքի մասին Վիեննայի կոնվենցիան ընդունվել է 1969թ.-ին և հետադարձ ուժ չունի, ինչպես հայտարարված է կոնվենցիայի 4-րդ հոդվածում, այնուամենայնիվ հստակ է, որ բոլոր այն չափորոշիչային հիմնադրույթները, որոնցով քննության առանք վերոնշյալ պայմանագրերը, միջազգային իրավունքում առկա են եղել և գործել են դարեր ի վեր, այսինքն, լատիներեն ասած, եղել են ***ius cogens***, այն է՝ ***քոլորի համար պարտադիր ու անբեկանելի***: Դրանք պարզապես վերամրագրվել են Վիեննայի միջազգային կոնվենցիայի մեջ: Եվ ինչպես հաստատում է նույն Վիեննայի կոնվենցիայի 53-րդ հոդվածը, պայմանագիրն անվավեր է, եթե կնքելու պահին ոտնահարվել է միջազգային իրավունքում ճանաչում գտած որևէ անբեկանելի հիմնադրույթ, այսինքն՝ որևէ *ius cogens*:

Հետևաբար, վերը քննության առած 6 պայմանագրից 4-ն անվավեր են, քանի որ դրանցից յուրաքանչյուրը կնքվել է միանգամից մի քանի *ius cogens*-ների ոտնահարմամբ:

Անվավեր պայմանագրերն են՝

- **Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը,**
- **Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը,**
- **Մոսկվայի պայմանագիրը և**
- **Կարսի պայմանագիրը:**

Սևրի պայմանագիրը օրինական է և վավեր, սակայն այն ուժի մեջ չի մտել, քանի որ լիովին չի վավերացվել:

Իսկ վավերական ու օրինական Լոզանի պայմանագիրը, ինչպես ասվեց, Հայաստանին վերաբերում է անուղղակիորեն:

Հիմա, ինչպես ասացի, Հայ դատի հիմնասյունը և հաջողության գրավականը հանդիսացող **ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռի (Arbitral Award)** մասին:

Նախ մի փոքր պատմական ակնարկ:

1920թ. ապրիլի 25-26-ին Գաշնակից և ընթերակա ուժերի Գերագույն խորհուրդը (Supreme Council of Allied and Associated Powers), բաղկացած Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի ներկայացուցիչներից, որոշում կայացրեց դիմել ԱՄՆ նախագահին երկու խնդրանքով.

ա) **ստանձնել Հայաստանի մանդատը,**

բ) **իրավարար վճռով որոշել Հայաստանի և Թուրքիայի սահմանը**¹⁵:

Նույն խնդրանքը, 89-րդ հոդվածի տեսքով, ներառվեց Սևրի դաշնագրի մեջ և արդեն Հայաստանի ու Թուրքիայի, ինչպես նաև դաշնագիրը ստորագրած գրեթե 20 երկրի անունից հղվեց ԱՄՆ նախագահին: ԱՄՆ նախագահը, իրավասու մարմինները (պետքարտուղարությունը, պաշտպանության նախարարությունը և նախագահի վարչակազմը) և համապատասխան աշխատանքային խումբը (պրոֆ. Վեստերմանի գլխավորությամբ), մանրակրկիտ ուսումնասիրեցին հայցը և կայացրին իրավարար վճիռը: Վուդրո Վիլսոնն իրավարար վճիռը ստորագրեց **1920թ. նոյեմբերի 22-ին**: Այն դեկտեմբերի 6-ին պաշտոնապես փոխանցվեց Փարիզ՝ դաշնակից ուժերի Գերա-

գույն խորհրդին: Սույն վճռի պաշտոնական և ամբողջական անվանումն է. «*Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահի որոշումը Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանի, Հայաստանի դեպի ծով ելքի և հայկական սահմանին հարակից թուրքական տարածքի սպառազանականացման վերաբերյալ*» 22 նոյեմբերի, 1920թ.:

Իրավարար վճռի բովանդակությունը

Ըստ իրավարար վճռի, Հայաստանի Հանրապետության տիտղոսն ու իրավունքները ճանաչվում էին նախկին Օսմանյան կայսրության Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի նահանգների վրա՝ ընդհանուր առմամբ 103 599 քկմ: Դա կրկնակի քիչ էր այն տարածքից, որի վրա Մուղոսի զինադադարի 24-րդ հոդվածով ճանաչվել էր հայկական տիտղոսը: Նման էական կրճատումը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ արդեն այդ ժամանակ ի հայտ էին եկել հայերի հսկայական մարդկային կորուստները:

Իրավարար վճռի ներկա կարգավիճակը

Իրավարար վճիռը վերջնական է և պարտադիր է կատարման համար¹⁶: Այն չունի ժամանակային սահմանափակում¹⁷ և նրա կարգավիճակը կախում չունի վճռի հետագա ճակատագրից: Միջազգային իրավունքը, մասնավորապես Հաագայի կոնվենցիայի (1907թ.) 81-րդ հոդվածը, որով ամփոփվել և ամրագրվել է իրավարար վճիռների կարգավիճակը, ընդհանրապես չի նախատեսում վճռի չեղյալ հայտարարում¹⁸: Ըստ միջազգային իրավունքի, կողմերը, համաձայնվելով իրավարար որոշմանը ներկայացնել իրենց վեճը, մեկընդմիջտ ընդունում են, որ իրենց կողմից կատարման համար պարտադիր կլինի իրավարարի ցանկացած վճիռ¹⁹: Կողմերից մեկի մերժումը ի կատար ածելու իրավարարությունը, չի ազդում վճռի վավերականության վրա: Ըստ այդմ, քանի որ իրավարարության հայցը ներկայացվել է ոչ միայն Հայաստանի և Թուրքիայի, այլև 16 այլ երկրի, կողմից ուստի վճիռը պարտադիր է բոլոր հայցվորների համար, որոնք ներկայումս հետևյալ երկրներն են՝ Միացյալ Թագավորություն, Կանադա, Ավստրալիա, Նոր Զելանդիա, Հարավային Աֆրիկա, Հնդկաստան, Պակիստան, Բանգլադեշ, Ֆրան-

սիա, Իտալիա, Ճապոնիա, Բելգիա, Հունաստան, Լեհաստան, Պորտուգալիա, Ռումինիա, Չեխիա, Սլովակիա, Սերբիա, Խորվաթիա, Սլովենիա, Բոսնիա, Հերցեգովինա, Մակեդոնիա և Մոնտենեգրո: Այն պարտադիր է նաև իրավարարի՝ Միացյալ Նահանգների համար, քանի որ ԱՄՆ նախագահի ցանկացած պաշտոնական դիրքորոշում հանդիսանում է երկրի դիրքորոշումը²⁰ և իրավարարությունից բխող քայլերը պարտադիր են կատարման համար²¹:

Հիմա ամենակարևորի մասին:

Որո՞նք պետք է լինեն մեր հետագա քայլերը:

Առաջին հերթին մենք ոչ միայն պիտի հայտարարենք, որ **պետություն ունեցող ազգ ենք, այլ պիտի գործենք որպես այդպիսին**: Այսինքն պիտի օգտվենք միջազգային սուբյեկտի մեր կարգավիճակից:

Քանի որ միջազգային իրավունքը և միջպետական բազմաթիվ փաստաթղթեր, ինչպես օրինակ Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության Հելսինկիի 1975թ.-ի եզրափակիչ փաստաթուղթը (մաս 10-րդ, պարբերություն 1-ին), որի տակ կա նաև Թուրքիայի ստորագրությունը, հանձնառու երկրներից պահանջում է միջազգայնորեն ստանձնած պարտավորությունների «*քարեխիղճ կատարումը, լինեն դրանք ածանցված միջազգային իրավունքի հանրնրհանուր ճանաչում գտած սկզբունքներից և կանոններից, թե ածանցված լինեն պայմանագրերից կամ այլ համաձայնագրերից, որոնց այդ երկրները մաս են կազմում համաձայն միջազգային օրենքի*», ուստի Հայաստանի Հանրապետությունը կարող է և պարտավոր է միջազգային իրավունքի հիման վրա պաշտպանել իր շահերը, այսինքն՝ Անվտանգության խորհրդի ուշադրությունը պիտի հրավիրի այն հանգամանքի վրա, որ Թուրքիան չի կատարում Վիլսոնի իրավարար վճռով ստանձնած պարտավորությունները, որի հետևանքով առաջացել է միջազգային, այսինքն հայ-թուրքական դիմակայություն և վեճ: Հայաստանի Հանրապետությունը որպես ՄԱԿ-ի անդամ երկիր, ՄԱԿ-ի կանոնակարգի 35-րդ հոդվածի 1-ին կետի հիման վրա, լիովին իրավասու է «*Անվտանգության խորհրդի կամ Գլխավոր համաժողովի ուշադրությանը բերել ցանկացած վեճ*

կամ իրավիճակ, որն իր բնույթով համապատասխանում է [սույն կանոնակարգի] 34-րդ հոդվածում վկայակոչվածին»: Իսկ ՄԱԿ-ի կանոնակարգի 34-րդ հոդվածն արձանագրում է. «Անվտանգության խորհուրդը կարող է քննության առնել ցանկացած վեճ կամ իրավիճակ, որը կարող է հանգեցնել միջազգային դիմակայության կամ առաջ բերել վեճ՝ որոշելու համար, թե արդյոք տվյալ վեճի կամ իրավիճակի շարունակումը կարող է վտանգել միջազգային խաղաղության և անվտանգության պահպանումը»: Ակնհայտ է, որ ներկա իրավիճակը արդեն իսկ հանգեցրել է հայ-թուրքական դիմակայության և վիճահարույց վիճակի, և այս ամբողջը հետևանք է Թուրքիայի կողմից իր միջազգայնորեն ստանձնած պարտավորությունների չկատարման:

Մինևույն ժամանակ, Հայաստանը միջնորդի, օրինակ՝ ԱՄՆ-ի, միջոցով կարող է դիմել Թուրքիային, որպեսզի միասնաբար դիմեն ՄԱԿ-ի միջազգային դատարան (Միջազգային դատարանի Կանոնադրության 36-րդ հոդվածի 2 կետի ա) և բ) ենթակետերի հիման վրա) հստակեցնելու համար Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռի ներկա կարգավիճակը: Չուզահեռաբար Հայաստանը պիտի հայց ներկայացնի ՄԱԿ-ի Գլխավոր համաժողովին, որպեսզի վերջինս, Միջազգային դատարանի կանոնադրության 65-րդ հոդվածի համաձայն, Վիլսոնի իրավարար վճռի մասին պարզաբանական կարծիքի համար (*advisory opinion*) դիմի միջազգային դատարան:

Ուզում եմ ընդգծել, որ Հայաստանի Հանրապետության կողմից միջազգային կառույցների ներգրավմամբ հայ-թուրքական դիմակայությունը լուծելու ձգտումը չի կարող դիտարկվել հարաբերությունների սրման միտում, այլ, ընդհակառակը, կարող է գնահատվել, որպես հաստատական ու դրական քայլ առկա խնդիրները միջազգային իրավունքի հիման վրա լուծելու ուղղությամբ և արձագանք վերջին շրջանում հաճախացող հայ-թուրքական հաշտության կոչերի: Սա Հայաստանի մասով:

Սիյուռքը, մասնավորապես ԱՄՆ-ի հայ համայնքը, ևս կարող է դիմել գործնական քայլերի:

Ըստ ԱՄՆ սահմանադրության 1-ին հոդվածի 8-րդ մասի 10-րդ կետի, ԱՄՆ Կոնգրեսը իրավասու է որոշել միջազգային իրավունքի խախտումները և պատժել խախտողներին (*The Congress shall have power to define and punish offenses against the law of nations*): Առավել ևս սա վերաբերում է այն դեպքերին, երբ միջազգային իրավունքի հիման վրա որոշումների կայացմանը մասնակցել է ԱՄՆ բարձրագույն պաշտոնյան, այս պարագայում՝ երկրի նախագահ Վուդրո Վիլսոնը: Ըստ այդմ, Կոնգրեսի որևէ անդամ կամ անդամների խումբ Կոնգրեսի պալատներից յուրաքանչյուրում կարող է հանդես գալ հետևյալ հարցապնդումով.

Արդյո՞ք Թուրքիայի կողմից ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի հայ-թուրքական սահմանի վերաբերյալ իրավարար վճռի չկատարումը միջազգային իրավունքի խախտում է: Եթե այո, ապա ինչպիսի՞ք քայլեր է ձեռնարկում ԱՄՆ-ի գործադիր իշխանությունը պատժելու համար միջազգային իրավունքը խախտողին:

Կոնգրեսը դյուրությամբ չի կարող հրաժարվել այս հարցի քննարկումից, քանի որ, ըստ էության, սա հարցի վերաքննում է, իսկ Կոնգրեսը իրավասու է ժամանակ առ ժամանակ անդրադառնալ իր արտահայտած դիրքորոշումների ու հանձնարարականների ճակատագրին:

Ուզում եմ հիշեցնել, որ դեռևս 1927թ.-ին Կոնգրեսը, ավելի ստույգ նրա մի պալատը՝ Սենատը, արդեն մի անգամ հստակորեն արտահայտել է իր դիրքորոշումը Վիլսոնի իրավարար վճռի վերաբերյալ: Այսպես, 1927թ. հունվարի 18-ին ԱՄՆ Սենատը, որի իրավասությունների շրջանակում է միջազգային պայմանագրերի վավերացումը, մերժել է վավերացնել ամերիկա-թուրքական պայմանագիրը (Լոզան, 6 օգոստոսի, 1923թ.), հետևաբար ճանաչել ներկայիս Թուրքիայի հանրապետությունը²²: Պայմանագիրը մերժելու համար եղել է 3 պատճառ, և դրանցից առաջինը եղել է ԱՄՆ նախագահ Վիլսոնի իրավարար վճռով Հայաստանի նկատմամբ Թուրքիայի ստանձնած պարտավորությունների չկատարումը. *“failed to provide for the fulfillment of the Wilson award to Armenia”*²³:

Հաշվի առնելով, որ ԱՄՆ-ի ներկայումս Կոնգրեսի 2 պալատներում էլ դեմոկրատները մեծամասնություն են կազմում, կարելի է օգտագործել նաև կուսակցական գործոնը: ԱՄՆ Դեմոկրատական կուսակցության 1924թ.-ի և 1928 թ.-ի ծրագրային հիմնադրույթների մեջ միանշանակ շեշտվել է Թուրքիայի ստանձնած պարտավորությունների կատարման անհրաժեշտությունը և Հայաստանի Հանրապետության իրավունքը վիստոնյան Հայաստանի նկատմամբ. *Fulfillment of President Wilson's arbitral award respecting Armenia* (1924 թ. ծրագիր): Դեմոկրատական կուսակցության 1928թ. ծրագիրը ոչ միայն վերահաստատել է հայերի իրավունքները, այլև իր գորակցությունն է հայտնել ԱՄՆ այն հետևողական ջանքերին, որոնք նպատակամղված կլինեն Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ և դրանից հետո ԱՄՆ ու Դաշնակից ուժերի կողմից Հայաստանին և հայ ժողովրդին տված խոստումների և պարտավորությունների կենսագործմանը. *“We favor the most earnest efforts on the part of the United States to secure the fulfillment of the promises and engagements made during and following the World War by the United States and the allied powers to Armenia and her people”*:

Այսօր մեր ազգային գոյությունը թևակոխել է նոր փուլ: Մենք վերանվաճել ենք մեր պետականությունը, նորից դարձել ենք պետություն ունեցող ազգերի ընտրյալ ընտանիքի լիիրավ անդամ: Մենք իրավացիորեն հպարտանում ենք մեր ազգային պետականությամբ, սակայն, ցավոք սրտի, դեռևս թերի ենք օգտագործում այդ պետականության ընձեռած հնարավորությունները: **Պետականություն նշանակում է միջազգային իրավունքի կրող**, այսինքն սուբյեկտ, որը կարող է իր շահերը պաշտպանել և իր նպատակներին հասնել միջազգային իրավունքի հիման վրա: Հայ դատը, այսինքն՝ հայոց արդար իրավունքներին հասնելու հարցը, առաջին հերթին Հայաստան և Թուրքիա պետություններին վերաբերող հարց է, հետևաբար այն միջազգային, որ է միջպետական, իրավունքի հարց է: Միջազգային իրավունքն է, որ այսօր մեզ՝ հայերիս որպես ազգ և Հայաստանի Հանրապետությանը որպես պետություն, տալիս է անսակարկ իրավունք տեր կանգնելու իր ժառանգությանը:

Վերջին 50 տարում Հայ դատն առավելապես եղել է Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը նպատակամղված աննկուն աշխատանք: Եվ դա եղել է միանգամայն հասկանալի, քանի որ պարտադրված է եղել մեր պետականագուրկ վիճակով: Միևնույն ժամանակ կարծում եմ, որ այն եղել է ավելի շատ միջոց, քան նպատակ: Ներկայումս հասունացել է պահն աստիճանաբար ցեղասպանության ճանաչումից շեշտադրումը տեղափոխելու բուն պահանջատիրության վրա: Ինչքան էլ անհավատալի հնչի, պահանջատիրության դաշտում մեր դիրքերն ավելի ուժեղ են և մեր փաստարկներն ավելի գորեղ, քան մինչևիսկ ցեղասպանության ճանաչման գործընթացում, քանի որ մեր տարածքային ու նյութական փոխհատուցման իրավունքները խարսխված են միջպետական երկկողմ և բազմակողմ փաստաթղթերի, Հայաստանի Հանրապետության հանդեպ պետությունների ստանձնած անսակարկ պարտավորությունների և, առաջին հերթին, Հայաստանի Հանրապետության ու աշխարհի ներկայիս ամենագորեղ պետությունների առջև թուրքական պետության անբեկանելի պարտավորությամբ՝ ի կատար ածելու ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռը:

Աշխարհում գործընթացներն առաջ են գնում հարաճուն արագությամբ և միշտ չէ, որ այդ գործընթացները մեր օգտին են: **Մենք հապաղելու ժամանակ չունենք:**

Եկել է լուրջ որոշումներ ընդունելու և առավել լուրջ քայլեր ձեռնարկելու ժամանակը:

Շնորհակալություն:

Հղումներ և ծանոթագրություն

1. Manual of Terminology of Public International Law, (by Isaac Paenson), United Nations, New York, 1983, p. 38.
2. Wildhaber L., Treaty Making Power & Constitution, Basel and Stuttgart, 1971, p. 150.
3. Մինոն Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Թեհրան, 1982, էջ 501-2:
4. Այն, որ պայմանագիրը ստորագրվել է դեկտեմբերի 3-ին վկայված է նաև Քեմալ Աթաթյուրքի կողմից (Mustafa Kemal Atatürk, A Speech delivered by Mustafa Kemal Atatürk 1927, Istanbul, 1963, p. 418).
5. Vienna Convention on the Law of Treaties, 1969, UNO, New York, Article 52.
6. Survey of International Affairs 1924, (comp. by A. Toynbee), London, 1926, p. 491.
7. Moore J.B., Digest of International Law, Washington, 1906, v. I, p. 73.
8. Մինչև 1924թ.-ի փետրվարի 1-ը տեղի ունեցած, այսպես կոչված, ճանաչումները չեն

- ստեղծում որևէ իրավական հետևանք, քանի որ դրանք չճանաչված երկրների կամ իշխանությունների կողմից էին. Էստոնիա 02.02.1920; Լիտվա 30.06.1920; Լատվիա 11.08.1920; Լեհաստան 12.10.1920; Ֆինլանդիա 14.10.1920; Պարսկաստան 26.02.1921; Աֆղանստան 28.02. 1921; Թուրքիա 16.03.1921; Մոնղոլիա 05.11.1921 (Frederick Lewis Schuman, *American Policy toward Russia since 1917: A Study of Diplomatic History, International Law and Public Opinion*, London, 1928, p. 351).
9. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1920*, Washington, 1936, v. III, p. 462. (The Secretary of States (Colby) to the Ambassador in Great Britain (Davis), August 2, 1920, p. 461-3).
  10. Hudson M.O., *Annual Digest of Public International Law*, Cambridge, 1931-1932, Case No. 28, p. 114. Ti-Chiang Chen, *The International Law of Recognition*, London, 1951, p. 137.
  11. Ti-Chiang Chen, նշվ. աշխ., էջ 137: Hudson M., *Annual Digest*, 1919-22, Case # 30.
  12. Ti-Chiang Chen, նշվ. աշխ., էջ 138:
  13. O'Connell D. P., *State Succession in Municipal Law and International Law*, v. I, Cambridge, 1967, p. 211.
  14. Branimir M. Jankovic, *Public International Law*, New York, 1984, p. 302.
  15. *The Treaties of Peace, 1919-1923*, vol. I, New York, 1924, p. xxxii.
  16. *A Dictionary of Arbitration and its Terms*, (ed. K. Seide) New York, 1970. p. 32.
  17. Luzius Wildhaber, նշվ. աշխ., էջ 98:
  18. *Manual*, նշվ. աշխ., էջ 693-94:
  19. *A Dictionary*, նշվ. աշխ., էջ 27:
  20. Wright Q., *The Control of American Foreign Relations*, New York, 1922, p. 38.
  21. Collier J., *The Settlement of Disputes in International Law*, Oxford, 1999, p. 265.
  22. *Unperfected Treaties of the United States of America, 1776-1976*, (ed. & annot. by Christian L. Wiktor), v. 6, 1919-1925, New York, 1984, p. 421. Leland J. Gordon, *Turkish-American Political Relations*, *The American Political Science Review*, 1928, v. 22, No. 3, p. 721.
  23. *Lausanne Treaty is Defeated*, *The Davenport Democrat*, January 19, 1927, p. 1.

**The Arbitral Award
on Turkish-Armenian Boundary
by Woodrow Wilson, the President of the
United States of America**

[Historical Background, Legal Aspects and International Dimensions]

Jus est ars boni et aequi (lat.)

(The law is the art of the good and the just).

No other single issue has aroused so much passion and controversy and occupied the attention of the present Armenian public and political life as the relationship with Turkey. The lawful claims of Armenians for moral satisfaction, financial indemnification and territorial readjustment, remain the longest, most intractable, and potentially one of the most dangerous unsolved problems of international relations and world community of the modern times.

The emergence of the Armenian state – the Republic of Armenia, and its presence on the world political stage as the successor of the first Armenian Republic (1918-1920), adds a critical dimension to the matter. The importance of the new dimension is based on the fact that as a subject of international law the Republic of Armenia is in full power and has all legal rights to pursue the implementation of the legal instruments and to insist on the fulfillment of international obligations assumed by the Turkish states – the Republic of Turkey or the Ottoman Empire, as a legal predecessor of the Turkish Republic.

It is therefore imperative to analyze all relevant legal instruments, *i.e.* bilateral and multilateral treaties, Woodrow Wilson's Arbitral Award (22 November 1920), diplomatic documents and international papers, resolutions of international organizations, recommendations of special missions, decisions of law-determining agencies (particularly of the International Court of Justice), the opinions of authoritative institutions, etc. to clarify the legal state of Armenian-Turkish confrontation and determinate the legal aspects of the Armenian claims regarding Turkey.

Due to final and binding character of the arbitral awards it seems the most appropriate to begin the elaboration of the legal instruments with

the arbitral award of the President of the United States of America Woodrow Wilson (22 November 1920): “*Decision of the President of the United States of America respecting the Frontier between Turkey and Armenia, Access for Armenia to the Sea, and the Demilitarization of Turkish Territory adjacent to the Armenian Frontier.*”

1. Arbitration as a procedure for peaceful settlement of disputes between the States

Arbitration exists under both domestic and international law, and arbitration can be carried out between private individuals, between states, or between states and private individuals. Arbitration, in the law, is a legal alternative to the courts whereby the parties to a dispute agree to submit their respective positions (through agreement or hearing) to a neutral third party – the arbitrator(s) for resolution.

International Public Arbitration (hereafter – Arbitration) is an effective legal procedure for dispute settlement between the states¹. According to 1953 report of the International Law Commission² arbitration is a procedure for the settlement of disputes between States by a binding award on the basis of law and as a result of an undertaking voluntarily accepted³. The essential elements of Arbitration consist in – (1) An agreement on the part of States having a matter, or several matters, in dispute, to refer the decision of them to a tribunal, believed to be impartial, and constituted in such a way as the terms of the agreement specify, and to abide by its judgment; and in – (2) Consent on the part of the person, persons, or states, nominated for the tribunal, to conduct the inquiry and to deliver judgment⁴.

Arbitration has been practiced already in antiquity and in the middle ages. The history of modern arbitration is usually considered to begin with the treaty of arbitration between Great Britain and the United States of 1794⁵, (Jay’s Treaty – *Treaty of Amity, Commerce and Navigation, between His Britannic Majesty and the United States of America, by their President, Signed on 19 November 1794, ratified on June 24, 1795*). The rules of arbitration were codified by *The Hague Convention for the Pacific Settlement of International Disputes*, concluded on 29 July 29 1899 and very slightly amended in the Convention of the same name concluded 18 October 1907 (entered into force 26 January 1910). The Hague

Convention (Article 15 of 1899 and article 37 of 1907) defines the international arbitration as: “*the settlement of disputes between States by judges of their own choice and on the basis of respect of law.*”⁶

The *Covenant* of the League of Nations (Article 13) provides arbitration and judicial settlement as one of two major procedures of peaceful settlements⁷:

The Members of the League agree that whenever any dispute shall arise between them which they recognize to be suitable for submission to arbitration and which cannot be satisfactorily settled by diplomacy they will submit the whole subject-matter to arbitration.

The Charter of the United Nations (Article 33, § 1) expresses its preference for a dispute settlement through arbitration:

“The parties in any dispute, the continuance of which is likely to endanger the maintenance of international peace and security, shall, first of all, seek a solution by negotiation, enquiry, mediation, conciliation, arbitration, judicial settlement, resort to regional agencies or arrangements, or other peaceful means of their own choice.”

2. The Historical Background of Wilson’s Arbitration

On 19 January 1920, the Supreme Council of the Principal Allied and Associated Powers in Paris (Prime Ministers of Great Britain, France and Italy; respectively – Lloyd George, Clemenceau and Nitti⁸) agreed to recognize the government of the Armenian State as a *de facto* government on the condition that the recognition should not prejudice the question of the eventual frontier⁹. The United States recognized the *de facto* government of the Republic of Armenia on 23 April 1920¹⁰, on the condition that the territorial frontiers should be left for later determination¹¹.

On 26 April 1920, the Supreme Council (including this time the Japanese Ambassador to Paris Mr. Matsui as well) meeting at San Remo requested: a) The United States assume a mandate over Armenia; b) The President of the United States to make an Arbitral Decision to fix the boundaries of Armenia with Turkey¹²: “*The Supreme Council hopes that, however the American Government may reply to the wider matter of the Mandate, the President will undertake this honourable duty not only for the sake of the country chiefly concerned but for that of the peace of the Near East.*”¹³

On 17 May 1920, the Secretary of State informed the American Ambassador in France that the President had agreed to act as arbitrator¹⁴. In mid-July, the State Department began to assemble a team of experts for the assignment – “*The Committee upon the Arbitration of the Boundary between Turkey and Armenia*”. Prof. William Westermann headed the boundary committee; his key associates were Lawrence Martin and Harrison G. Dwight. As the Treaty of Sevres was signed on 10 August 1920, the boundary committee began its deliberations.

The guidelines adopted by the committee were to draw the southern and western boundaries of Armenia on the basis of a combination of ethnic, religious, economic, geographic, and military factors. The committee had at its disposal all the papers of the American peace delegation and the Harbord mission, the files of the Department of State, War, and Interior, and the cartological services of the United States Geological Survey. Aside from the advice of experts in government service and direct consultations with General Harbord, the committee sought the input of missionaries and others with field experience who could give detailed information about the ethnic makeup of particular villages near the border would probably pass, the roads and markets connecting certain villages, towns, and cities, and specific physical landmarks.

The “*Full Report of the Committee upon the Arbitration of the Boundary between Turkey and Armenia*” was submitted to the Department of State on 28 September 1920, five months after the Allied Supreme Council’s invitation to President Wilson¹⁵. The report defined the area submitted for arbitration, the sources available to and used by the committee, the principles and bases on which the work had proceeded, the need for the inclusion of Trebizond to guarantee unimpeded access to the sea, the desirability of demilitarization frontier line, the character of the resulting Armenian state, the immediate financial outlook of Armenia, and the existing political situation in the Near East. The seven appendices of the report included the documents relative to the arbitration, the maps used in drawing the boundaries, issue of Kharput, the question of Trebizond, the status of the boundary between Turkey and Persia, the military situation in relation to Armenia, and the financial position of those parts of the four vilayets assigned to Armenia.

Insofar as the four provinces in question were concerned, the key factors were geography, economy, and ethnography. Historic and ethical considerations were passed over. The committee tried to draw boundaries in which the Armenian element, when combined with the inhabitants of the exiting state in Russian Armenia, would constitute almost half of total population and within few years from an absolute majority in nearly all districts. Such calculations took into account the wartime deportations and massacres of the Armenians, Muslim losses during the war, as well as, the probability that some part of the remaining Muslim population would take advantage of the provisions of the peace treaty regarding voluntary relocation to territories that were to be left to Turkey or to an autonomous Kurdistan.

The Territory that was being allocated to Armenia by arbitration (40 000 square miles = 103 599 square kilometers) was less than half of the territory (108 000 square miles = 279 718 square kilometers), which in Ottoman, as well as in all non-ottoman, sources and maps throughout centuries vastly had been identified as *Ermenistan* (“Armenia”) [the historical title]¹⁶ and since 1878¹⁷ was the holder of the legal title “*Armenia*” or “*The Six Armenian vilayets*” (provinces), as was defined in the Article 24 of the Mudros Armistice¹⁸. It should be underlined that the territory was referred just as “*The six Armenian vilayets*” not “*The six Armenian vilayets of the Ottoman Empire.*”¹⁹

The drastic cutback of the territory for Armenians was due to far-reaching reduction of native Armenian population because of the Turkish policy of annihilation of Armenians: “*The Armenian provisions of the Sevres Treaty were agreed upon by the Powers after due consideration of the facts that Turkish Armenia was emptied of its Armenian inhabitants.*”¹⁹

The committee made calculations, based on prewar statistics, that the population of the territories to be included in the new Armenian state had been 3 570 000, of whom Muslims (Turks, Kurds, “Tartar” Azerbaijanis, and others) had formed 49%, Armenians 40%, Lazes 5%, Greeks 4%, and other groups 1%. It was anticipated that large numbers of Armenian refugees and exiles would return to an independent Armenia. Hence, after the first year of repatriation and readjustment, the population of the Armenian Republic would be about 3 million, of whom Armenians would

make up 50%, Muslims 40%, Lazes 6%, Greeks 3%, and other groups 1%. The rise in the absolute number and proportion of Armenians was expected to increase steadily and rapidly in subsequent years²⁰.

Even though Westermann's boundary committee submitted its findings to the Department of State on 28 September 1920, two more months were to pass before President Wilson relayed his arbitration decision to the Allied governments. The State Department 1) sent the committee's report to the War Department for its observations and 2) requested through Ambassador Hugh Wallace in Paris formal notification from the Allied Supreme Council about the signing of the Treaty of Sevres and an authenticated copy of the document²¹. It was only on November 12 that the committee's report was finally delivered to the White House.

Ten days later, on 22 November 1920²², Woodrow Wilson signed the final report, entitled: "*Decision of the President of the United States of America respecting the Frontier between Turkey and Armenia, Access for Armenia to the Sea, and the Demilitarization of Turkish Territory adjacent to the Armenian Frontier.*"²³

The *Full Report of the Committee upon the Arbitration of the Boundary between Turkey and Armenia* [*The Report* – 89 pages, and *Appendices to the Report* – 152 pages.] consists of ten chapters:

1. **Chapter I:** *The Request for the Arbitral Decision of President Wilson, p. 1-3.* – An overview of the Pre-Arbitration Process.
2. **Chapter II:** *Strict Limitations of the Area Submitted to the Arbitration of President Wilson, p. 4-6.* – Definition of the area submitted for arbitration.
3. **Chapter III:** *Sources of Information Available to the Committee Formulating this Report, p. 7-9.* – The sources available to and used by the committee.
4. **Chapter IV:** *Factors Used as the Basis of the Boundary Decision, p. 10-15.* – The principles and bases on which the work had proceeded.
5. **Chapter V:** *The Necessity of Supplying an Unimpeded Sea Terminal in Trebizond Sandjak, p. 16-23.* – The need for the inclusion of Trebizond in the new Armenian state.
6. **Chapter VI:** *Provisions for Demilitarization of Adjacent Turkish Territory, p. 24-36.* – The desirability of demilitarization frontier line.

7. **Chapter VII:** *Covering Letter of the President Wilson to the Supreme Council and the Arbitral Decision of President Wilson*, p. 38-65. – The Arbitral Award of the President with attached letter.
  8. **Chapter VIII:** *Area, Population and Economic Character of the New State of Armenia*, p. 66-73. – The character of the resulting Armenian state.
  9. **Chapter IX:** *The Present Political Situation in the Near East*, p. 74-83. – The existing political state of affairs in the Near East.
  10. **Chapter X:** *Immediate Financial Outlook of the Republic of Armenia*, p. 84-86. – The financial prospect of Armenia.
- Maps:** Boundary between Turkey and Armenia as determined by Woodrow Wilson President, President of the United States of America, 22 November 1920:
 Scale – 1: 1 000 000
 Scale – 1: 200 000 (19 sheets)

The seven appendices of the report included:

- 1) **Appendix I:** *Documents upon the Request for the Arbitral Decision.*
  - No. 1. *Allied Recognition of Armenia, 19 January 1920.*
  - No. 2. *Report of London Technical Commission, 24 February 1920.*
  - No. 3. *Note from the French Ambassador at Washington, 12 March 1920.*
  - No. 4. *Mr. Colby's reply to the above, 24 March 1920.*
  - No. 5. *American Recognition of Armenia, 23 April 1920.*
  - No. 6-10. *Telegrams from San Remo, 24-27 April 1920.*
  - No. 11. *The President's Acceptance of the Invitation to Arbitrate, 17 May 1920.*
- 2) **Appendix III:** *Maps Used in Determining the Actual Boundaries of the Four Vilayets and in Drawing the frontier of Armenia.*
- 3) **Appendix IV:** *The Question of Kharput. Discussion of the Possibility of Including Kharput in the Boundary Decision.*
- 4) **Appendix V:** *The Necessity of supplying an Unimpeded Sea Terminal in Trebizond Sandjak.*
  - No.1. *Economic Position of Ports in the Trebizond Vilayet.*
  - No.2. *Railroad Project for Turkish Armenia before the War (Karshut Valley).*
  - No.3. *M. Venizelos' Statement on Trebizond before the Council of Ten (4 February 1919).*

No.4. *M. Venizelos' Statement on Trebizond before the Greek Parliament (13 May 1920).*

No.5. *The Petition of the Pontic Greeks (10 July 1920)*

No.6. *The Greeks of Pontus (Population Estimates for Trebizond Vilayet).*

No.7. *General Discussion of Armenia's Access to the Sea.*

No.8. *Text of the Armenian Minorities Treaty.*

No.9. *The Petition to President Wilson from the Armenian Delegation.*

5) Appendix VII: *Status of the Old Boundary between Turkey and Persia, at the Point where the Boundary Between Turkey (Autonomous Area of Kurdistan) and Armenia Joins it.*

6) Appendix IX: *Military Situation with Relation to Armenia. Estimate for August, 1920.*

7) Appendix X: *Financial Position of the Portion of the Four Vilayets Assigned to the New State of Armenia.*

M A P S

1: *Boundaries of Armenia, as proposed by the London Inter-Allied Commission of February 1920 (See Appendix I, No. 2).*

2: *Armenian Claims (See Appendix IV).*

Original Claim of the Armenian National Delegation at the Peace Conference;

*Reduced Claim of the two Armenian Delegations, since January, 1920;
Boundary established by President Wilson's Decision.*

3: *Claims of the Pontic Greeks (See Appendix V, Nos. 3, 4, 5).*

*Original Claim at Peace Conference; Reduced Claim, 1920;
Greek Territory in Thrace and in Smyrna District Boundary
established by President Wilson's Decision.*

4: *Armenia's Routes of Access to the Sea (See App. V, Nos. 2, 4, 9).*

*Trebizond-Erzorum Caravan Route;
Trebizond-Erzorum Railway Project;
Western frontier Essential to Armenia.*

5: *Armenia in Relation to the new Turkish Empire (See App. IX).*

*Frontiers of Turkey as established by the Treaty of Sèvres and by
President Wilson's Decision;*

*Areas of Especial Interest as established by the Tripartite Convention
of 10 August 1920, between Great Britain, France and Italy;
Existing Railways.*

In the cover letter to the Supreme Council, Wilson wrote:

*“With full consciousness of the responsibility placed upon me by the request, I have approached this difficult task with eagerness to serve the best interests of the Armenian people as well as the remaining inhabitants, of whatever race or religious belief they may be, in this stricken country, attempting to exercise also the strictest possible justice toward the populations, whether Turkish, Kurdish, Greek or Armenian, living in the adjacent areas.”*²⁴

The text of the arbitration decision, reasonably not the Full Report, was cabled to Ambassador Wallace in Paris on 24 November 1920, with instructions that it should be handed to the secretary-general of the peace conference for submission to the Allied Supreme Council²⁵. Wallace responded on 7 December 1920, that he had delivered the documents that morning. Wallace’s attached note was dated 6 December 1920.

So under the arbitral award of 22 Nov 1920, the boundary between Armenia and Turkey was settled conclusively and Turkish-Armenian international boundary was subsequently delimited²⁶, as clearly states The Hague Convention²⁷ (article 54 of the 1899; article 81 of the 1907)²⁸: *“The award, duly pronounced and notified to the agents of the parties, settles [puts an end to] the dispute definitively and without appeal.”*²⁹

3. The Validity of the Arbitral Award

For the arbitral award to be valid it must meet certain criteria:

- 1) The arbitrators must not have been subjected to any undue external influence such as coercion, bribery or corruption;
- 2) The production of proofs must have been free from fraud and the proofs produced must not have contained any essential errors;
- 3) The compromis must have been valid;
- 4) The arbitrators must not have exceeded their powers³⁰.

Criterion 1 – The arbitrators must not have been subjected to any undue external influence such as coercion, bribery or corruption.

In Armenian-Turkish boundary case the arbitrator, as was agreed in the compromis, (i.e. Article 89, the Treaty of Sevres), was *“the President of the United States”*, namely Woodrow Wilson. President Wilson often was challenged for his policy and had various disagreements with other politicians and political bodies. Nevertheless,

nobody and never has questioned his political or personal integrity and he never was blamed to act under external influence.

Conclusion:

It is apparent and doubtless that the arbitrator “*have not been subjected to any undue external influence – to coercion, bribery or corruption.*”

Criterion 2 – The production of proofs must have been free from fraud and the proofs produced must not have contained any essential errors.

As it was mentioned above, for the accomplishment of the assignment the State Department mid-July 1920 organized a special task group, which was officially entitled: “*Committee upon the Arbitration of the Boundary between Turkey and Armenia.*”

The head of the committee was William Linn Westermann, professor of the University of Wisconsin, soon after Professor of Columbia University (1923-48), specialist in the history and politics of the Near and Middle East. In 1919 he had been the chief of the Western Asia division of the American Commission to Negotiate Peace in Paris³¹. The principal collaborators and contributors in the committee were Major (Prof.) Lawrence Martin of the Army General Staff, who had participated as the geographer of the Harbord mission, and Harrison G. Dwight of the Near Eastern division of the Department of State³².

It is obvious that all experts in the task group were knowledgeable, experienced and impartial professionals. After over two months of intensive and thorough work, at the end of September 1920, the task group produced a “*Full Report of the Committee upon the Arbitration of the Boundary between Turkey and Armenia.*”

The report was sent to the War Department for its observations on 28 September 1920. After seven weeks of comprehensive and scrupulous observations the committee’s report was finally delivered to the White House on 12 November 1920. Ten days later, on 22 November 1920, Woodrow Wilson signed the final report, and officially delivered the award through the US Embassy in Paris on 6 December 1920.

President Wilson’s award, thanks to its comprehensive character, legal justification and logical arguments, is highly regarded by international lawyers at present:

*“President Wilson’s arbitral decision was not implemented. Nevertheless, this award must be regarded as one of the most significant analyses of the various factors that have to be taken into account in the determination of international boundaries and of the relationship among them.”*³³

*“President Wilson’s determination of the territorial frontiers of the newly established Armenian State particularly interesting because its includes an explanation of the reasons motivating it: the need for a “natural frontier”; “geographical and economic unity for the new state”; ethic and religious factors of the population were taken account of so far as compatible; security, and the problem of access to the sea, were other important conditions.”*³⁴

Conclusion:

The arbitral award was drawn by respectful and well-informed experts, and, in addition, passed through the United States Government’s two relevant department’s scrutiny and inspection. It is obvious that the State Department and the Department of War were capable to exclude any “fraud” or to notice any “essential error” in “the production of proofs.” Finally the award was signed by the US President, who would never abide a mistake or tolerate any misconduct.

Criterion 3 – The compromis must have been valid.

There are several factors that prove the validity of the compromis.

Factor a) – The compromis was duly incorporated in the treaty.

The consent of States to submit a dispute to arbitration may be expressed in different ways: a) by a special arbitration treaty or compromis; b) by the inclusion in any treaty of a special arbitration clause providing for arbitration of any dispute between the parties which might arise in connection with the application of that treaty; c) by a general treaty of arbitration according to which the parties undertake to submit to arbitration all, or certain kinds, of disputes between them which might arise in the future³⁵.

The consent of Armenia and Turkey, as well as of other High Contracting Parties, “to submit to the arbitration of the President of the United States the determination the question of frontier to be fixed between Turkey and Armenia” and to be bound by the award “to

accept his decision thereupon” was done by the inclusion of a special arbitration clause in the Treaty of Sevres (10 August 1920)³⁶.

Article 89: *“Turkey and Armenia as well as the other High Contracting Parties agree to submit to the arbitration of the President of the United States of America the question of the frontier to be fixed between Turkey and Armenia in the Vilayets of Erzerum, Trebizond, Van and Bitlis, and to accept his decision thereupon , as well as any stipulations he may prescribe as to access for Armenia to the sea, and as to the demilitarization of any portion of Turkish territory adjacent to the said frontier.”*

Factor b) – The compromis was duly negotiated.

In a joint note, on April 20, 1920, the Allied High Commissioners in Istanbul summoned the Turkish authorities to send a Peace Delegation to receive the draft peace treaty. The Ottoman delegation, headed by Senator Tevfik Pasha (Bey) [former Grand Vezier] left for Paris in May 1³⁷. Ten days later on May 11 it was formally given the draft peace treaty. Turkish Government was accorded one month to submit in writing any observations or objections it might have relative to the treaty³⁸. Tevfik Bey officially acknowledged the receipt of the treaty and pronounced that the document would be given the earnest and immediate attention of his government³⁹. At the end of May, Damad Ferid, the Grand Vezier of Turkey, applied to the Supreme Council for one-month extension in presenting the Turkish observations on the settlement. The Supreme Council compromised by granting a 2-week extension until 25 June 1920⁴⁰.

The first set of Turkish observations, bearing the signature of Damad Ferid Pasha, was submitted on 25 June 1920. On July 7 second Turkish memorandum was received. In adopting a reply Supreme Council authorized the drafting committee to make minor revisions on the wording of the treaty without altering the substance⁴¹. Regarding the future of Armenia and the arbitration of the boundaries Supreme Council stated: *“they can make no change in the provisions which provide for the creation of a free Armenia within boundaries which the President of the United States will determine as fair and just.”*⁴² The certitude that Armenians will not be safe and will not be treated fairly by Turkish authorities was based on lifelong understanding that:

*“During the past twenty years Armenians have been massacred under conditions of unexampled barbarity, and during the war the record of the Turkish Government in massacre, in deportation and in maltreatment of prisoners of war immeasurably exceeded even its own previous record (...) Not only has the Turkish government failed to protect its subjects of other races from pillage, outrage and murder, but there is abundant evidence that it has been responsible for directing and organizing savagery against people to whom it owed protection.”*⁴³

The Allied response was delivered to the Turkish delegation on 17 July 1920.

Factor c) – The compromis was signed by authorized representatives of a lawful government.

In 1918-1922 Sultan-Caliph Memed VI (Vahyudud-Din Efendi // Vahideddin) was the head of the Ottoman Empire, politically recognized legitimate ruler⁴⁴. Sultan represents the de jure Government⁴⁵. Pursuant to article 3 of the Ottoman constitution [23 December 1876; 23 July 1908] *“The Ottoman sovereignty (...) belongs to the eldest Prince of the House of Ottomans”*. Treaty making power was vested in the Sultan. The Sultan had the sole power to legislate⁴⁶. Among the sovereign rights of the Sultan (The Ottoman Constitution, article 7) among others is the conclusion of the treaties.

On 22 July 1920, Sultan Mehmed VI, the constitutional head of the state, convened a *Suray-i Saltanat* (Crown Council), at the Yildiz Palace. The argument for signature was based on the *“necessities of the situation”*. The Council, which was attended by fifty prominent Turkish political & military figures, including former ministers, senators & generals, as well as by Prime Minister Damad Ferid Pasha, recommended in favor of signing the treaty. The Sultan rounded up the proceedings by asking those in favor of signature to stand up. Everybody but one stood up. The Treaty was accepted⁴⁷. The final treaty, including the arbitral clause [Article 89] was signed by Turkish plenipotentiaries [General Haadi Pasha, Senator; Riza Tevfik Bey, Senator; Rechad Haliss Bey, Envoy Extraordinary & Minister Plenipotentiary of Turkey at Berne] sent by the Sultan’s Government at Constantinople under the leadership of Damad Ferid Pasha⁴⁸.

Conclusion: The compromis was valid.

Criterion 4 - The arbitrators must not have exceeded their powers.

The compromis [Article 89 of the Sevres Treaty] asked the arbitrator 1) to fix the frontier between Turkey and Armenia in the Vilayets of Erzerum, Trebizond, Van and Bitlis; 2) to provide access for Armenia to sea; 3) to prescribe stipulations for the demilitarization of Turkish territory adjacent to the Turkish-Armenian frontier.

President Woodrow Wilson strictly remained within the assignment which has been prescribed by compromis. Even there was a strong pressure on him by missionary groups to include town of Karpurt and vicinities in the future Republic of Armenia, Wilson did not exceed his powers.

The official title of his decision clearly shows that he accurately fulfilled his duty: "*Decision of the President of the United States of America respecting the Frontier between Turkey and Armenia, Access for Armenia to the Sea, and the Demilitarization of Turkish Territory adjacent to the Armenian Frontier.*"

4. Legal Features and the Current Status of the Award

a) Though the arbitration mainly is done out of courts but it is a legal procedure. The arbitration is based either upon contract law or, in the case of international arbitration, the law of treaties, and the agreement between the parties to submit their dispute to arbitration is a legally binding contract. Thus the indispensable feature of arbitration award is that it produces an award that is final and binding – "*The arbitral award is the final and binding decision by an arbitrator in the full settlement of a dispute.*"⁴⁹ By agreeing to submit the dispute to arbitration – *compromise*⁵⁰ – the parties in advance agree to accept the decision⁵¹.

b) Pursuant to article 89 of the Treaty of Sevres, the arbitral clause was endorsed by "*the other High Contracting Parties*", so issue of determination of the boundary was submitted to the arbitration on behalf of all state-signatories of the Treaty of Sevres as well. As the Treaty of Sevres was signed by lawful representatives ("*having communicated their full powers, found in good and due form*") of the 18 countries [The British Empire [separately] – 1) United Kingdom, 2) Canada, 3) Australia, 4) New Zealand, 5) Union of South Africa, 6) India⁵², 7) France, 8) Italy and 9) Japan [as Principal Allied Powers], as well as by 10) Armenia, 11) Belgium, 12) Greece, 13) Poland, 14)

Portugal, 15) Romania, 16) Kingdom of Serbs-Croats-Slovenes⁵³, and 17) Czecho-Slovak Republic⁵⁴ of the one part and 18) Turkey of the other part], and they pledged “to accept the decision thereupon”, thus it is definitely compulsory arbitration and is obligatory for all of them.

c) Once arbitration has been properly executed it becomes irrevocable. It employs the legal doctrine of *Res Judicata* (*finality of judgments*), which holds that once a legal claim has come to final conclusion it can never again be litigated⁵⁵. The doctrine of *res judicata* is considered applicable to all arbitral awards, whether the special agreement or general treaty of arbitration contains such a provision or not.

d) The arbitral awards and court judgments are similar in their nature, as both are based on law⁵⁶. They both are legal decisions. Therefore, the Doctrine of Collateral Estoppel, which affirms that an issue, which has already been legally duly determined, cannot be reopened or litigated again in a subsequent proceeding, applies in arbitration cases as well⁵⁷.

e) If a party to an arbitration by an action conforms the award or, by lack of any action in a reasonable period, never confront the award, which believed to be a tacit agreement, the award considered be valid and binding. It is thereafter precluded from going back on that recognition and challenging the validity of the award [Arbitral Award by the King of Spain (1960) International Court of Justice, Rep. 213] ⁵⁸.

Turkey never has challenged the validity of President Wilson’s arbitral award, never started any action for cancellation of the award, and by lack of any action gave its “tacit agreement”, therefore the award is absolutely and definitely “valid and binding”.

f) The arbitration decisions engage the parties for an unlimited period⁵⁹. The validity of the arbitration is not dependent upon its subsequent implementation.

h) The President is the representative authority in the United States, “his voice is the voice of the nation” ⁶⁰. The President’s representative character also implies that all official utterances of the President are of international cognizance and are presumed to be authoritative⁶¹. Foreign nations must accept the assertion of the President as final⁶². By virtue of the arbitrator’s position the award is binding for the US as well.

i) Annulment (nullification of the legality) of an arbitral award occurs only when there is some authoritative public or judicial confirmation of the ground for such an annulment. This confirmation might come from an international agency such as the International Court of Justice. Confirmation of the ground of an annulment might also be based on international public opinion deriving from general principals of law common to all nations⁶³. Refusal by the losing party to comply with the award is not in itself equivalent to a lawful annulment. The plea of nullity is not admissible at all and this view is based upon Article 81 of The Hague Convention I of 1907, and the absence of any international machinery to declare an award null and void⁶⁴.

Final Conclusions

Territorial disputes, even when they are of low intensity, continue to represent a significant threat to the international peace and security. It is particularly true of those conflicts that remain unresolved for a long time, allowing the rational bases of settlement to be layered by painful emotions. For example, Ararat is not a mere mountain for Armenians. It is not a number of million tones of stone, soil and snow. It's the core of the Armenian national and Biblical-Christian identity. Thus the Turkish "*captivity*" of Ararat and the world ignorance of the fact have grown into a very considerable psychological factor, which is impossible to ignore.

After the arbitral award of the President of the USA, [signed on 22 November 1920, and duly notified on 6 December 1920] the presence and all acts taken by the Turkish Republic in the "Wilsonian Armenia" are illegal and invalid. Consequently, in spite of the long standing occupation Turkey does not possess any legal title to the territory and its *de facto* sovereignty is not more than an administrative control by force of arms. Belligerent occupation does not yield lawful rule over a territory. A single act of control is not enough to establish a transfer of title as Turkey might hope. Not even continuous occupation since 1920, forced changed demography of the territories and practices aiming at altering the heritage and the character of the country would help Turkey get the title.

The arbitral award of the President of the United States never was revoked and it can't be done. There is not a single legal instrument that conceded "*Wilsonian Armenia*" to Turkey. Furthermore, the boundary

between Armenia and Turkey, as determined by President of the United States, was reconfirmed by the Republic of Turkey by virtue Article 16 of the Treaty of Lausanne (24 July 1924). By the Treaty of Lausanne, which is considered “*birth certificate of the Republic of Turkey*”, Turkey and other High Contracting Parties recognized the Turkish title only over the territories situated inside the frontiers “*laid down*” in the Treaty of Lausanne. No frontier was laid down between Armenia and Turkey, thus “*Wilsonian Armenia*” defiantly and evidently was not included in Republic of Turkey. By renouncing all “*rights and title*” over territories “*situated outside the frontiers laid down*” in the Treaty of Lausanne, the Republic of Turkey renounced its title “*whatsoever*” over “*Wilsonian Armenia*” and by virtue of international treaty reconfirmed the legal effects of the arbitral award of the President of the United States:

Article 16. Turkey hereby renounces all rights and title whatsoever over or respecting the territories situated outside the frontiers laid down in the present Treaty and the islands other than those over which her sovereignty is recognized by the said Treaty, the future of those territories and islands being settled or to be settled by the parties concerned.

It is true that Armenia possesses the legal validity to the “*Wilsonian Armenia*”, but it is also true that legal validity by itself will not lead to a solution. Indeed Armenia is the *de jure* holder of the title and Turkey grips the control, and none would relinquish its claims, based on Armenian side on the legal validity and on Turkish side on the military power.

It is true that international law by itself will not be able to bring about a solution for the Armenian-Turkish confrontation. Nonetheless, there is no doubt that international law is the only way to bring about a just and peaceful resolution, thus a durable and permanent solution.

Endnotes

1. Louis B. Sohn, *The Role of Arbitration in Recent International Multinational Treaties*, Virginia Journal of International Law, # 23, 1983, p. 171-2.
2. International Law Commission Yearbook, Doc. A/2436, 1953, II p. 202.
3. Shabtai Rosenne, *The Law & Practice of the International Court, 1920-1996*, Third edition, vol. I, (The Court & the United Nations), 1997, The Hague-Boston-London, p. 11. A Dictionary of Arbitration & its Terms, (ed. by Katharine Seide) New York, 1970. p. 126.
4. Sheldon Amos, *Political & Legal Remedies for War*, London-Paris- New York, 1880, p. 164-5.
5. *Manual of Public International Law*, (ed. by Max Sorensen), New York, 1968, p. 584.
6. *The Hague Court Reports*, (ed. by James Brown Scott), New York, 1916, p. lvi-lvii.
7. *Manual of Public International Law*, *op. cit.*, p. 717.

8. Arnold J. Toynbee, *Survey of International Affairs 1920-1923*, London, 1925, p. 9
9. G. H. Hackworth, *Digest of International Law, Turkish-Armenian Boundary Question*, v. I, Chapters I-V, Washington, 1940, p. 715.
10. The United States recognized the independence of Armenia, but refused to recognize that of Georgia & Azerbaijan. (H. Lauterpacht, *Recognition in International Law*, Cambridge, 1947, p. 11. *Papers Relating to Foreign Relations of the United States, 1920*, v. III, Washington, 1936. p. 778.) [hereinafter – FRUS].
11. Hackworth, *op. cit.*, p. 715.
12. *The Treaties of Peace, 1919-1923*, (Preface by Lt.-Col. Lawrence Martin).vol. I, New York, 1924, p. xxxii.
13. *Papers Relating to Foreign Relations of the United States, 1920*, III, Washington, 1936. p. 780.
14. *Ibid.*, p. 783.
15. For the Full Report with relative materials, see: US Archives, General Records of the Department of State (Decimal file, 1910-1920), RG 59, RG 59, 760J.6715/65.
16. The notion of an historic title is well known in international law. Historic title is a title that has been so long established by common repute that this common knowledge is itself a sufficient title.
17. See: Article 16, Treaty of San Stefano, March 3, 1878. See also: Gustave Rolin-Jaequemyns, *Armenia & Armenians in the Treaties*, London 1891.
18. *Diplomacy in the Near & Middle East, 1914-1956*, (by J.C. Hurewitz) vol. II, New Jersey, 1956, p. 37.
19. Vahan Cardashian, *Armenian Independence*, New York Times, 30 March 1922, p. 93.
20. R. Hovannisian, v. IV, *op.cit.*, p. 37.
21. *Ibid.*, p. 40.
22. Cukwurah A., *The Settlement of Boundary Disputes in International Law*, Manchester, 1967, p. 165-6.
23. *Ibid.*, p. 31. Hackworth, *op.cit.*, p. 715.
24. For the full text of Wilson's letter see: FRUS, v. III, p. 790-795.
25. *Ibid.*, p. 789-90.
26. Cukwurah A.O., *op. cit.*, p. 31. Hackworth, *op..cit.*, p. 715.
27. The 1899 Convention was ratified by Turkey on July 12, 1907. (*The Hague Court Reports, op. cit.*, p. cii).
28. This notion was comprised in article # 54 of the 1899 Convention with slightly deferent wording: *"The award, duly pronounced & notified to the agents of the parties [at variance, puts an end to] the dispute definitively & without appeal."* (*The Hague Court Reports, op. cit.*, p. lxxxix).
29. *Ibid.*
30. *Manual of the Terminology of Public International Law, op.cit.*, 508, p. 588-90.
31. R. Hovannisian, *op. cit.*, vol. IV, p. 30.
32. *Ibid.*
33. Yahuda Z. Blum, *Secure Boundaries & Middle East Peace*, In *Light of International Law & Practice*, Jerusalem, 1971, p 26.
34. A.L.W. Munkman, *Adjudication & Adjustment – International Judicial Decision & the Settlement of Territorial & Boundary Disputes*, p. 139; n. 4 [In: *Title to Territory*, (ed. Malcolm N. Show), Dartmouth, 2005.]
35. *Manual of the Terminology of Public International Law, op. cit.*, 506, p.586.
36. The official full text of the Treaty of Sevres was published - *British & Foreign State Papers, 1920*. vol. CXIII, Printed & Published by His Majesty's Stationary Office, London, 1923, p. 652-776, [hereinafter - *British Papers*] & separately, as *Command Paper 964 – Treaty Series No. 11 (1920)*, *Treaty of Peace with Turkey, signed at Sevres, August 10, 1920*, HMSO, London, 1920, 100 p.
37. R. Hovannisian, *op. cit.*, v. III, p.106.
38. Herbert Adams Gibbons, *An Introduction to World Politics*, The Century Co., New York, 1922, p. 430. Paul C. Helmreich, *From Paris to Sevres*, Ohio, 1974, p. 309.
39. *British Papers, opt.cit.*, v. XIII, p. 70.
40. *Ibid.* p. 79.

41. *Ibid.* VIII, p. 553-556.
42. *Ibid.*
43. *Ibid.*
44. Arnold J. Toynbee, Kenneth P. Kirkwood, Turkey, New York, 1927, p. 151.
45. Harold Armstrong, Turkey in Travail, The Birth of a New Nation, London, 1925, p. 113.
46. Eversley [Lord], The Turkish Empire, From 1288 to 1914, & From 1914 to 1924, [by Sir Valentine Chirol], (Abridged), Lahore, 1958, p. 295.
47. Salahi Ramsdan Sonyel, Turkish Diplomacy 1918-1923, Mustafa Kemal & the Turkish National Movement, London, 1975, p. 82.
48. A. Toynbee, K. Kirkwood, *op.cit.*, p. 76. Elaine Diana Smith, Origins of the Kemalist Movement & the Government of the Grand National Assembly (1919-1923), June 1959, The American University Washington D.C., (Ph.D. in International Relations & Organization), p. 133.
49. A Dictionary of Arbitration & its Terms, *op. cit.*, p. 32.
50. *The compromis is the arbitration agreement between sovereign States which empowers them to arbitrate an existing dispute.* (A Dictionary of Arbitration & its Terms, *op. cit.*, p. 54)
51. *Ibid.*, p. 27.
52. At present India, Pakistan & Bangladesh.
53. At present Serbia, Croatia, Slovenia, Bosnia & Herzegovina, Macedonia & Montenegro.
54. At present Czech Republic & Slovak Republic.
55. *Ibid.*, p. 198.
56. Manual of Public International Law, *op.cit.*, p. 584.
57. A Dictionary of Arbitration & its Terms, *op. cit.*, p. 49
58. Manual of Public International Law, *op.cit.*, p. 694.
59. Luzius Wildhaber, Treaty Making Power & Constitution, Basel & Stuttgart, 1971, p. 98.
60. Quincy Wright, The Control of American Foreign Relations, New York, 1922, p. 36.
61. *Ibid.*, p. 37.
62. *Ibid.*, p. 38.
63. A Dictionary of Arbitration & its Terms, *op.cit.*, p. 15.
64. Manual of Public International Law, *op.cit.*, p. 693-94.

The Legal Interrelation between the Treaty of Sevres and the Treaty Lausanne

1. Legal interrelation of the treaties:

Regardless of the widely shared perception the treaty of Lausanne did not “*replace, supersede, surpass, take over*” etc. the treaty of Sevres. Legally speaking a treaty may be or “*amended and modified*” or “*invalidated, terminated and suspended.*”¹ Treaty status or provisions may be altered by agreement of the parties in accordance with the procedure set out in the treaty itself or pursuant to customary international law, as codified by the Vienna Convention on the Law of Treaties (1969) [hereinafter – Vienna Convention, 1969].² Despite the no retroactivity of the Vienna Convention (Article 4) the rules of the Convention, which reflect customary international law, apply (but as customary law) to the treaties concluded before the entry into force of the Convention.³

2. a. Amendment and Modification of the Treaties

A treaty can be amended by the consent of parties to a treaty: “*A treaty may be amended by agreement between the parties.*” [Vienna Convention 1969, Article 39]. Any multilateral treaty can be amended by the consent of ALL parties to a treaty: “*Any proposal to amend a multilateral treaty as between all the parties must be notified to all contracting States, each one of which shall have the right to take part in: (a) the decision as to the action to be taken in regard to such proposal; (b) the negotiation and conclusion of any agreement for the amendment of the treaty.* [Vienna convention, 1969, Article 40.2]

It is apparent that during the Lausanne conference there was no intention to amend or modify the treaty of Sevres, but to negotiate a new treaty. Otherwise, a proposal (an official notification) for an amendment should be communicated to all states-parties to the treaty of Sevres. Although the treaty of Sevres did not enter into force, the text of the treaty was established as authentic and definitive by virtue of participation of its drawing and signatures of the plenipotentiaries of the states-parties to the treaty. The treaty of Sevres was negotiated by 14 parties and signed by 13 of them (12+1);⁴ the treaty of Lausanne was negotiated by 8 parties and signed only by 7 of them (6+1).⁵

2. b. Invalidity, Termination and Suspension of the Operation of Treaties.

Termination of a treaty or the withdrawal of a party from a treaty may take place only by consent of all the parties [Vienna Convention, 1969, Article 54]. This means, that Turkey cannot unilaterally free herself from the obligations imposed by the Treaty of Sevres without Armenian consent. It must be underlined, that there are undeniable obligations imposed on a state by international law independently of a treaty. It is undisputable, that the invalidity, termination or denunciation of a treaty, the withdrawal of a party from it, or the suspension of its operation or of the provisions of the treaty “*shall not in any way impair the duty of any State to fulfill any obligation embodied in the treaty to which it would be subject under international law independently of the treaty*”. [Vienna Convention, Article 43]. This means that the *compromis* (application for the arbitration) which creates obligation under international law and is embodied in the Treaty of Sevres as Article 89 can not be impaired even by invalidation, termination or suspension of the Treaty of Sevres. (Which actually never happened)

Treaty of Sevres never entered into force. According to international law, it is an “*unperfected treaty*.”⁶ Yet it is a legally valid document, a binding contract (“between High Contracting Parties”), which reflects the positions of the parties and creates obligations.

3. The differences between the treaties: From a legal standpoint, the treaty of Sevres and the treaty of Lausanne are two different documents. The treaties are distinctive:

1. *By the parties to the treaties:*
  - a) The treaty of Sevres was signed between “*Allied and Associated Powers*” (i.e. by an *international alliance*, participants in the WWI) and Turkey;
  - b) The treaty of Lausanne was signed not by an alliance, but by individual countries, whose interests were touched on or were directly or indirectly involved in a confrontation or armed conflict during 1919-1922 and by a belligerent group on behalf of Turkey [as mentioned in the treaty by representatives of an organization called “*The Government of the Grand National Assembly of Turkey*”].⁷

2. By direct legal effect of the treaties:
  - a) The treaty of Sevres was signed by “*the High Contracting Parties*”; therefore, it was and is binding regardless “*whether or not the treaty has entered into force.*”⁸
  - b) The treaty of Lausanne had no legal effect without ratification, thus before entering into force.
3. By the object and purpose of the treaties:
  - a) The object and purpose of the treaty of Sevres was termination of the WWI and establishment of peace: “*Whereas the Allied Powers are equally desirous that the war in which certain among them were successively involved, directly or indirectly, against Turkey, and which originated in the declaration of war against Serbia on July 28, 1914, by the former Imperial and Royal Austro-Hungarian Government, and in the hostilities opened by Turkey against the Allied Powers on October 29, 1914, and conducted by Germany in alliance with Turkey, should be replaced by a firm, just and durable Peace.*”⁹ Therefore the official heading of the treaty is: “*Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Turkey.*”
  - b) The official title of the Lausanne conference reflects the object and the purpose of the conference: “*Lausanne Conference on Near East Affairs, 1922-1923.*” Mr. Robert Haab, President of the Swiss Confederation in his official opening speech underscored the object and purpose of the conference as: “*to put an end to the conflict in the Near East.*”¹⁰ namely “*Greco-Turkish War.*”¹¹ The Preamble of the Treaty of Lausanne highlights the object and purpose of the treaty as: “*to bring to a final close the state of war which has existed in the East since 1914.*” nothing on peace, only re-establishing “*the friendship and commerce.*” This wording was employed because legally there was no a war,¹² but merely an armed conflict - “*a state of war*” between an armed group [“*a nationalist movement*”] of the one part, which as a result of a unlawful acts controlled Turkey (except for the capital) and a group of unconnected countries of the other part.

Conclusion:

During Lausanne Conference the intention was not to amend and modify or invalidate, terminate and suspend the Treaty of Sevres, but to negotiate and sign a new treaty, which would end an armed conflict of 1919-1922 (the object) and would reflect the new realities between themselves alone (the purpose).

The Treaty of Sevres and the Treaty of Lausanne are two successive and distinctive treaties, somewhat relating to the same subject-matter, where the parties to the later treaty (Lausanne) do not include all the parties to the earlier one (Sevres). In this situation *“the treaty to which both States are parties governs their mutual rights and obligations.”*[Vienna Article 30 (4) b].

Thus for the states-parties to the treaty of Sevres, such as Armenia, Belgium, Poland, Portugal, the Serb-Croat-Slovene State and Czechoslovakia, as well as for the parties to the Sevres treaty, such as the Dominion of Canada, the Commonwealth of Australia, the Dominion of New Zealand, the Union of South Africa and India, the treaty of Lausanne has no legal effect and did not create either obligations or rights [Article 34, Vienna Convention, 1969].

Mr. Avetis Aharonian, President of the Delegation of the Republic of Armenia on behalf of the Republic of Armenia by the note addressed to the Foreign Ministers of the Allied Powers, dated August 8, 1923, officially denounced the Lausanne Treaty and formally reserves all grants under the Treaty of Sevres:

*“The delegation which signed the Sevres Treaty for Armenia reserves and insists upon all the rights which the powers, during and since the war, solemnly recognized and which were duly embodied in the Sevres Treaty and reincorporated and reaffirmed by decisions of subsequent conferences. Whatever reception a solemn protest may receive at this time the delegation by virtue of the mandate which it holds from the Armenian people is impelled by a clear duty to denounce respectfully the act of Lausanne.”*¹³

4. Legal effect of the Treaty of Lausanne for Armenia:

Although Armenia was not party to the Treaty of Lausanne, which means, as it was pointed out above, the treaty can create any not have

any legal effect for Armenia, nevertheless there is a provision in the treaty (Article 16), which indirectly reconfirms the title and rights of the Republic of Armenia by virtue of the renunciation of the title and rights of Turkey over the “*Wilsonian Armenia*”:

“Article 16: Turkey hereby renounces all rights and title whatsoever over or respecting the territories situated outside the frontiers laid down in the present Treaty and the islands other than those over which her sovereignty is recognized by the said Treaty, the future of these territories and islands being settled or to be settled by the parties concerned.

The provisions of the present Article do not prejudice any special arrangements arising from neighborly relations, which have been or may be concluded between Turkey and any limitrophe countries”.

<i>Parties to the treaty of Sevres and treaty of Lausanne</i>		
N	High Contracting Parties to the Treaty of Sevres	Parties to the Treaty of Lausanne
1.	The British Empire ¹⁶	The British Empire
2.	France	France
3.	Italy	Italy
4.	Japan	Japan
5.	Armenia	Greece
6.	Belgium	Romania
7.	Greece	
8.	Poland	
9.	Portugal	
10.	Romania	
11.	The Serb-Croat-Slovene State	
12.	Czecho-Slovakia	
	Turkey	The Government of the Grand National Assembly of Turkey

Unconditional surrender (as was Mudros Armistice for the Ottoman Empire on October 30, 1918) creates definite legal status: it is total legal submission of the defeated country and henceforth it is up to victories powers to decide when, how and on where to restore the sovereignty of the vanquished state. Both the treaties of Sevres and of Lausanne, as well all other treaties with the defeated states of the Central Powers after WWI, were constructed in that way. Territorial clauses of the Treaty of Lausanne defined (or “laid down” as in the treaty) Turkey’s boundaries with Bulgaria (Article 2. (1)); Greece (Article 2. (2)); Syria (Article 3. (1)); and Iraq (Article 2.(1)), i.e.

restoration of Turkish sovereignty was recognized over the territories situated inside the frontier laid down by treaty of Lausanne. Turkish title and rights over “Wilsonian Armenia” was not restored, because that piece of land “*was situated outside the frontiers laid down by the present (Lausanne) treaty.*” The second paragraph of the Article 16 recognized the validity of “*any special arrangements ... which have been concluded.*” Not incidentally, Article 16 speaks not about treaties, (to avoid the misinterpretation and not to give ground to speak about treaties of Alexandropol, Kars or Moscow), but speaks about “*special arrangements,*” i.e. about arbitration as such.

5. Reconfirmation by US Senate the validity of Wilson’s Award.

On August 6, 1923, a US-Turkish treaty of amity and commerce was signed in Lausanne. “*After several weeks of intermittent discussion*”¹⁴ the US Senate rejected the treaty on January 18, 1927, i.e. to reestablish diplomatic and commercial relations with Turkey. In a statement issued by Democrats after the defeat of the treaty indicates that the opposition to the treaty was based on three major grounds, and the award issue was the first among them: 1) “*failed to provide for the fulfillment of the Wilson award to Armenia*”; 2) “*it contained no guarantee for the protection of Christians and other non-Moslems in Turkey*”; 3) failed “*for recognition by Turks of American nationality of former subjects of Turkey.*”¹⁵ Senate never approved the said treaty, thus never created a legal basis for US-Turkish relations.

Endnotes

1. For the generic definition, we will employ a broad term “alteration” (of the status or of the text of a treaty).
2. Final Clauses of Multilateral Treaties, Handbook, United Nations, 2003, p. 95.
3. Anthony Aust, *Modern Treaty Law and Practice*, Cambridge, 2000, p. 8.
4. The name of the Hedjaz (Saudi Arabia) appears in the preamble of the Treaty of Sevres the representative of the country eventually did not sign the treaty.
5. The name of the Serb-Croat-Slovene State (later Yugoslavia) appears in the preamble of the Treaty of Lausanne the representative of the country eventually did not sign the treaty.
6. This is a legal term for the treaties that did not accomplish the ratification process.
7. The treaty of Lausanne was signed on July 24, 1923, and the Republic of Turkey was proclaimed afterwards – on October 29, 1923.
8. Vienna Convention on the Law of Treaties, Article 2. 1. (f) “contracting State” means a State which has consented to be bound by the treaty, whether or not the treaty has entered into force”;
9. Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Turkey signed at Sevres August 10, 1920, Preamble, [The Treaties of Peace 1919-1923, vol. II, New York, 1924, p. 789.]

10. Proceedings of the Opening and Public Session of the Near East Peace Conference, held at the Casino de Montbenon, Lausanne, November 20, 1922, at 3:30 p.m., p. 1. [Lausanne Conference on Near East Affairs 1922-1923, Records and Proceedings and Draft of Peace, London, HMSO, 1923, Cmd. 1814.]
11. Ibid, p. 2.
12. International law defines war as “a state of armed hostility between sovereign nations or governments.” Article 20, Lieber Instructions, 1863. [The Laws of Armed Conflicts, (ed. D. Schindler, J. Toman), Leiden/Boston, 2004 (4th ed.), p. 6.]
13. New York Times, September 12, 1923, p. 30.
14. Democrats in Senate Kill Lausanne Treaty, p. 1. Salamanca Republican Press, January 19, 1927, p. 5.
15. Lausanne Treaty is Defeated, The Davenport Democrat, January 19, 1927, p. 1.
16. For the British Empire, there were separate signatories for the United Kingdom of Great Britain and Ireland, for the Dominion of Canada, for the Commonwealth of Australia, for the Dominion of New Zealand, for the Union of South Africa and for India.

Unlawfully Confiscated American Property in Turkey: Problems and Perspectives for the Indemnification and Compensation

This is only the first attempt to outline a general sketch for a thorough research on the unlawfully confiscated American property in Turkey during and after WWI.

1. Background Information: American churches began their evangelistic activities under the auspices of American Board of Commissioners for Foreign Missions (hereafter – ABCFM or the American Board) in the Ottoman Empire with the appointment of two missionaries to Jerusalem in 1819. The first missionary station was established at Beirut in 1824. The ABCFM first presence on the territory within the borders of modern Turkey was established at Constantinople in 1831.¹

The ABCFM began as an inter-denominational society, including Presbyterian and Reformed churches, besides its core of Congregationalists. A fundamental transformation occurred in 1870. For the missionary purposes, the territory of the Ottoman Empire was divided into two domains: Afterward ABCFM perused its activities in the European and Asiatic Turkey and Presbyterian Board of Foreign Missions was in charge of evangelistic work in Palestine and Syria. Therefore, on the eve of WWI, the major, maybe the single possessor and title-holder of the American missionary property in the territory of modern Turkey was the American Board of Commissioners for Foreign Missions.

For the purpose of this essay: a) the term “*Turkey*” is used as referring to the present territory of the Republic of Turkey; b) The term “*American property*” is used as referring to the immovable property of the ABCFM.

2. The Scope and Value of American Property in Turkey: Since 1920-30s, ABCFM was illegally deprived of its properties and was gradually forced out of the country by Turkish authorities. The institution’s immovable properties were unlawfully confiscated and the movables were plundered.

On the eve of the WWI, the American Board had a total of 15 stations,² 270 outstations, 146 missionaries, 179 native ministers, 811 native workers, 114 organized churches with 13,891 communicants,³ and 50,900 adherents.⁴ In addition the ABCFM maintained in Asiatic Turkey 132 high grade and 1,134 lower schools with a total of 60,964 under instruction,⁵ nine colleges, ten missionary hospitals, (besides two or three others under American management),⁶ as well as numerous Bible bookshops, publishing establishments and houses. Of all foreign educational systems, Americans held the first place. A large number of the American schools in Anatolia were financed by Armenians.⁷ Consequently, ABCFM owned hundreds and hundreds of buildings and land possessions within the borders of modern Turkey.

So far, no study was conducted to evaluate the total market value of American missionary property in Turkey before WWI. Nevertheless, it was worth several millions of dollars at that time:

- According to Albert Howe Lybyer, Professor of History from the University of Illinois: *“Though buildings were constructed in the interior of Anatolia at remarkably low cost, the total value of American property came to be several millions of dollars.”*⁸
- Everett P. Wheeler, an authority in the missionary history, claims that: *“They [American missionaries] went there with the full consent of the Turkish Government. We invested over \$9,000,000 in schools, colleges and hospitals.”*⁹

The exact value and current market price of unlawfully confiscated American private and corporate property in Turkey and by Turkey is unclear yet. However, even the most conservative appraisal indicates that **in today’s market the price for ABCFM owned real estate can easily surpass 150-250 million USD.**

For instance, the total property value of one institution – Central Turkey College at Aintab – was appraised at 119,020 USD, in 1914.¹⁰ The current price for that property can be over a 1-1.5 million USD.

3. The Treaty Basis for US activities in Turkey: The first treaty between the United States and Turkey, which authorized the entry of American citizens into Turkey, guaranteed protection and security to them and authorized them to engage in any lawful business there, was

made on May 7th, 1830.¹¹ Pursuant to Article #4 of referred treaty, the United States gained the advantages of the capitulatory¹² regime.¹³ In 1839, the benefits of Turk-British Treaty of 1838 were extended to the United States.¹⁴ In 1862, the United States concluded a second treaty of commerce and navigation with the Ottoman Empire.¹⁵ In 1867, after strong diplomatic pressure, Turkish government passed a law granting foreigners the right to hold real property.¹⁶ A protocol was issued by President Grant on October 29, 1874, accepting for the citizens of the United States the law of the Ottoman Empire concerning the right of foreigners to possess real property in Turkey.¹⁷ An extradition treaty was concluded between Turkey and the United States in 1874 and proclaimed on May 26, 1875.¹⁸ In 1906, Sultan Abdul Hamid bestowed the United States with the status of “*most favored nation*”. This meant that for the first time US citizens were entitled to own, sell and build on property as if they were native citizens.¹⁹ So on the eve of the WWI the US citizens’ and corporations’ rights and privileges in the Ottoman Empire were rested upon solid body of international and municipal law.

As the US-Turkish Treaty of Lausanne (August 6, 1923) was rejected by the Senate (on January 18, 1927) and did not enter into force, therefore it did not alter the legal basis for the bilateral relations. Accordingly, the United States citizens currently uphold the same rights and privileges in the Republic of Turkey as had on the eve of WWI. The Senate’s opposition to the treaty was based on three major grounds, and the issue of missionary rights and privileges was the second among them: 1) “*failed to provide for the fulfillment of the Wilson award to Armenia*”; 2) “*it contained no guarantee for the protection of Christians and other non-Moslems in Turkey*”; 3) failed “*for recognition by Turks of American nationality of former subjects of Turkey.*”²⁰

The treaty basis (i.e. the international law) is crucial for the positive ending of the legal claims, because “*all Treaties made, or which shall be made, under the Authority of the United States, shall be the supreme Law of the Land; and the Judges in every State shall be bound thereby.*” [Article VI, US Constitution]

4. The status of the ABCFM and the successor: The ABCFM was founded in 1810 and was the first organized missionary society in the US. It was officially chartered as an incorporated company under the laws of the State of Massachusetts in 1812 “*for the purpose of propagating the Gospel in heathen lands by supporting missionaries and diffusing acknowledge of the Holy Scriptures.*”²¹ The ABCFM was composed of corporate members, of whom one-third were by law laymen, one-third clergymen, and the remaining third were chosen from either of those two classes. The number of corporate members was increased to 500 (by 1904). The regular meetings of the Board were held in different parts of the country, in the month of October each year. For the many years the ABCFM headquarter was at 33 Pemberton St. and 14 Beacon St., Boston.

The ABCFM incorporated the Foreign Department of the Christian Church following the merger with that denomination in 1930. In 1957, the Congregational Christian Churches merged with the Evangelical and Reformed Church to form the United Church of Christ (UCC).²² On June 29, 1961, the ABCFM was formally concluded, becoming part of the United Church Board for World Ministries (UCBWM), an instrumentality of the new denomination. On 1 July 2000, the UCBWM became Wider Church Ministries (WCM), one of the four covenanted ministries of the United Church of Christ (UCC). Currently the Executive Minister of the Wider Church Ministries, the ABCFM successor organization since July 7, 2005, is Ann Calvin (Cally) Rogers.

5. Documentation and evidence: There is plenty of documentation and evidence to prove the title and the status of the property. The enormous (1261 linear ft.) and almost intact (for the years 1810-1961) archives of the ABCFM presently are in the Houghton Library, Harvard University, (Cambridge, MA 02138) under the Call No. ABC 1-91. As the mission to Turkey was a key task, presumably at least 15-20% of the documents do relate to the subject of our interest. The subject matter documents are organized into the following series: *ABC 16.7: Mission to the Armenians; ABC 16.9 Mission to Turkey; ABC 8.2.2 Financial correspondence re Euphrates College, 1895-1903, 4 vols.; ABC 8.2.3 Trustees of Armenia college (later Euphrates College) Funds. Account books, 1877-1930, 3 vols.; ABC 16.5: Near East Mission, Documents, letters; etc.*

The main body of the archive was received on deposit from the ABCFM in 1944. Additions were made by the successor – Wider Church Ministers. The archive includes records of the ABCFM, including personal papers and photographs of individuals and organizations associated with it. The WCM remains one of the two custodians of the archive and permission to quote the ABCFM archives for publication should be requested from the Curator of Manuscripts, Houghton Library, and the Executive Minister of Wider Church Ministers.

Another reliable source is the official organ of ABCFM, a monthly magazine “*The Missionary Herald*”, published in Boston, Massachusetts. The magazine scrupulously reflects the worldwide missionary work. The magazine has entered public domain.

American missionaries were very productive in writing of memoirs. Commonly, reliable information on the property issues is by and large dispersed in these books.

6. Significance and Implication: There is great need to conduct a detailed research on the unlawfully confiscated American property in Turkey in order to clarify the previous and current title and legal status of that estate. The positive outcome of the research will have great significance and sustainable legal implication. It will seriously enhance the possibilities for various denominations, entities and group of citizens to reclaim wrongfully lost properties or to be duly compensated.

Ottawa, March 22, 2009

Endnotes

1. The Encyclopedia of Missions, (edited under the auspices of the Bureau of Missions, 2nd ed.), New York-London, 1904, p. 30.
2. The first station was instituted in Constantinople in 1831. The following years stations were established at Trebizond, 1835; Erzerum, 1839; Aintab, 1847; Sivas, 1851; Marsovan, 1852; Harpoot, 1855; Cesarea, 1854; Diarbekr, 1853; Adana, 1852; Urfā, 1854; Marash, 1854; Mardin, 1859; Tarsus, 1859; Van, 1872. [Lybyer Albert Howe, America’s Missionary Record in Turkey, p. 804, Current History, vol. XIX, Feb., 1924.]
3. The Evangelicals were recognized as a separate Protestant community (a millet) in 1847.
4. Judd W. Kennedy, American Missionaries in Turkey and North Syria and the Development of Central Turkey and Aleppo College, 1874-1967, (a thesis for BA) Williamburg, Virginia, 2008, p. 61. The Encyclopedia, p. 31.
5. The Encyclopedia, op. cit., p. 31.
6. Lybyer Albert Howe, op. cit., p. 806-07.

7. Albert W. Staub, *American School Work in the Near East*, *Current History*, January 1923, vol. XVII, No. 4, p. 597.
8. Lybyer Albert Howe, *op. cit.*, p. 807.
9. Everett P. Wheeler, *American Missionaries in Turkey*, *Current History*, November, 1922, vol. XVII, No. 2, p. 300.
10. "Inventory of the Property in Aintab, as of 1914." *Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Research Publications from Wesleyan University Library. ABC 16.9.6.1, 1817-1919, Unit 5, Reel 674, Vol. 2, Part 1, No 152.
11. For the complete text of the treaty see – *Annual Register*. 1831-1832, Public Documents, p. 91-4.
12. The capitulations are extraterritorial rights given to foreigners in Turkey, exempting them in large degree from the authority of the Ottoman Government both in the judicial and in the economic domain, and yielding this authority to the respective embassies and consulates. Although capitulations are privileges granted usually unilaterally, nevertheless in the case of the United States it was fixed in bilateral treaty, so it could not and cannot be abrogated unilaterally.
13. Clair Price, *The Turkish "Capitulations"*, *Current History*, June, 1922, vol. XVI(3), p. 464-465.
14. Edward Hertslet, *Treaties and Conventions between Great Britain and Foreign Powers*, vol. V, p. 506-510.
15. Leland J. Gordon, *Turkish-American Political Relations*, *The American Political Science Review*, vol. 22, No. 3 (Aug., 1928), p. 711-721.
16. *Papers Relating to Foreign Relations of the United States*, 1867, pt. 2, p. 5. (hereinafter – FRUS)
17. FRUS, 1874, p. xxiii-xxv.
18. *Treaties, conventions, international acts, protocols and agreements between the United States of America and other powers, 1776-1909 / Compiled by William M. Malloy*, vol. I, Washington, 1910, p. 1341-1344.
19. Judd W. Kennedy, *op. cit.*, p.58.
20. *Lausanne Treaty is Defeated*, the *Davenport Democrat*, January 19, 1927, p. 1.
21. *The Encyclopedia*, *op. cit.*, p. 28.
22. The parent organization - United Church of Christ (UCC) - is a mainline Protestant Christian denomination principally in the United States, generally considered within the Reformed tradition was formed in 1957 with the union of the Evangelical and Reformed Church and the Congregational Christian Churches. United Church of Christ is member of the World Council of Churches. According to the 2007 yearbook, the United Church of Christ has approximately 1.2 million members and is composed of approximately 5,518 local congregations. In 2007, US Presidential candidate and longtime UCC member (a member of Trinity UCC in Chicago), Barack Obama spoke at the UCC's Iowa Conference meeting (on June 16 in Fort Dodge, Iowa) and at the General Synod 26 (on June 23, at the Hartford, Conn.).

ԱՐԱ ՊԱՊՅԱՆ

«Մոդուս վիճակագրության» հասարակագիտական կենտրոնի ղեկավար

Աշխատանքային գործունեությունը

- 2000-2006թթ. – ՀՀ արտակարգ և լիազոր դեսպան Կանադայում:
- 1999-2000թթ. – ՀՀ արտգործնախարարության խոսնակ, Հասարակության հետ հարաբերությունների վարչության պետ:
- 1997-99թթ. – ՀՀ ԱԳՆ անվտանգության համագործակցության բաժնի վարիչ:
- 1995-97թթ. – Ռումինիայում ՀՀ դեսպանության առաջին քարտուղար, ՀՀ գործերի ժամանակավոր հավատարմատար:
- 1994-95թթ. – ՀՀ ԱԳՆ Իրանի բաժնի վարիչ:
- 1992-93թթ. – Իրանում ՀՀ դեսպանության երկրորդ քարտուղար:
- 1992թ. – երկրորդ քարտուղար ՀՀ ԱԳՆ ԱՄՆ և Կանադայի, սպա Իրանի բաժնում:
- 1989-91թթ. – դասախոս Կիպրոսի Մելքոնյան կրթահամալիրում:
- 1981-82թթ. և 1984-86թթ. – զինվորական թարգմանիչ Աֆղանստանում:

Կրթությունը

- 1999թ. – ավարտել է Օբսֆորդի (Մեծ Բրիտանիա) համալսարանի «Հանրային դիվանագիտության» դասընթացը:
- 1998թ. – ավարտել է ՆԱՏՕ-ի ռազմա-դիվանագիտական ակադեմիան (Հռոմ, Իտալիա):
- 1994թ. – գերազանցությամբ ավարտել է Ռուսաստանի Գաշնության ԱԳՆ դիվանագիտական ակադեմիան (Մոսկվա):
- 1989թ. – ավարտել է ԵՊՀ Հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի ասպիրանտուրան:
- 1984թ. – գերազանցությամբ ավարտել է ԵՊՀ Արևելագիտության ֆակուլտետը՝ իրանագիտություն մասնագիտությամբ:

Այլ տեղեկություններ

- Ծնվել է 1961թ. հունիսի 6-ին, Երևանում:
- Ամուսնացած է, ունի երկու որդի՝ Նարեկ և Տարոն:
- Տիրապետում է հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, պարսկերեն և հունարեն լեզուներին:
- Ունի արտակարգ դեսպանորդի և լիազոր նախարարի աստիճան (2001թ.-ից):
- Որևէ կուսակցության անդամ չէ և չի եղել:
- Պարգևատրվել է մարտական 7 շքանշանով և մեդալով:
- 2006թ. պարգևատրվել է Կանադայի ԱԳՆ «Diplomatic Corps Diplomatique» մեդալով:
- 2005թ. Ամերիկյան կենսագրական ինստիտուտի (ABI) կողմից ճանաչվել է Տարվա մարդ (Man of Year 2005):
- 1988-89թթ. – ղեկավարել է Աֆղանստանի պատերազմի հայ մասնակիցների միությունը:

ARA PAPIAN

*Head of “Modus Vivendi”
Center for Social Science*

Born in Yerevan, Armenia on June 6, 1961, Ara Papian successfully graduated from the Department of Oriental Studies of Yerevan State University in 1984. He completed postgraduate degree course of studies in Armenian History at Yerevan State University in 1989. In 1994, Mr. Papian graduated from the Moscow Diplomatic Academy and in 1998, from NATO Defense College in Rome. In 1999, he completed a course in Public Diplomacy in Wilton, United Kingdom.

His professional experience as a diplomat has been at the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia. Ara Papian was the Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Armenia to Canada (2000-2006). Prior to his appointment to Canada, he was the spokesman and Head of Public Affairs Department. His previous positions with the Armenian Foreign Ministry were a second secretary of the US and Canada Division of the American Department (1991-92), Head of Iran Division of the Middle East Department (1994-95), and Head of Security Cooperation Division of the Security Issues and Arms Control Department (1997-99). Mr. Papian was previously posted to the Armenian Embassy in Tehran, Iran (1992-1993, second secretary) and the Armenian Embassy in Bucharest, Romania (1995-1996, second secretary; 1997, Charge d' Affaires).

Prior to joining the Armenian Foreign Ministry, Mr. Papian was a Professor of the Armenian language and literature at Melkonian Educational Institute in Nicosia, Cyprus. In 1981-82 and then in 1984-1986, Mr. Papian served as a military interpreter/translator in Afghanistan.

He is fluent in Armenian, Russian, English, Persian and Greek.

Mr. Papian is married, with two sons.

ara.papian@gmail.com

M **us**
Vivendi

www.wilsonforarmenia.org

Medus
Vivendi

www.wilsonsarmenia.org